

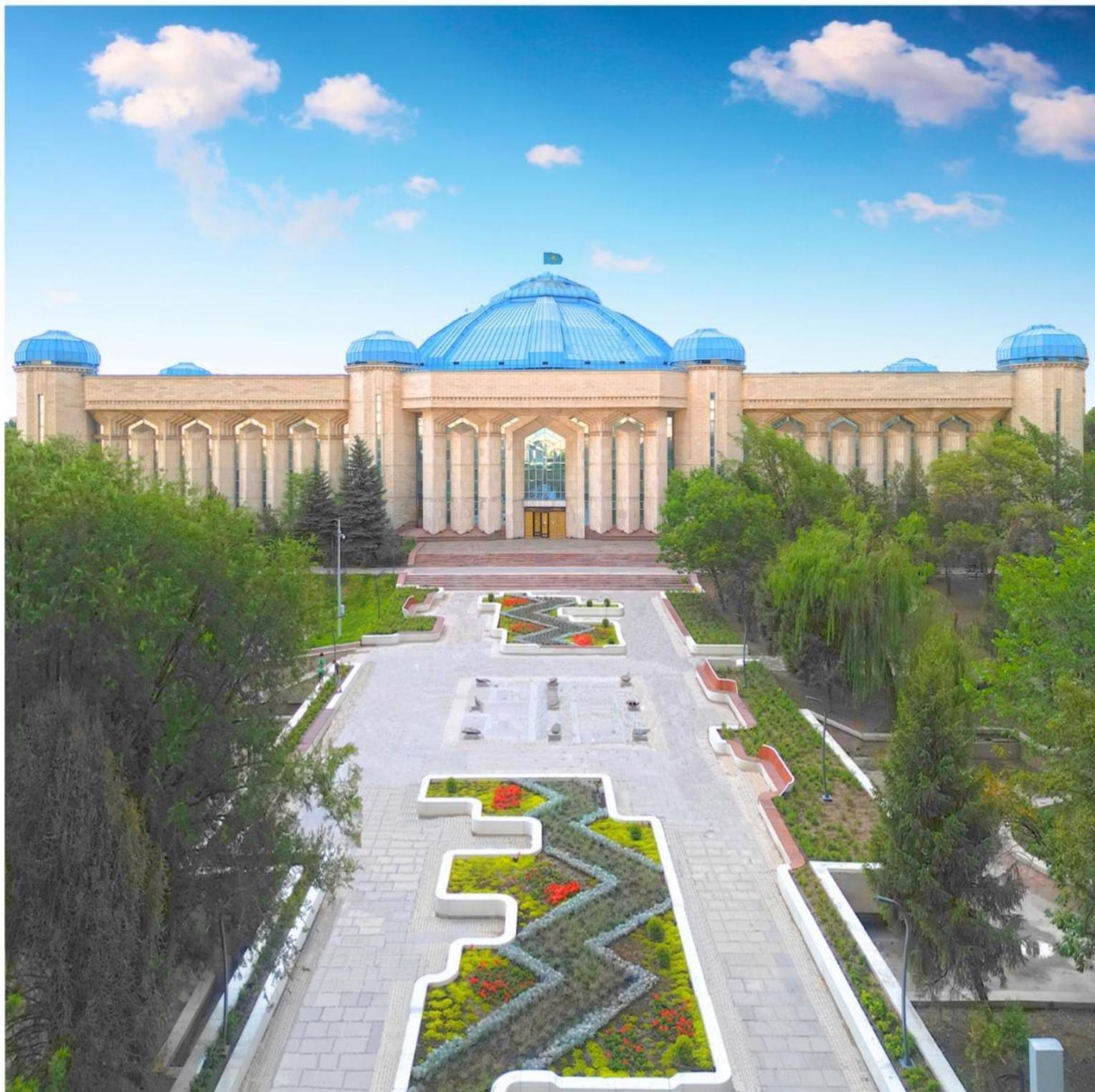
ISSN: 2960-0049
ISSN-L: 2958-5376

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

1(13)2026

ISSN: 2960-0049
ISSN-L: 2958-5376

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ**

**МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И ИНФОРМАЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЦЕНТРАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**MINISTRY OF CULTURE AND INFORMATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
THE NATIONAL CENTRAL MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

Алматы, 2025

MUSEUM.KZ**Ғылыми-практикалық журналы**

«MUSEUM.KZ» – музейтану, музей ісі, мәдени мұра нысандарын қорғау, тарих, деректану, археология, нумизматика, этнология, өнертану, мәдениеттану және мәдениет тарихының өзекті мәселелеріне арналған рецензияланатын ғылыми-практикалық журнал.

Журнал қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде бұрын жарияланбаған ғылыми еңбектерді жариялайды.

Редакцияға жариялауға жіберілген ғылыми жұмыстар плагиатқа тексеріледі. Плагиат анықталса, жұмыс қосымша қарауға қабылданбайды.

Журналда келіп түскен жұмыстарды рецензиялаудың тәуелсіз институты жұмыс істейді.

Журналдың редакциясы өз қызметінде Committee on Publication Ethics – COPE халықаралық жариялау этикасы комитеті әзірлеген принциптерді, сондай-ақ Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық принциптерін басшылыққа алады. «MUSEUM.KZ» журнал саясатының негізгі ұстанымы басылымның авторлар мен оқырмандар үшін ашықтық принципі.

Журнал материалдары «MUSEUM.KZ» Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Дүниежүзілік (CC BY 4.0, лицензия «Авторлықпен») лицензиясы бойынша қол жетімді.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Журнал редакциясы мақаланың жарияланғандығынан келуі мүмкін зиян үшін авторлар немесе өзге тұлғалар мен мекемелер алдында өзіне ешқандай жауапкершілік алмайды.

Журналды тіркеген мекеме атауы	Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі 24 ақпан 2023 жыл, Куәлік №KZ62VPY00065358
Құрылған жылы	30 қазан 2022 ж.
ISSN	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Мерзімділігі	Жылына 4 рет
Құрылтайшысы	Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің Қазақстан Республикасының Ұлттық орталық музейі РМҚК
Сайт	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Байланыс телефоны	8 (727) 264 08 44
Редакциясы	museum.kz

MUSEUM.KZ
Научно-практический журнал

«MUSEUM.KZ» – рецензируемый научно-практический журнал, посвященный актуальным проблемам музеологии, музейного дела, охраны объектов культурного наследия, истории, источниковедения, археологии, нумизматики, этнологии, искусствоведения, культурологии и истории культуры.

В журнале публикуются оригинальные, ранее не опубликованные работы исследователей на казахском, русском, английском языках.

Научные работы, присланные для публикации в редакцию, проверяются на плагиат. В случае обнаружения плагиата работа к дополнительному рассмотрению не принимается.

В журнале функционирует независимый институт рецензирования поступающих работ.

Редакция журнала в своей деятельности руководствуется принципами, разработанными Международным Комитетом по публикационной этике Committee on Publication Ethics – COPE, а также этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier).

Основой политики журнала «MUSEUM.KZ» является принцип открытости издания для авторов и читателей.

Материалы журнала «MUSEUM.KZ» доступны по лицензии Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Всемирная (CC BY 4.0, лицензия «С указанием авторства»).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходима обязательная ссылка на журнал.

Редакция журнала не несет ответственности перед авторами и/или третьими лицами и организациями за возможный ущерб, вызванный публикацией статьи.

Наименование органа, зарегистрировавшего издание	Министерство информации и общественного развития Республики Казахстан
Журнал основан	24 февраля 2023 г. Свидетельство №KZ62VPY00065358
ISSN	30 октября 2022 г. ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Периодичность	4 раза в год
Учредитель	РГКП Национальный центральный музей Республики Казахстан Комитета культуры Министерства культуры и информации Республики Казахстан
Сайт	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Телефон	8 (727) 264 08 44
Редакция	museum.kz

**«MUSEUM.KZ»
Scientific and practical journal**

«MUSEUM.KZ» – A peer-reviewed scientific and practical journal dedicated to current issues in museology, museum studies, heritage protection, history, source studies, archaeology, numismatics, ethnology, art history, culturology and cultural history.

The journal publishes original, previously unpublished papers by researchers in Kazakh, Russian and English languages.

Research papers sent for publication to the editorial board are checked for plagiarism. If plagiarism is detected, the work will not be accepted for further consideration.

The journal has an independent peer-review system institution for incoming papers.

The editorial board of the journal is guided in its activities by the principles developed by the Committee on Publication Ethics – COPE, as well as by the Scopus (Elsevier) Journal Publication Ethics Guidelines.

«MUSEUM.KZ» policy is based on the principle of openness to authors and readers.

«MUSEUM.KZ» journal materials are available under the Creative Commons "Attribution" 4.0 Worldwide (CC BY 4.0, licence "With attribution").

For republishing articles, microfilm and other copies, a link to the journal is required.

The editorial board is not liable to the authors and/or third parties and organizations for possible damages caused by the publication of the article.

Name of the authority that registered the publication	Ministry of Information and Social Development (Kazakhstan) February 24, 2023 Certificate №KZ62VPY00065358
The journal was founded on	October 30, 2022.
ISSN	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Frequency	4 times a year
Founder	Republican State Budget-Supported Enterprise The National Central Museum of the Republic of Kazakhstan Committee of Culture of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan
Site	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Tel.	8 (727) 264 08 44
Editorial board	museum.kz

УДК 737.1(575.2)''10''

СУТКЕНТ — НОВЫЙ МОНЕТНЫЙ ДВОР КАРАХАНИДОВ*Н.Х. Курманов*

Казахстан

Аннотация. Целью работы является введение в научный оборот медных фалсов ранее неизвестного монетного двора Караханидского государства, чеканенных в начале XI века. «В исследовании рассмотрены четыре караханидские монеты, происходящие из Шардаринского района Туркестанской области Казахстана. Эти фалсы позволили реконструировать монетные легенды и прочесть название монетного двора Суткент и год их выпуска 405/1014-1015 г. До настоящего времени данный монетный двор не был зафиксирован в научной литературе по восточной нумизматике. Средневековый *Суткент* располагался в исторической области Параб на левом берегу Сырдарьи. Выявленный монетный двор является вторым известным центром чеканки в пределах Отрарского оазиса наряду с Парабом, функционировавшим в караханидский период XI века. В настоящее время археологический памятник носит название – городище «Сюткент I». Научная значимость исследования заключается в уточнении географии монетного производства Караханидского государства и расширении представлений о региональной структуре денежного обращения. Введение в научный оборот новых нумизматических материалов позволяет дополнить данные о локальных монетных центрах и особенностях монетной политики в пределах Отрарского оазиса.

Материалы и методы исследования. Исследованию были подвергнуты четыре медные монеты Караханидского времени, атрибутированные как фалсы. При изучении учитывались некоторые метрологические параметры монет (вес и диаметр), особенности палеографии и оформления. Использовался метод сравнения, например, с саманидскими и иными караханидскими нумизматическими объектами. Привлечение археологических данных и источников по топонимике позволило проверить релевантность чтения названия монетного двора и соотнести его с названием городища «Сюткент I».

Ключевые слова: городище Сюткент, Параб, Караханиды, XI век, фалс, медные монеты, нумизматика.

Для цитирования: Курманов Н.Х. Суткент — новый монетный двор Караханидов // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), с. 5-10. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.01

СУТКЕНТ — ҚАРАХАНИДТЕРДІҢ ЖАҢА ТЕҢГЕ САРАЙЫ*Н.Х. Құрманов*

Қазақстан

Аңдатпа. Жұмыстың мақсаты – XI ғасырдың басында соғылған, Қарахан мемлекетінің бұрын ғылымға белгісіз болған теңге сарайының мыс фельстерін ғылыми айналымға енгізу. Зерттеу нысаны ретінде Қазақстан Республикасының Түркістан облысы, Шардара ауданынан табылған төрт қарахандық монета алынды. Аталған фельстердің негізінде теңге жазбалары қалпына келтіріліп, теңге сарайының атауы Сүткент екені және олардың соғылған уақыты 405 һижра жылы/1014–1015 жж. екені анықталды. Осы уақытқа дейін бұл теңге сарайы шығыс нумизматикасы бойынша ғылыми әдебиеттерде тіркелмеген. Ортағасырлық Сүткент Сырдария өзенінің сол жағалауында орналасқан тарихи Параб аймағында болған. Анықталған теңге сарайы XI ғасырдағы Қарахан дәуірінде Отырар оазисі аумағында жұмыс істеген Парабтан кейінгі екінші белгілі монета соғу орталығы болып табылады. Қазіргі уақытта бұл археологиялық нысан «Сүткент I» қалашығы ретінде белгілі. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы Қарахан мемлекетінің теңге соғу географиясын нақтылауда және аймақтық ақша айналымының құрылымы туралы түсініктерді кеңейтуде

көрінеді. Жаңа нумизматикалық материалдарды ғылыми айналымға енгізу Отырар оазисіндегі жергілікті теңге сарайлары мен ақша саясатының ерекшеліктерін толықтыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу нысаны ретінде Қарахан дәуіріне жататын төрт мыс монета қарастырылды, олар фельс ретінде атрибутталды. Зерттеу барысында монеталардың негізгі метрологиялық көрсеткіштері (салмағы мен диаметрі), сондай-ақ палеографиялық ерекшеліктері мен безендірілуі ескерілді. Салыстырмалы әдіс қолданылып, саманидтік және өзге де қарахандық нумизматикалық материалдармен ұқсастықтары талданды. Археологиялық деректер мен топонимикалық мәліметтерді тарту теңге сарайының атауын оқудың дұрыстығын тексеруге және оны «Сүткент I» қалашығымен сәйкестендіруге мүмкіндік берді.

Тірек сөздер: Сүткент қалашығы, Параб, Қарахандар, XI ғасыр, фельс, мыс монеталар, нумизматика.

Сілтеме жасау үшін: Құрманов Н.Х. Сүткент — Қараханидтердің жаңа теңге сарайы // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), 5-10 бб. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.01

SUTKENT — A NEW MINT OF THE KARAKHANIDS

N. Kurmanov

Kazakhstan

Abstract. The aim of this study is to introduce into scholarly circulation copper fals of a previously unknown mint of the Karakhanid state, struck in the early 11th century. The study is based on four Karakhanid coins discovered in the Shardara district of the Turkestan region of Kazakhstan. These fals coins made it possible to reconstruct the coin legends, identify the name of the mint as Sutkent, and determine the date of issue as 405 AH/1014–1015 CE. Until now, this mint has not been recorded in the academic literature on Eastern numismatics. Medieval Sutkent was located in the historical region of Farab, on the left bank of the Syr Darya River. The identified mint represents the second known minting center within the Otrar oasis, alongside Farab, that operated during the Karakhanid period in the 11th century. At present, the corresponding archaeological site is known as the Sütkent I settlement. The novelty of the study lies in clarifying the geography of coin production in the Karakhanid state and expanding our understanding of the regional stage of monetary circulation. The introduction of new numismatic materials into scholarly circulation contributes to the study of local minting centers and the monetary policy of the Otrar oasis.

Materials and Methods. The study examines four copper coins of the Karakhanid period, attributed as fals. The analysis took into account key metrological parameters (weight and diameter), as well as palaeographic features and design characteristics. A comparative method was employed, including parallels with Samanid and other Karakhanid numismatic materials. The use of archaeological data and toponymic sources made it possible to verify the reading of the mint name and correlate it with the archaeological site of Sütkent I.

Keywords: Sütkent settlement, Farab, Karakhanids, 11th century, fals, copper coins, numismatics.

For citation: Kurmanov N. Sutkent — a new mint of the Karakhanids // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), pp. 5-10. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.01

Введение. Караханидская эпоха (X – начало XIII вв.) - один из значимых периодов в истории Средней Азии и Казахстана, ознаменованный становлением первых тюркских мусульманских государств, активизацией урбанизационных процессов и сложной динамикой экономических процессов. История монетного обращения в Караханидском государстве — это важное направление для понимания динамики товарно-денежных отношений, городской жизни и административной структуры. Среди разнообразных монет этого периода особое место занимают медные фалсы, которые, несмотря на свою малую номинальную стоимость,

играли особую роль в розничной торговле. Именно фалсы, массово использовавшиеся в повседневной торговле, становятся ценным инструментом для изучения уровня товарно-денежных отношений, торговых связей.

Фиксация чеканки медных монет в отдельных регионах позволяет судить не столько о масштабах торговли, сколько о потребности местных рынков в монете, о достаточности или о временном недостатке ее поступления из сторонних источников (с других областей) для нужд потребителей.

Целью настоящей работы является введение в научный оборот фалсов нового монетного двора Караханидов, чеканенных в начале XI века.

Обсуждение. Летом 2023 года в Шардаринском районе Туркестанской области автором этих строк были изучены две медные монеты, впоследствии переданные автору на реставрацию и атрибуцию. Место находки точно установить не удалось, но указывалось, что они были найдены в ходе земляных работ вблизи городища Сюткент I. Через два года в распоряжении автора оказались ещё две аналогичные монеты, найденные также недалеко от городища Сюткент I. Рассмотрим эти находки подробно. Фотографии монет приведены на рис. 1-4.

Сначала изучению были подвергнуты два экземпляра, обнаруженные в 2023 г. Формуляр легенд соответствует формуляру, характерному для ранних выпусков караханидских фалсов. Эти экземпляры ранее не были описаны в научной литературе и отсутствуют в «Своде надписей» [Кочнев, 1995; Кочнев, 2004], а также в «Нумизматической истории Караханидского каганата (991-1209 гг.)» Б.Д. Кочнева [Кочнев, 2006].

Эмитентами являются сюзерен *ал-малик ал-'адил хан* (=Тонга-хан Ахмад ибн 'Али) и его вассал *ал-Хусайн ибн Абу Йахья ал-Бараби*? Из-за отсутствия диакритических знаков при написании слов в легендах монет, являющейся обычной практикой в средневековой восточной традиции, точное чтение нисбы затруднено.

В пользу отождествления анонимного *ал-малик ал-'адил хана* с Тонга-ханом Ахмадом ибн 'Али, а не в пользу его брата Арслан-хана Мансура ибн 'Али говорят следующие факты. До 405 г.х. (1014–1015 гг. н.э.) верховным правителем (великим каганом) в государстве Караханидов оставался Тонга-хан Ахмад, но, как свидетельствуют нумизматические данные, уже в том же году, в результате междоусобицы Мансур провозгласил себя Арслан-ханом, фактически разорвав вассальные отношения с Ахмадом, который с этого момента мог считаться лишь младшим каганом. Во многих регионах Караханидского каганата власть Мансура была признана, но она не распространялась на районы среднего течения Сырдарьи. Об этом свидетельствуют монеты аш-Шаша (405–406 г.х.), Илака (406 г.х.), а также Испиджаба (неопубликованный дирхам 405 г.х.), где по-прежнему упоминается Тонга-хан Ахмад ибн 'Али.

Идентификация личности ал-Хусайна ибн Абу Йахья ал-Бараби?, обладателя монетной регалии, требует дальнейших исследований

На одной монете удалось прочесть и установить год выпуска – 405 г.х., а название монетного двора из-за плохого состояния надписи в круговой легенде уверенно читалось лишь окончание топонима – *-канд* или *-кенд*. Причем, второй изучаемый экземпляр также не позволил прочесть топоним полностью. Разрешить это затруднение позволили другие 2 экземпляра, которые удалось осмотреть в 2025 г. Все 4 монеты помогли полностью реконструировать надписи.

Рисунок 1. Караханидские фалсы монетного двора *Суткент*, 405 г.х.

№1-4. Фалс, Суткент, 405 г.х.

АЕ

№1 – в=2,71, д=27,1; №2 – в=2,99, д=27,1; №3 – в=3,94, д=26,0;

№4 – в=3,65, д=27,5.

Л.с. Картуша – четверной внешний ободок (внешний – линейный, средний – точечный, два внутренних – тонкие линейные).

В поле в 3 строки калима:

لا اله الا الله وحده / لا شريك له

Нет Бога, кроме / Аллаха Единого / нет со товарища у Него

Кругом – легенда квадратом:

بسم الله ضر / بهذا الفلوس / بستكند سنة / خمس و اربعمائه

Во имя Аллаха бит / этот фалс / в Суткенте [в] году / четыреста пятом

О.с. Картуш – два ободка (внешний – одинарный, внутренний – двойной) разделены круговой легендой.

В поле в 5 строк:

الله / محمد / رسول الله / الملك العادل / خان

[Власть принадлежит] *Аллаху / Мухаммад / посланник Аллаха / государь справедливый / хан*

Последнее слово строки поля (*хан*) написано вертикально.

Круговая легенда:

مما امر به الامير الجليل الحسين بن ابو يحيى البرابي ايده الله

Из того, что приказал [отчеканить] благородный амир ал-Хусайн ибн Абу Йахйя ал-Бараби?, да поддержит его Аллах

Таким образом, монетный двор *Суткент/ Сутканд* [Lurje, 2003: 4] впервые зафиксирован как еще один эмиссионный центр в системе караханидской чеканки.

Рисунок 2. Реконструкция штемпелей дирхама Суткента 405 г.х.

Сюткент I – городище в Шардаринском районе Туркестанской области Казахстана, в исторической области Параб/Бараб/Фараб. Оно датируется X–XI веками. Впервые было исследовано в 1900 году Н. В. Рудневым и позже – в 1949 году Южно-Казахстанской археологической экспедицией под руководством А. Н. Бернштама. Тогда были заложены стратиграфические шурфы, выявившие остатки хозяйственных построек и керамический материал [Қазақ энциклопедиясы, 1994: 333].

Город расположен на левом берегу Сырдарьи, рядом с современным селом Сюткент, название которого свидетельствует о непрерывной традиции проживания в этом районе.

Сюткент упоминается в ряде нарративных арабских и персидских средневековых письменных источников. Так Ибн Хаукаль (X в.) сообщает: «Суткенд расположен на западной стороне реки Чач (Сырдарья). Это город, населенный всякого рода людьми. Гузы, халлухи (карлуки) и прочие перешли в мусульманство и все являются газиями. На пастбищах между Фарабом, Кенджиде и Чачем: много кочевников. Они все мусульмане, но никому не подчиняются» [Аль-Истахри, 1973: 29]. В «Худуд аль-алам» отмечается: «Суткент — место, изобилующее благами, расположенное на берегу реки, население воинственно» [Қазақ энциклопедиясы, 1994: 334]. Махмуд Кашгарский (XI в.): называет Сюткент в числе огузских городов.

На сегодняшний день в окрестностях современного Сюткента археологами выявлены два городища: одно датируется VIII–XIII вв., второе — XIII–XV вв., что подтверждает смену локализации городского центра на протяжении столетий.

Медные монеты Караханидской эпохи — фалсы, наравне с дирхамами, являются уникальным источником для изучения социально-экономической истории Средней Азии XI в. В отличие от серебряных и золотых монет, использовавшихся в межрегиональной и международной торговле, фалсы обслуживали повседневные экономические потребности населения. Особое значение имеет чеканка медной монеты в относительно малых, но активно функционировавших центрах, таких как Параб, что, вероятно, связано не только с экономической активизацией, но и с кризисными явлениями и трансформацией денежного обращения в регионе. Ведь организация монетного двора — шаг, который оправдан лишь в условиях устойчивого спроса на наличные деньги, т.е. при расширении товарно-денежных отношений.

Заключение. Открытие монетного двора *Суткент* как еще одного эмиссионного центра Караханидского каганата существенно расширяет наше понимание географии денежного обращения в XI веке. Оно подтверждает важную роль Сырдарьинского региона в

экономике и политике династии, тенденции к развитию торговли. Таким образом, уточнены ранее неизвестные аспекты истории Параба начала XI в.

ЛИТЕРАТУРА

Аль-Истахри. Китаб Масалик ал-Мамалик. // Материалы по истории киргизов и Киргизии. В.1. М.: Наука, 1973. С. 29-30.

Городище Сюткент // Свод памятников истории и культуры Казахстана. Алма-Ата: Гл. ред. «Қазақ энциклопедиясы», 1994. Т. 1. Чимкентская область. С. 333—334.

Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. / Отв. ред. М.Исхоков. Ташкент.: «Шарк», 2006.

Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209 гг.). Часть 1. Нумизматическое исследование. М.: «София», 2006, С. 39.

Кочнев Б.Д. Свод надписей на караханидских монетах: антропонимы и титулатура (часть 1) // ВИИСИД. Вып. 4. М. 1995, С. 201–276.

Кочнев Б.Д. Свод надписей на караханидских монетах: антропонимы и титулатура (часть 3). Addenda et corrigenda // ВИИСИД. Вып. 6. М. 2004, С. 261–291.

Lurje P.B. The Element -kath/kand in the place names of Transoxiana, in: ST, 32, fascicule 2, 2003, Pp. 185-212.

REFERENCES

Al-Istakhri. Kitab Masalik al-Mamalik // Materials on the History of the Kyrgyz and Kyrgyzstan. Vol. 1. Moscow: Nauka, 1973, pp. 29–30. (In Russian)

The Settlement of Sutkent // Corpus of Monuments of History and Culture of Kazakhstan. Alma-Ata: Chief Editorial Board “Kazakh Encyclopedia”, 1994. Vol. 1. Chimkent Region, pp. 333–334. (In Russian)

Kamoliddin Sh.S. Ancient Turkic Toponymy of Central Asia. / Ed. by M. Iskhokov. Tashkent: “Shark”, 2006. (In Russian)

Kochnev B.D. Numismatic History of the Karakhanid Khaganate (991–1209). Part 1. Numismatic Research. Moscow: “Sofia”, 2006, p. 39. (In Russian)

Kochnev B.D. A Corpus of Inscriptions on Karakhanid Coins: Anthroponyms and Titulature (Part 1) // VIISID. Issue 4. Moscow, 1995, pp. 201–276. (In Russian)

Kochnev B.D. A Corpus of Inscriptions on Karakhanid Coins: Anthroponyms and Titulature (Part 3). Addenda et corrigenda // VIISID. Issue 6. Moscow, 2004, pp. 261–291. (In Russian)

Lurje P.B. The Element - kath/kand in the Place Names of Transoxiana, in: ST, 32, fascicule 2, 2003, pp. 185–212.

Автор туралы мәлімет: Курманов Нұрсейіт Хансеитович – аймақтанушы, нумизмат-зерттеуші. E-mail: nurseit_k@mail.ru

Сведения об авторе: Курманов Нурсейт Ханнсеитович – краевед, нумизмат-исследователь. E-mail: nurseit_k@mail.ru

Information about the authors: Nurseit N. Kurmanov – historian, numismatist-researcher. E-mail: nurseit_k@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 02.03.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 10.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 26.03.2026.

UDC 39 (398.1)

THE ANIMAL IMAGE IN THE MYTHOLOGY OF TURKIC PEOPLES*A. Yoldashev*

Tashkent International University of Financial Management and Technology (Uzbekistan)

Abstract. This article explores the image of animals in the mythology of Turkic peoples, their symbolic meanings, and their place in the historical, cultural, and spiritual heritage of the people. The article provides a detailed analysis of the animal images in the myths, which constitute the intangible cultural heritage of Turkic peoples, their significance in the overall Turkic worldview and social life. In the mythological conceptions of Turkic peoples, animals hold an important place not only as creatures of nature but also as significant symbolic images representing human moral, ethical, and spiritual values. They function not only as commodities and food products in the economy but also play accompanying roles in people's lives. The article analyzes how the image of animals reflects the worldview, social issues, and history of the people. The national and moral norms of the people, their spiritual significance, as well as the animistic and symbolic meanings of animal images are studied. This research helps to understand the mythology of Turkic peoples, their cultural perspectives, and historical treasures. The article provides insights into the mythological thinking of Turkic peoples, helping to identify significant images and symbolic meanings. Furthermore, the influence of the animal image in modern culture is analyzed in-depth.

Research materials and methods. The article primarily investigates the mythology of Turkic peoples, the forgotten or less studied animal images, and their importance in the cultural heritage of the people. Mythological sources, folk legends, epics, tales, proverbs, and other social-cultural materials form the core research sources.

The study employs historical literature, archaeological findings, and scientific works for analysis. Special attention is given to the symbolic and connotative meanings of animal images in the myths. Methods of comparison, contrast, and text analysis have been used to explore the different manifestations of Turkic peoples' mythological worldview.

Keywords: mythology, animal images, bull, wolf, snake, horse, religious mythology, Turkic worldview, symbolic meaning.

For citation: Abduvali Yoldashev. The animal image in the mythology of turkic peoples // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), pp. 11-15. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.02

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ МИФОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ЖАНУАР БЕЙНЕСІ*A. Йолдашев*

Ташкент халықаралық қаржы басқару және технологиялар университеті (Өзбекстан)

Аңдатпа. Мақалада түркі халықтарының мифологиясындағы жануарлар бейнесі, олардың символикалық мәндері және халықтың тарихи, мәдени және рухани мұрасындағы орны кеңінен қарастырылған. Автор түркі халықтарының материалдық емес мәдени мұрасы саналатын аңыздардағы жануарлар бейнесін, олардың жалпы түркі дүниетанымы мен әлеуметтік өмірдегі маңызы мәселесін егжей-тегжейлі талдайды. Жануарлар түркі халықтарының мифологиялық түсініктерінде тек табиғаттағы тіршілік иелері ретінде ғана емес, сондай-ақ адамдардың моральдық, этикалық және рухани құндылықтарын бейнелейтін маңызды символдық бейнелер ретінде де маңызды орын алады. Олар адамдардың шаруашылық өмірінде азық-түлік өнімі болып қана қоймай, қоса атқаратын қызметін де жүзеге асырған. Түркі халықтарының тұрмысында жануарлардың орны ерекше болған. Олар халықтың ауыз әдебиеті мұрасында түрлі бейнелерде берілген. Жануарлар бейнесі арқылы халықтың дүниетанымы, әлеуметтік мәселелері және олардың тарихы бейнеленген. Мақалада жануарлар бейнесі арқылы халықтың ұлттық және моральдық нормалары, рухани маңызы, анималистік және символикалық мағыналары зерттеледі. Бұл зерттеу түркі халықтарының мифологиясын, мәдени көзқарастарын және тарихи қазыналарын түсінуге мүмкіндік береді. Мақала түркі халықтарының мифологиялық ойлауын, олардың маңызды

бейнелерін және символикалық мәндерін анықтауға көмектеседі. Сондай-ақ, қазіргі заман мәдениетіндегі жануарлар бейнесінің әсері де жан-жақты талданған.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақалада негізінен түркі халықтарының мифологиясы, ұмытылған немесе аз зерттелген жануарлар бейнелері және олардың халық мәдениетіндегі маңызы зерттелген. Мифологиялық дереккөздер, халық аңыздары, эпостар, әңгімелер, мақал-мәтелдер және басқа әлеуметтік-мәдени материалдар зерттеудің негізгі дереккөздерін құрайды.

Зерттеуде тарихи әдебиеттер, археологиялық табылымдар және ғылыми еңбектердің талдау әдісі қолданылған. Мифтердегі жануарлар бейнесінің символикалық және мағыналық маңызына ерекше назар аударылған. Сонымен қатар, салыстыру, өзара салыстыру және мәтіндер талдауы сияқты әдістер қолданылып, түркі халықтарының мифологиялық дүниетанымының әртүрлі көріністері зерттелген.

Тірек сөздер: мифология, жануар бейнелері, бұқа, қасқыр, жылан, жылқы, діни мифология, түркі дүниетанымы, символикалық мән.

Сілтеме жасау үшін: Абдували Йолдашев. Түрк халқтары мифологиясындағы жануар бейнесі // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), 11-15 бб. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.02

ОБРАЗ ЖИВОТНЫХ В МИФОЛОГИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

А. Йулдашев

Ташкентский международный университет финансового менеджмента и технологий
(Узбекистан)

Аннотация. В статье анализируются образы животных в мифологии тюркских народов как важный элемент мировоззренческой системы. Автор подробно анализирует образ животных в мифах, являющихся нематериальным культурным наследием тюркских народов, их значение в общем тюркском мировоззрении и социальной жизни. Животные в мифологическом представлении тюркских народов занимают важное место не только как представители природы, но и как символические образы, отображающие моральные, этические и духовные ценности людей. Они не только служат товаром и продуктом питания в хозяйственной жизни, но и выполняют вспомогательные функции. В образе животных через их разнообразные формы проявляется мировоззрение народа, социальные проблемы и история. В статье исследуются национальные и моральные нормы народа, его духовное значение, анималистическое и символическое содержание через образы животных. Данное исследование позволяет глубже понять мифологию тюркских народов, их культурные взгляды и историческое наследие. Статья помогает раскрыть мифологическое мышление тюркских народов, выявить важнейшие образы и символические значения. Также рассматривается влияние образа животных на современную культуру.

Материалы и методы исследования. В статье исследуются мифология тюркских народов, забытые или малоизученные образы животных и их значение в культурной жизни народов. Основные источники исследования составляют мифологические тексты, народные легенды, эпосы, рассказы, пословицы и другие социально-культурные материалы.

Для анализа использованы исторические литературные источники, археологические находки и научные исследования. Особое внимание уделяется символическому и содержательному значению образов животных в мифах. Также применены методы сравнения, сопоставления и анализа текстов, что позволило выявить различные аспекты мифологического мировоззрения тюркских народов.

Ключевые слова: мифология, образы животных, бык, волк, змей, лошадь, религиозная мифология, тюркское мировоззрение, символическое значение.

Для цитирования: Абдували Йулдашев. Образ животных в мифологии тюркских народов // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), с. 11-15. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.02

Introduction. The ancient wisdom and thinking of the people, exemplified through myths, legends, epics, fairy tales, and proverbs, have been passed down orally from generation to generation for thousands of years. The concepts of the structure of the world, the universe, nature, and the mysterious forces, as well as their relationship, have always served as an important source for studying the philosophical views, artistic thinking, and worldview of the people. Ancient myths and legends form an integral part of literature and, in fact, the broader realm of art. Therefore, myths have always been a primary source for studying the initial worldview of people, their relationship with the world and with one another. In the intangible cultural heritage of Turkic peoples, myths hold a special place as they are significant for the study of ancient symbols and images, understanding the national consciousness and ideology, as well as historical research. Myths represent a unique blend of real and fantastic events shaped within the consciousness of the people. Analyzing these myths helps to better understand the history, concepts of the past, and social processes. In myths, nothing is insignificant; even the heroes hold both symbolic meaning and unique significance. One such image in myths is the portrayal of animals.

The relationship between humans and animals dates back to the primitive era of human society. Based on this, human perceptions of the animal world have developed over time. Initially, hunting was for sustenance, but later the development of pastoralism became a key element. Humans viewed the animal world not only as a source of food, but also as a force of supernatural power, a reflection of religious beliefs, and an important helper in economic activities. The depiction of animals on petroglyphs and the creation of figurines also carried significant meanings.

Discussion of the results. In the mythology of Turkic peoples, animals are not only presented as real creatures, but also come to life as symbols with moral and spiritual significance. Based on religious beliefs and mythological perspectives, animals in human life were revered as earthly representations of gods, intermediaries, and protectors, often symbolized by amulets and charms. The domestication of animals played a crucial role in the development of religious and mythological concepts and became an integral part of ritualistic life.

The myths of the Turkic peoples, as part of their intangible cultural heritage, have attracted the attention of many researchers. Notably, scholars such as N.Ya. Bichurin, L.N. Gumilyov, S.V. Kiselev, S.G. Klyashtorny, I.V. Stebleva, L.P. Potapov, A.M. Sagalaev, R.N. Bezertinov, N.A. Alekseyev, I.S. Gurevich, M. Eliade, A. Bisenbayev, S.A. Kaskabasov, A. Baymyradov, Ya. Kalafat, G. Ugel, A. Inan, N. Mallayev, B. Sarimsokov, N.A. Rakhmonov, A. Musakulov, F. Akromov, M. Juraev, B. Tukhliyev, Sh. Turdimov, and Zh. Eshonkulov have analyzed the myths and the images of animals within them.

The relationship between humans and animals in social life is so deeply embedded that mythological views related to animals can be classified as follows:

- *Cosmogonic myths* – myths related to the origin of the world, celestial bodies, and the earth's creation;
- *Pantheon* – myths related to the creation of gods;
- *Ethnogeny and Genealogy* – myths related to the origin of peoples and early humans;
- *Human-animal relations* – myths and stories depicting the interaction between humans and animals;
- *The interrelationship of the animal world* – myths explaining the mutual relations of animals;
- *Paranormal* – myths and legends concerning supernatural phenomena and beliefs [Azizov, 2024: 76].

While the cosmogonic myths regarding the creation of the world have not been fully preserved, the animal figures within these myths retain their character. For example, ancient legends in Zoroastrianism speak of the supreme god Ahura Mazda creating the Vorokusha sea, and after this, the first animal (an ox) and the first human (Gaia Martani) were created. According to this myth, through their sacrifice, plants, animals, and humans emerged. Furthermore, the ruler, Gopatshah, is depicted as a half-human, half-ox figure [Rak, 1998: 17, 105-106]. Historically, animals have played a significant role in the social and political life of the Turkic peoples. For example, according to the beliefs of the Turkic peoples, the world was created by the deities Umay and Tangri. The name “Umay” means “white bird” and during the time when the world was made

of water, it is said that the earth was formed by Umay taking soil from the bottom of the sea [Bisenbayev, 2007: 8-9].

In the Turkic Khaganate, there was a unique belief system related to totemic animals. They believed their origins were tied to a prince and the mother wolf. In the Turkic Khaganate, the terms “Turk khan” and “wolf” were considered synonymous. The heads of wolves were depicted on the flags of the Turkic Khaganate [Gumilyov, 2007: 28].

In the 19th century, Kazakh poet Suyunboy Aron o‘g‘li wrote: “The head of the wolf is my battle cry. At my birth, the head of the wolf appeared. When the wolf flag flutters, my spirit is filled with vitality.” The wolf was considered a symbol of freedom, danger, and strength. In particular, in the legend of “The Curse of the Wolf,” the wolf is depicted as a force that delivers retribution for the injustice inflicted upon humans. This image represents a symbol of justice in the collective consciousness of Turkic peoples. Wolves in Turkic legends are often referred to by their colors, such as blue wolf, white wolf, red wolf, and have names like Bori, Borta, Borju, Ossano, Sino, Jino, Jinu, Yashqar, Kashkir, Kurt, Ashin [Ashirov, 2007: 15; M. Yuldoshev, S. Yuldosheva, 2010: 18].

The legend of the prince Kunmak (Kunmuo), who was raised by a wolf, is not only popular among Turkic peoples but also among the Chinese. Serikbol Kandibay, in his interpretation of Kazakh mythology, views the wolf as the ancestor of the people: “A Turk child was born from a wolf. The wolf is considered a sacred and great spirit in Turkic understanding” [Kazakh Mythology, 2004: 47]. The image of the wolf is venerated not just as an animal, but also as a symbol of national spirit and humanity.

From ancient times, animal images have also been used as state symbols. In seals and emblems, the image of a totem animal or an animal representing a social class was depicted. For example, seals found in the Turan region feature images of animals such as dragons, falcons, horses, snakes, huma birds, and deer [Botirov, 2013: 2].

The depictions of animals in emblems arose from conceptual beliefs and were initially introduced to distinguish cattle and horses. Later, these symbols became political signs of specific tribes and eventually transformed into emblems of states. For instance, Mahmud Kashgari mentions that the Oguz tribes had more than twenty different emblems [Kashgari, 1960: 89-91]. As a result of the political unification of Turkic tribes, the emblem of a leading tribe became a symbol of statehood, and these symbols spread widely across large territories.

Moreover, the mythological images of animals are also reflected in the epic tales of Turkic peoples. Specifically, in epics, the horse is depicted as the loyal companion of the hero, a symbol of spiritual strength and a means of movement. For example, in the epic *Alpomish*, special attention is given to the horse. Many events in the epic are connected to the horse. For instance, “The black mare of Boychibor was like the spirit of Alpomish,” is one of the notable references [Alpomish, 1988: 38]. Serikbol Kandibay also discusses the horse in his works, writing: “The horse is the continuation of the inner spirit of the epic hero. It is the connector between the earth and the sky” [Epic – the voice of the era, 1997: 90].

In legends and myths related to supernatural phenomena, the image of jinns (spirits) taking the form of horses and roaming at night is widely spread. In such stories, the black horse is often depicted. In these myths, the only way to distinguish them is if the horse lacks stirrups, in which case, it is considered to be a jinn.

Moreover, in the myths and legends of Turkic peoples, animals often carry unique symbolic meanings. For example, the image of the dragon symbolizes evil, oppression, and danger, while the Golden Rooster represents blessings and the appreciation of nature’s gifts. Through these symbols, the worldview, attitude toward life, and moral values of the people are expressed [Rahmonov, 1982: 34]. Furthermore, the snake is often depicted in a negative light. It is interpreted as a symbol of deceit and malevolent power. However, in the legend of the “Snake Woman,” the snake takes the form of a woman and protects humans from evil. This dual symbolism reflects the complex relationship the people have with the snake. As Serikbol Kandibay writes: “The snake, in ancient Turkic belief, is a spirit that guards the treasures of the earth. It both protects and tests” [Kandibay, 2001: 135]. This indicates that the image of the snake is interpreted by Turkic peoples as both a protector and a tester.

Conclusion. In conclusion, the image of animals in myths reflects the relationship between humans, life, nature, spirit, and society. Although the animals in Turkic mythology are interpreted in various ways, their common feature is that they live on as cultural codes in the consciousness of the people. These elements of the material and immaterial culture of the ancestors of Turkic peoples have been preserved and refined over time. These myths still retain their significance in the intangible cultural heritage of Turkic peoples today.

REFERENCES

- Azizov A.* Views on the Animal World of the Uzbek People (*Ўзбек халқининг ҳайвонот оламига оид қарашлари*). Tashkent, 2024. P. 76. (In Uzbek)
- Alpomish* (Алпомиш). Tashkent, 1988. P. 38. (In Uzbek)
- Ashirov A.* Ancient Beliefs and Rituals of the Uzbek People (*Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари*). Tashkent, 2007. P. 15. (In Uzbek)
- Yuldoshev M., Yuldosheva S.* Common Turkic Words in Ancient Sources (Қадимий манбаларда умумтуркий сўзлар // *Mozidan Sado*. 2010. №1(45) P. 18. (In Uzbek)
- Bisenbayev A.* Myths of the Ancient Turks (Мифы древних тюрков). Almaty, 2007. Pp. 8-9. (In Russian)
- Botirov I.* Seals of Early Statehood (Илк давлатчилик мухрлари). *Mozidan Sado*. 2013. №4(60), P. 2. (In Uzbek)
- Kondibay S.* Ancient Turkic Worldview (Ескі түркі дүниетанымы). Almaty: Oner, 2001. P. 135. (In Kazakh)
- Kondibay S.* Kazakh Mythology (Қазақ мифологиясы). Almaty: Atamura, 2004. P. 47. (In Kazakh)
- Kondibay S.* Epic – The Sound of the Era (Эпос – заман үндісі). Almaty: Zhalyn, 1997. P. 90. (In Kazakh)
- Gumilev L.N.* Ancient Turks (Қадимги турклар). Tashkent, 2007. p. 28. (In Uzbek)
- Mahmud Kashgari.* *Devon-u Lughat-it Turk* (Девону луғотит турк). Volume 1. Tashkent, 1960, pp. 89-91. (In Uzbek)
- Rak I.V.* Zoroastrian Mythology (Зороастрическая мифология). Saint Petersburg, 1998. Pp. 17, 105-106. (In Russian)
- Rahmonov M.* The Uzbek Epic and its Historical Foundations (*Ўзбек халқ эпоси ва унинг тарихий асослари*). Tashkent: Fan, 1982. P. 34. (In Uzbek)
- Countries and Peoples of the East* (Страны и народы востока). Central and Middle Asia. Geography, Ethnography, History. Volume 2. Moscow, 1980. P. 92. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Юлдашев Абдували Абдумуталибұлы – тарих ғылымдары бойынша философия докторы (PhD), Ташкент халықаралық қаржы менеджменті және технология университетінің (TIFT) аға оқытушысы (Өзбекстан, Ташкент, Әмір Темір шах көшесі, 15, 100011). ORCID: 0009-0008-6609-0383. E-mail: dengiz-85@mail.ru; abduvali1485@gmail.com.

Сведения об авторе: Юлдашев Абдували Абдумуталибович – доктор философии (PhD) в области исторических наук, старший преподаватель Ташкентского международного университета финансового менеджмента и технологий (ТИФТ), (Узбекистан, Ташкент, ул. Амира Темура Шаха, 15, 100011). ORCID: 0009-0008-6609-0383. E-mail: dengiz-85@mail.ru; abduvali1485@gmail.com.

Information about the author: Abduvali A. Yuldashev, Doctor of philosophy (PhD) of historical sciences, Senior Lecturer at Tashkent International University of Financial Management and Technologies (TIFT), Uzbekistan (Uzbekistan, Tashkent, Amir Temur Shah street 15, 100011). ORCID: 0009-0008-6609-0383. E-mail: dengiz-85@mail.ru; abduvali1485@gmail.com.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 23.02.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 02.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 10.03.2026.

УДК 72.033(575.4): 904

ПАМЯТНИКИ СЕВЕРНОГО ТУРКМЕНИСТАНА ЭПОХИ МАМУНИДОВ В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Л.А. Аллабердиева

Педагогическое училище имени Хыдыра Деряева (Туркменистан)

Аннотация. Статья посвящена комплексному исследованию архитектурного наследия Куня-Ургенча эпохи Мамунидов в контексте культурного и научного развития Северного Туркменистана. Проблемой исследования является атрибуция и функциональное назначение двух ключевых объектов – Большого и Малого минаретов. На основе синтеза археологических отчетов Хорезмской экспедиции и записей исследователей XIX–XX века (А. Куна, Г. Ланделла, В. Успенского) воссоздана историческая динамика существования этих сооружений. В работе доказывается, что интеллектуальный ресурс Академии Мамуна стал фундаментом для создания уникальных инженерных решений. Анализ конструктивных особенностей Большого минарета, базирующегося на плане шестнадцатилучевой звезды, подтверждает участие в проекте выдающихся ученых – Бируни и Ибн Ирака. Особое внимание уделено сейсмостойкости объекта, сохранившего устойчивость при 6-балльных нагрузках благодаря конической форме и динамическим свойствам конструкции. Исследование выявляет стратегическую роль минаретов как узловых элементов оборонительной и навигационной системы Хорезма, связывавших столицу с сигнальными башнями плато Устюрт. Обосновано, что данные объекты выполняли функции информационного ядра и сухопутного маяка, выходящие за рамки сугубо религиозного назначения. Результаты работы включают уточнение хронологии разрушения Малого минарета в 1895 году и оценку современных реставрационных методов по созданию «двухслойной» экспозиционной структуры. Сделан вывод о том, что памятники Куня-Ургенча являются материальным воплощением синтеза фундаментальной науки и прикладного искусства эпохи Мамунидов.

Материалы и методы исследования. Методологическую основу работы составляет комплексный междисциплинарный подход, сочетающий сравнительно-исторический, источниковедческий и архитектурно-археологический анализ. В качестве эмпирической базы исследования использованы письменные свидетельства средневековых авторов (Макдиси), а также путевые заметки и отчеты востоковедов и путешественников XIX–XX веков: А. Куна, Г. Ланделла, В. Успенского и А.Ю. Якубовского. Эти данные позволили реконструировать исторический облик памятников до их частичного или полного разрушения. Важное место в работе занимает анализ материалов Хорезмской археолого-этнографической экспедиции под руководством С.П. Толстова, а также современных архитектурно-реставрационных изысканий В.И. Артемьева и А.М. Урмановой. В ходе исследования применялся метод ретроспективного анализа для установления хронологической преемственности между домонгольским и золотоордынским этапами строительства. Инженерно-технический анализ сейсмостойкости и конструктивных особенностей минаретов (на основе данных В.В. Зотова) позволил верифицировать гипотезу о связи архитектурных планов объектов с научными разработками Академии Мамуна. Сопоставление эпиграфических находок (свинцовой плиты 1011 г.) с данными натурных обследований обеспечило высокую достоверность выводов об атрибуции изученных сооружений.

Ключевые слова: Куня-Ургенч, эпоха Мамунидов, хорезмская архитектурная школа, Академия Мамуна, минарет Кутлуг-Тимура, минарет Мамуна, сейсмостойкое строительство, археологическое наследие, Северный Туркменистан.

Для цитирования: Аллабердиева Л.А. Памятники Северного Туркменистана эпохи Мамунидов в контексте общего историко-культурного наследия Центральной Азии // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), с. 16–26. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.03

МӘМҮНДЕР ДӘУІРІНДЕГІ СОЛТҮСТІК ТҮРКІМЕНСТАН ЕСКЕРТКІШТЕРІ ОРТА АЗИЯНЫҢ ЖАЛПЫ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫ КОНТЕКСТІНДЕ

Л.А. Аллабердиева

Хыдыр Дерьяев атындағы Педагогикалық училище (Түркіменстан)

Аңдатпа. Мақала Солтүстік Түрікменстанның мәдени және ғылыми дамуы контекстіндегі Мәмүндер дәуіріндегі Көне Үргеніштің сәулет мұрасын кешенді зерттеуге арналған. Зерттеу мәселесі екі негізгі нысанның – Үлкен және Кіші мұнаралардың атрибуциясы мен функционалдық мақсаты болып табылады. Хорезм экспедициясының археологиялық есептері мен XIX–XX ғасырлардағы зерттеушілердің (А. Кун, Г. Ланселл, В. Успенский) жазбаларын синтездеу негізінде бұл құрылыстардың өмір сүруінің тарихи динамикасы қайта жаңғыртылды. Зерттеу жұмысында Мәмүн академиясының зияткерлік ресурсы бірегей инженерлік шешімдерді жасаудың негізі болғаны дәлелденген. Он алты қырлы жұлдыз жоспарына негізделген Үлкен мұнараның конструктивті ерекшеліктерін талдау жобаға көрнекті ғалымдар – Бируни мен Ибн Ирактың қатысқанын растайды. Нысанның конустық пішіні мен конструкцияның динамикалық қасиеттерінің арқасында 6 балдық жүктемелер кезінде тұрақтылықты сақтаған сейсмикалық төзімділігіне ерекше назар аударылған. Зерттеу мұнаралардың астананы Үстірт үстіртіндегі сигналдық мұнаралармен байланыстыратын Хорезмнің қорғаныс және навигациялық жүйесінің тораптық элементтері ретіндегі стратегиялық рөлін айқындайды. Бұл нысандардың таза діни мақсатынан тыс ақпараттық өзек және құрлық маяк қызметін атқарғаны дәлелденді. Жұмыс нәтижелері 1895 жылы Кіші мұнараның қирау хронологиясын нақтылауды және «екі қабатты» экспозициялық құрылымды жасау бойынша заманауи реставрациялық әдістерді бағалауды қамтиды. Көне Үргеніш ескерткіштері Мәмүндер дәуіріндегі іргелі ғылым мен қолданбалы өнер синтезінің материалдық көрінісі болып табылады деген қорытынды жасалды.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Жұмыстың әдістемелік негізін салыстырмалы-тарихи, деректанулық және сәулеттік-археологиялық талдауды біріктіретін кешенді пәнаралық тәсіл құрайды. Зерттеудің эмпирикалық базасы ретінде ортағасырлық авторлардың (Мақдиси) жазбаша мәліметтері, сондай-ақ XIX–XX ғасырлардағы шығыстанушылар мен саяхатшылардың: А. Кунның, Г. Ланселлдің, В. Успенскийдің және А.Ю. Якубовскийдің жолжазбалары мен есептері пайдаланылды. Бұл деректер ескерткіштердің ішінара немесе толық қирағанға дейінгі тарихи бейнесін қайта жаңғыртуға мүмкіндік берді. Жұмыста С.П. Толстовтың жетекшілігімен өткен Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының материалдарын, сондай-ақ В.И. Артемьев пен А.М. Урманованың заманауи сәулеттік-реставрациялық зерттеулерін талдау маңызды орын алады. Зерттеу барысында құрылыстың моңғолдарға дейінгі және Алтын Орда кезеңдері арасындағы хронологиялық сабақтастықты анықтау үшін ретроспективті талдау әдісі қолданылды. Мұнаралардың сейсмикалық төзімділігі мен конструктивті ерекшеліктерін инженерлік-техникалық талдау (В.В. Зотовтың мәліметтері негізінде) нысандардың сәулеттік жоспарларының Мәмүн академиясының ғылыми зерттеулерімен байланысы туралы гипотезаны тексеруге мүмкіндік берді. Эпиграфиялық олжаларды (1011 жылғы қорғасын тақтайша) заттай зерттеу мәліметтерімен салыстыру зерттелген құрылыстардың атрибуциясы туралы қорытындылардың жоғары сенімділігін қамтамасыз етті.

Тірек сөздер: Көне Үргеніш, Мәмүндер дәуірі, хорезмдік сәулет мектебі, Мәмүн академиясы, Құтлық Темір мұнарасы, Мәмүн мұнарасы, сейсмикалық төзімді құрылыс, археологиялық мұра, Солтүстік Түркіменстан.

Сілтеме жасау үшін: Аллабердиева Л.А. Мәмүндер дәуіріндегі Солтүстік Түркіменстан ескерткіштері Орта Азияның жалпы тарихи-мәдени мұрасы контекстінде // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), 16-26 бб. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.03

MONUMENTS OF NORTHERN TURKMENISTAN OF THE MAMUNID ERA IN THE CONTEXT OF THE GENERAL HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF CENTRAL ASIA

L.A. Allaberdyieva

Khydyr Deryayev Pedagogical College (Turkmenistan)

Abstract. The article is devoted to a comprehensive study of the architectural heritage of Konye-Urgench during the Mamunid era in the context of the cultural and scientific development of Northern Turkmenistan. The central problem of the research is the attribution and functional purpose of two key objects – the Great and Small minarets. Based on a synthesis of archaeological reports from the Khorezm Expedition and records of 19th-20th century researchers (A. Kun, H. Lansdell, V. Uspensky), the historical dynamics of the existence of these structures have been reconstructed. The work proves that the intellectual resource of the Mamun Academy became the foundation for the creation of unique engineering solutions. An analysis of the design features of the Great Minaret, based on a sixteen-pointed star plan, confirms the participation of outstanding scientists - Biruni and Ibn Iraq – in the project. Special attention is paid to the seismic resistance of the object, which maintained stability under 6-magnitude loads due to its conical shape and the dynamic properties of the structure. The study reveals the strategic role of the minarets as pivotal elements of the defensive and navigational system of Khorezm, connecting the capital with the signal towers of the Ustyurt plateau. It is substantiated that these objects performed the functions of an information core and a land lighthouse, extending beyond purely religious purposes. The results of the work include a clarification of the chronology of the Small Minaret's destruction in 1895 and an assessment of modern restoration methods for creating a «two-layer» exposition structure. It is concluded that the monuments of Konye-Urgench are a material embodiment of the synthesis of fundamental science and applied art of the Mamunid era.

Research materials and methods. The methodological basis of the work is a comprehensive interdisciplinary approach that combines comparative-historical, source-critical, and architectural-archaeological analysis. The empirical basis of the study includes written accounts by medieval authors (Maqdisi), as well as travel notes and reports by 19th–20th century Orientalists and travelers: A. Kun, H. Lansdell, V. Uspensky, and A. Y. Yakubovsky. These data allowed for the reconstruction of the historical appearance of the monuments prior to their partial or complete destruction. A significant place in the work is occupied by the analysis of materials from the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition led by S. P. Tolstov, as well as modern architectural and restoration surveys by V. I. Artyemyev and A. M. Urmanova. During the research, a retrospective analysis method was applied to establish chronological continuity between the pre-Mongol and Golden Horde stages of construction. An engineering and technical analysis of seismic resistance and the structural features of the minarets (based on data by V. V. Zotov) allowed for the verification of the hypothesis regarding the connection between the architectural plans of the objects and the scientific developments of the Mamun Academy. The comparison of epigraphic finds (the 1011 lead plaque) with field survey data ensured high reliability of the conclusions regarding the attribution of the studied structures.

Keywords: Konye-Urgench, Mamunid era, Khorezmian architectural school, Mamun Academy, Kutlug-Timur minaret, Mamun minaret, seismic-resistant construction, archaeological heritage, Northern Turkmenistan.

For citation: Allaberdyieva L.A. Monuments of Northern Turkmenistan of the Mamunid era in the context of the general historical and cultural heritage of Central Asia // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), pp. 16-26. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.03

Введение. Изучение историко-культурного наследия эпохи Мамунидов в Северном Туркменистане сегодня приобретает особую значимость в контексте сохранения национального культурного кода и духовного возрождения народов Центральной Азии. Эпоха Мамунидов (конец X - начало XI вв.) стала периодом беспрецедентного расцвета Хорезма, превратив регион в один из мировых центров науки, экономики и архитектурного

искусства. Памятники этого периода являются не только свидетельствами былого величия, но и фундаментом общей исторической памяти народов региона. В русле идей видного государственного деятеля Узбеки Жанибекова, который неустанно подчеркивал необходимость бережного отношения к корням и музеефикации памятников старины, исследование Северного Туркменистана мамунидского периода позволяет восполнить «белые пятна» в истории материальной культуры. У. Жанибеков призывает рассматривать каждый артефакт как живой элемент национальной идентичности, что делает научную фиксацию и анализ памятников Мамунидов актуальной задачей современной исторической науки. Объектом исследования в данной работе выступает культурный ландшафт Северного Туркменистана, который в эпоху Мамунидов служил связующим звеном между оседлыми оазисами и степными пространствами Центральной Азии. Целью данной статьи является анализ ключевых памятников эпохи Мамунидов и обоснование их роли как общего достояния, требующего комплексных подходов к охране и популяризации в музейном пространстве.

Результаты и обсуждение. Центральное место в системе памятников Северного Туркменистана эпохи Мамунидов занимает древний Куня-Ургенч (Гургандж). Именно в конце X – начале XI веков, при правлении династии Мамунидов, город превратился в «сердце» просвещения и торговли, соперничая по значимости с Багдадом и Бухарой. Архитектурные остатки этого периода, включая фундаменты ранних мечетей и фортификационных сооружений, свидетельствуют о формировании уникальной хорезмийской архитектурной школы, которая позже станет эталоном для всего мусульманского Востока.

Куня-Ургенч – одна из древних столиц Центральной Азии, на протяжении веков (с 995 по 1646 год) игравшая ключевую стратегическую роль как столица Хорезма. В исторической ретроспективе, которую так важно сохранять для будущих поколений, период правления династии Мамунидов выделяется как первая эпоха всестороннего расцвета города. Именно в это время закладывался тот монументальный архитектурный код, который определил величие региона на столетия вперед. Основатель династии Мамун I (Абу Али Мамун, 995–997 гг.), еще будучи эмиром Куня-Ургенча, инициировал масштабные строительные проекты, направленные на укрепление статуса города. Согласно письменным источникам, возведенный им дворец вблизи ворот Хаджаджа поражал современников: его портал не имел аналогов по своему величию ни в Хорасане, ни в Мавераннахре. Его преемник, Абул Хасан Али (997–1009 гг.), продолжил эту традицию, построив еще один дворец напротив резиденции отца. Особую ценность для современной исторической топографии представляют сведения ал-Макдиси (985 г.), описывающие не только дворцовую архитектуру, но и пульсирующую жизнь города – например, организацию торговли на площади перед дворцом Али [Ал-Макдиси, 1939: 188]. Эти данные позволяют нам сегодня реконструировать живую экосистему средневекового города, что является необходимым этапом для качественной музеефикации и охраны памятников. В контексте задач, которые ставил перед исследователями У. Жанибеков, данные архитектурные свидетельства Мамунидского периода должны рассматриваться как неотъемлемая часть материального наследия. Изучение этих «исторических пластов» помогает нам понять процесс формирования городской культуры и национальных ремесел, ставших фундаментом для последующих эпох развития Центральной Азии.

Наивысший подъем государства связан с правлением Мамуна II (Абу-л-Аббас Мамун II, 1009–1017 гг.). Унаследовав экономически процветающую и политически стабильную страну, он направил усилия на превращение Куня-Ургенча в город, не имеющий равных в регионе. Центральным элементом этой политики стала Академия Мамуна — уникальный интеллектуальный центр, где трудились величайшие ученые (Абу Рейхан Бируни, Ибн Сина). Примечательно, что ученые Академии принимали активное участие в реализации государственной стратегии. Градостроительная политика Мамунидов не ограничивалась лишь социально-экономическими потребностями; она планировалась в строгом соответствии с политической доктриной и международным авторитетом государства. Каждый

монументальный объект должен был подчеркивать статус Хорезма как лидера исламского мира того времени.

Определение датировки архитектурных памятников современного Куны-Ургенча и, в частности, его древних минаретов, имеет ключевое значение для изучения культурного развития эпохи Мамунидов. Сравнительный анализ исторических источников, научной литературы и результатов археологических исследований позволяет предположить, что в период правления династии Мамунидов в Куны-Ургенче было возведено несколько монументальных минаретов, ставших вертикальными доминантами города. Как отмечал археолог Х. Юсупов: «Среди местного населения бытует предание о сорока минаретах Ургенча. Народные предания нередко близки к истине. Вероятно, в домонгольском Гургандже действительно существовало множество мечетей и минаретов...» [Yusupov, 2010: 57]. Это свидетельствует о колоссальном масштабе застройки и высоком уровне инженерной мысли того времени. На сегодняшний день из этого множества нужно подчеркнуть два минарета, которые служат эталонами хорезмской архитектурной школы. Эти сооружения не просто выполняли утилитарную функцию призыва к молитве, но и являлись символами могущества государства Хорезмшахов, визуально воплощая политическую доктрину Мамунидов. Изучение таких памятников в контексте общего наследия Центральной Азии позволяет проследить эволюцию строительных приемов и декоративного искусства. Для современного музейного дела и реставрационной практики эти объекты представляют исключительный интерес как свидетельства эпохи «первого расцвета», заложившего основы для последующего развития региона вплоть до золотоордынского периода.

Для объективной реконструкции облика столицы Мамунидов особое значение имеют сведения исследователей, зафиксировавших состояние памятников до их значительного разрушения. Важнейшим источником в этом контексте являются труды российского востоковеда Александра Куна, посетившего Куны-Ургенч в 1873 году. В своих записях А. Кун подробно описывает два минарета, расстояние между которыми составляло 100–150 саженей. Согласно его наблюдениям: «Восточный минарет (высотой около 60 метров) сохранился значительно лучше западного. Его среднюю часть опоясывали два ряда куфических надписей синего цвета, которые уже в XIX веке было трудно прочесть из-за осыпавшейся глазури. Второй минарет, расположенный с западной стороны, сохранился лишь наполовину» [Кун, 1876: 213–214]. А. Кун выдвинул важное предположение, что каждый из этих минаретов принадлежал отдельному мечети или медресе, основываясь на остатках прилегающих строений. Эти исторические данные подтверждают сложность задачи современной идентификации. Если восточный минарет (сегодня известный как минарет Кутлуг-Тимура, хотя его основание многие ученые относят к домонгольскому периоду, возможно, эпохе Мамунидов) визуально доминирует, то состояние западного минарета, описанное Куном как «сохранившийся наполовину», объясняет трудности его современной атрибуции. Тесный кирпич и поливные изразцы, упомянутые исследователем, указывают на преемственность строительной техники, которая начала формироваться именно при Мамуниде и достигла совершенства в последующие эпохи. Таким образом, свидетельства XIX века служат связующим звеном между данными средневековых авторов (Макдиси) и современными археологическими реалиями, позволяя более точно локализовать утраченные элементы культурного ландшафта Северного Туркменистана.

Ценным дополнением к исторической топографии Куны-Ургенча являются записи британского путешественника Генри Ланселла, посетившего Куны-Ургенч в 1882 году. Его свидетельства представляют особый интерес для музейного дела и исторической реконструкции, так как он не только описал визуальный облик объектов, но и произвел их технические замеры. Ланселл стал одним из первых, кто подробно описал так называемый «Малый минарет» (западный). Несмотря на его аварийное состояние и скопление кирпичных развалов вокруг, исследователю удалось измерить длину окружности основания, которая составила 80 футов (24,384 м). Наличие фрагментов цветной глазури на поверхности объекта, отмеченное миссионером, подтверждает использование сложных декоративных техник, характерных для эпохи расцвета хорезмской архитектуры. При описании «Большого

минарета» (восточного) Ланселл приводит следующие уточняющие данные: окружность на уровне человеческого роста - 114 футов (34,7472 м); высота объекта — приблизительно 186 футов (56,6928 м). Исследователь подтвердил куфический характер надписей на четырех рельефных кольцах, опоясывающих минарет, и сослался на сведения Глуховского и Ховорта о наличии внутренней винтовой лестницы. Особую научную значимость имеет опубликованная в 1885 году иллюстрация в книге Ланселла «Русская Средняя Азия», которая визуальнo фиксирует одновременное существование двух минаретов. Эти данные позволяют нам точно датировать исчезновение одного из объектов: минарет, описанный как «западный» или «малый», был окончательно утрачен во время землетрясения 8 июля 1895 года [Халимов, 1991: 19]. Таким образом, записи Ланселла являются последней подробной фиксацией этого памятника перед его разрушением, что крайне важно для восполнения пробелов в истории материальной культуры Северного Туркменистана.

Начиная с 30-х годов XX века, в исторической науке закрепляются понятия «минарет Кутлуг-Тимура» и «минарет Мамуна». Первым, кто ввел данные дефиниции в научный оборот, был выдающийся востоковед А.Ю. Якубовский. В 1928 году он осуществил расшифровку и перевод куфических надписей на сохранившемся в Куня-Ургенче минарете. Основываясь на прочтении текстов нижнего орнаментированного пояса, ученый пришел к выводу, что объект был возведен наместником Хорезма Кутлуг-Тимуром в период правления золотоордынского хана Узбека (между 1321–1341 гг.). Однако эта идентификация вступила в определенное противоречие с визуальным анализом памятника. Примечательно, что при первичном ознакомлении с архитектурными характеристиками сооружения А.Ю. Якубовский датировал его домонгольским периодом (не позднее XII века). Исследователь признавал, что обнаружение в надписи имен правителей XIV века стало для него неожиданностью, так как архитектурный облик минарета напрямую отсылает к монументальным традициям XI–XII веков, заложенным еще в эпоху Мамунидов и развитым при Караханидах [Якубовский, 1930: 38–39]. Тем не менее, эпиграфический фактор стал решающим, и за объектом в научной литературе закрепилось название «минарет Кутлуг-Тимура». Для современного изучения эпохи Мамунидов этот факт крайне важен: он указывает на то, что в Золотой Орде сохранялись и реконструировались более ранние архитектурные формы, фундаменты и традиции, восходящие к X–XI векам. Это подчеркивает значимость Куня-Ургенча как транслятора высокой архитектурной школы Мамунидов на последующие столетия.

Возникновение научно обоснованной гипотезы о существовании «минарета Мамуна» в Куня-Ургенче неразрывно связано с уникальной находкой — свинцовой плитой, обнаруженной в 1900 году у основания одного из городских минаретов. Данный артефакт (длиной 84,9 см и шириной 49 см) был передан хивинским ханом Сейидом Мухаммедом Рахимом II российским властям для изучения. Первые сведения о находке опубликовал Н. Ф. Катанов, подтвердив, что пластина была извлечена непосредственно из фундамента древнего сооружения [Катанов, 1902: 015]. На поверхности плиты арабским куфическим письмом начертан текст, имеющий исключительное значение для истории архитектуры: в нем сообщается, что в 1011 году по приказу хорезмшаха Абул Аббаса Мамуна II была осуществлена закладка фундамента минарета, причем правитель лично присутствовал на церемонии. Опираясь на эти данные, А.Ю. Якубовский в ходе экспедиции 1928 года идентифицировал воронкообразный холм к югу от мавзолея Иль-Арслана как руины того самого «минарета Мамуна». Тот факт, что за тридцать лет до этого на данном месте еще возвышалось строение, подтвердили и местные старейшины, заставшие памятник до катастрофы 1895 года [Якубовский, 1930: 31]. Таким образом, благодаря эпиграфическим данным были введены достоверные сведения о строительстве минарета третьим представителем династии Мамунидов. В современной историографии, согласно сложившейся традиции (С.П. Толстов, Х. Юсупов), за этими объектами закрепились следующие дефиниции: Большой минарет (традиционно именуемый минаретом Кутлуг-Тимура); Малый минарет (идентифицированный как минарет Мамуна). Обнаружение закладной плиты позволяет не только точно датировать «Малый минарет», но и служит

веским аргументом в пользу того, что монументальное строительство в Куния-Ургенче при Мамунидях носило системный характер и опиралось на развитые инженерные традиции. Перейдем к детальному анализу вопроса о точной датировке возведения указанных сооружений в контексте их конструктивных особенностей.

Современный этап жизни памятника связан с усилиями по его сохранению и визуализации для будущих поколений. В 1996 году по проекту видных архитекторов-реставраторов В.И. Артемьева и А.М. Урмановой была предложена уникальная концепция воссоздания объекта. Авторы проекта наметили частичное восстановление сооружения: фундамента и ствола минарета Мамуна до высоты 8 метров, а над ним - фрагмента минарета монгольского периода до высоты 4 метров. Целью данного метода являлось создание «двухслойной» экспозиционной структуры, которая наглядно демонстрирует архитектурную преемственность и стилистические различия двух великих эпох в истории Куния-Ургенча. К настоящему времени в результате проведенных работ восстановлен ствол минарета эпохи Мамунидов до уровня 6 метров. По аналогии с Большим минаретом объект был дополнен функциональным входом с винтовой лестницей [Артемьев, Урманова, 1999: 129]. Несмотря на определенную долю научной условности подобных реставрационных решений, они имеют колоссальное значение для музеефикации археологического парка. Такая форма презентации памятника позволяет исследователям и посетителям сформировать четкое визуальное представление об облике и масштабе сооружений начала XI века. Это превращает руинированный холм в полноценный объект исторической памяти, возвращая эпоху Мамунидов в актуальный культурный ландшафт Центральной Азии.

Среди сохранившихся объектов средневекового зодчества Большой минарет в Куния-Ургенче занимает уникальное положение, являясь высочайшим памятником в Центральной Азии. А.Ю. Якубовский выделял его как наиболее выдающееся сооружение региона. В настоящее время высота объекта составляет 59,9 м, однако, согласно реконструкциям В. И. Артемьева, его первоначальная высота составляла не менее 62 м [Артемьев, Урманова, 1999: 129]. В отличие от «Малого минарета», данное сооружение обладает исключительной конструктивной прочностью, что позволило ему сохраниться до наших дней практически в первоначальном виде. Ключевым вопросом в изучении памятника остается его датировка. Исследования В.В. Зотова, В.И. Артемьева и А.М. Урмановой убедительно доказали, что минарет не был возведен в XIV веке, а лишь подвергся масштабной реставрации в период правления Кутлуг-Тимура. Вопрос о времени первоначального строительства остается предметом научной дискуссии. Х. Юсупов обосновывает гипотезу о том, что возведение Большого минарета было начато непосредственно при Мамуне II [Yusupov, 2010: 55-56]. Основным аргументом здесь выступает факт обнаружения в 1900 году в основании сооружения свинцовой плиты с именем хорезмшаха. Интересна научная позиция А.Ю. Якубовского, который, признавая факт находки плиты у основания Большого минарета, полагал, что артефакт был перенесен туда от руин Малого минарета [Якубовский, 1930: 36]. Оспаривая это утверждение в работе «Сердце древнего Хорезма», Х. Юсупов приводит важный этнографический и сакральный аргумент: перенос предметов из одного священного места в другое считается в мусульманской традиции тяжким грехом (гуна). Следовательно, закладная пластина изначально должна была принадлежать фундаменту Большого минарета, фиксируя точное время его основания – эпоху Мамунидов [Юсупов, 1993: 40-41]. Данная дискуссия подчеркивает, что архитектурный облик современного Куния-Ургенча во многом обязан монументальному строительству начала XI века. Традиции, заложенные Мамунидями, оказались настолько жизнеспособными, что их творения продолжали функционировать и обновляться на протяжении веков, оставаясь главными символами региона.

Дополнительный свет на историю датировки Большого минарета проливают этнографические сведения, собранные в начале XX века. В мае 1926 года Куния-Ургенч посетил известный музыковед и исследователь В.А. Успенский. В своих заметках он зафиксировал бытовавшее среди местного населения предание: минарет был возведен в эпоху султана Махмуда Газневи (XI век) [Uspenskiy, Belyayew, 2016: 189]. Эта деталь имеет

глубокий научный подтекст. Историческая память народа часто связывает грандиозные сооружения с именами наиболее могущественных правителей, оставивших след в летописях. Махмуд Газневи был не только современником Хорезмшаха Мамуна II, но и его зятем, что обусловило тесные, хотя и конфликтные связи двух государств. С позиции исторического анализа представляется весьма вероятным, что масштабное строительство минарета, начатое Мамуном II на пике могущества его династии, было внезапно прервано. Причиной мог стать сокрушительный поход Махмуда Газневи на Хорезм в 1017 году, приведший к падению династии Мамунидов. Подобная «незавершенность» памятника объясняет, почему в последующие века он требовал масштабной достройки и реставрации, в том числе в золотоордынский период при Кутлуг-Тимуре. Таким образом, свидетельства В.А. Успенского подтверждают, что в народном сознании памятник прочно ассоциируется с рубежом X–XI веков - временем великого культурного подъема и последующего политического перелома в истории Северного Туркменистана.

Гипотеза о том, что строительство Большого минарета было начато именно в эпоху Мамунидов, представляется наиболее убедительной при анализе интеллектуального ресурса, которым располагал Куня-Ургенч в тот период. Создание столь совершенного с инженерной точки зрения сооружения требовало глубочайших познаний в математике и геометрии, которые были сосредоточены в Академии Мамуна. Исследования В.И. Артемьева и А.М. Урмановой доказывают, что в основу Большого минарета заложен крайне сложный архитектурный план, опирающийся на классические восточные теории о гармонических пропорциях [Артемьев, Урманова, 1999: 133-134]. Конструкция минарета базируется на шестнадцатилучевой звезде, что свидетельствует о высочайшем уровне стереометрии. Представляется обоснованным полагать, что в разработку и практическую реализацию этого уникального проекта внесли вклад выдающиеся умы эпохи – руководитель Академии Абу Рейхан Бируни, а также его наставник, выдающийся математик и астроном Абу Наср ибн Ирак, известный в ученом мире как «Второй Птолемей». Симбиоз теоретической науки и строительной практики, характерный для круга ученых Мамуна II, позволил создать объект, не имевший равных по масштабу и прочности. Глубокое изучение научного наследия этих мыслителей в будущем позволит выявить новые исторические факты и расшифровать математический код, заложенный в архитектуре Большого минарета. Это подтверждает статус Куня-Ургенча не просто как административного центра, а как «колыбели» средневекового научного прогресса, чье материальное наследие продолжает восхищать исследователей и сегодня.

Возведение гигантского сооружения высотой более шестидесяти метров при Хорезмшахе Абул Аббасе Мамуне II преследовало цели, выходящие далеко за рамки эстетических или сугубо религиозных задач. Результаты археологических изысканий позволяют рассматривать этот памятник как объект критической государственной инфраструктуры. В 1946 году Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция обнаружила на уступах плато Устюрт развитую систему сигнальных башен [Толстов, 1948: 249]. Высотный минарет в Куня-Ургенче являлся ключевым и завершающим звеном этой цепи, выполняя роль центрального узла связи и навигации. Грандиозный масштаб сооружения отвечал двум важнейшим стратегическим интересам государства:

1. Оборонная функция: система визуальной сигнализации (дым днем и огонь ночью), передаваемая по цепочке от плато Устюрт, позволяла доставить экстренную информацию о приближении угрозы в столицу всего за 30 минут [Толстов, 1948: 249]. Для эффективного приема таких сигналов городу требовался объект исключительной высоты, видимый с предельных расстояний. Таким образом, Большой минарет служил «информационным ядром» оборонительной системы Хорезма.

2. Экономическая навигация: для караванов, следовавших через бескрайние степи, исполинское сооружение Куня-Ургенча служило единственным надежным ориентиром. Выполняя роль сухопутного «маяка», минарет не только указывал путь к столице, но и являлся архитектурным манифестом стабильности, процветания и могущества государства Хорезмшахов.

Важным аргументом в пользу светского и стратегического назначения объекта является отсутствие в его непосредственной близости остатков мечети или иных культовых сооружений, что нетипично для традиционных минаретов. Этот археологический факт подтверждает гипотезу о том, что Большой минарет проектировался как многофункциональный объект государственного значения, объединивший в себе достижения передовой инженерной мысли Академии Мамуна и оборонные нужды Хорезма.

Исключительная сохранность памятника на протяжении столетий представляет собой уникальный случай, вызывающий неизменный интерес у профильных специалистов в области инженерного дела и реставрации. Особую научную значимость этому факту придаёт то, что минарет расположен в сейсмически активной зоне. Согласно шкале сейсмической интенсивности, принятой в странах СНГ, расчетная сейсмичность района Куня-Ургенча составляет 7 баллов. Исторические хроники подтверждают, что регион неоднократно подвергался разрушительным землетрясениям. Показательным примером надежности конструкции стало сейсмическое событие 1984 года, когда интенсивность колебаний в районе памятника достигла 6 баллов. Несмотря на колоссальные динамические нагрузки, объект продемонстрировал поразительную устойчивость: были зафиксированы лишь незначительное расширение старых трещин, локальное смещение кирпичной кладки в верхнем ярусе и выпадение не более пятнадцати отдельных кирпичей. Для высотного кирпичного сооружения, чей возраст исчисляется столетиями, такие показатели являются свидетельством совершенства конструктивной мысли и высочайшего качества строительных материалов [Артемов, Урманова, 1999: 131]. Этот факт служит еще одним веским аргументом в пользу участия ученых Академии Мамуна в проектировании объекта. Глубокие познания в физике и механике позволили создать «исполинское» сооружение, способное противостоять природным стихиям, что делает Большой минарет выдающимся достижением мировой инженерной мысли начала XI века.

Заключение. Возведение минарета в условиях высокой сейсмической активности Хорезма – это не просто строительный триумф, а подлинный научный подвиг. Древние зодчие выступали здесь не только как мастера формы, но и как выдающиеся ученые-энциклопедисты своего времени. Чтобы этот исполин на протяжении столетий противостоял разрушительным землетрясениям, архитекторам пришлось на практике применять сложнейшие расчеты из области сопротивления материалов и теоретической механики. Мастера виртуозно использовали коническую форму башни, которая естественным образом гасит сейсмические колебания, и разработали уникальную систему «эластичного» фундамента. Их гений заключался в глубоком понимании динамики: минарет не статичен – он обладает способностью «дышать» вместе с подвижной почвой региона. Это свидетельствует о фундаментальных познаниях в геологии и прикладной математике, позволивших создать конструкцию, где центр тяжести и пропорции выверены с математической точностью. Таким образом, Большой минарет Куня-Ургенча – это не только выдающийся памятник архитектуры, но и застывшее в камне доказательство интеллектуального превосходства мастеров эпохи Мамунидов. Создание такого объекта стало возможным лишь благодаря синергии чистого разума и прикладного искусства, позволивших приручить стихию и оставить будущим поколениям вечный символ научной мощи Древнего Хорезма.

На основании проведенного анализа исторических источников, археологических данных и инженерно-технических характеристик минаретов Куня-Ургенча, представляется возможным сформулировать следующие выводы:

1. Архитектурная преемственность. Эпоха Мамунидов (конец X – начало XI вв.) стала периодом формирования уникальной хорезмской архитектурной школы. Именно в это время был заложен градостроительный каркас Куня-Ургенча, а монументальное строительство достигло уровня, ставшего эталоном для последующих эпох, включая золотоордынский период.
2. Идентификация объектов. Установлено, что историческое предание о «сорока минаретах» находит подтверждение в данных археологии. Из этого множества до XIX века в

физической сохранности дошли два ключевых объекта: Большой (Кутлуг-Тимура) и Малый (Мамуна) минареты. Утрата Малого минарета в результате землетрясения 1895 года подчеркивает хрупкость этого наследия и ценность свидетельств исследователей XIX века (А. Куна, Г. Ланселла).

3. Научный фундамент строительства. Возведение Большого минарета высотой более 60 метров стало возможным благодаря исключительной концентрации интеллектуального ресурса в Академии Мамуна. Участие таких ученых, как Бируни и Ибн Ирак, в разработке архитектурного плана (базирующегося на шестнадцатилучевой звезде) обеспечило сооружению беспрецедентную сейсмостойкость и математическую точность пропорций.

4. Многофункциональность памятников. Минареты Куны-Ургенча выполняли не только религиозные функции. Большой минарет являлся ключевым звеном общегосударственной оборонительной и навигационной системы Хорезма, служа приемным пунктом сигналов с плато Устюрт и ориентиром для караванов Великого Шелкового пути.

5. Значимость реставрации и музеефикации. Современные реставрационные работы 1990-х годов (проект В.И. Артемьева и А.М. Урмановой) по созданию «двухслойной» структуры Малого минарета являются важным шагом в сохранении исторической памяти. Это позволяет наглядно демонстрировать эволюцию строительного искусства региона от эпохи Мамунидов до позднего средневековья.

ЛИТЕРАТУРА

Ал-Макдиси. Извлечение из «Ахсан ат-такасим фи-марифат ал-акалим» – Перевод С. Волина. Материалы по истории туркмен и Туркмении, Т. I. VII-XV вв. Арабские и персидские источники. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1939. С. 184 – 209.

Артемьев В. И., Урманова А. М. Минареты Куны-Ургенча // Культурные ценности 1997-1998. СПб., 1999. С. 126 – 136.

Вактурская, Н. Н. Раскопки городища Ургенч в 1952 г. // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. II / Под ред. С. П. Толстова и М. Г. Воробьевой. М.: Изд-во АН СССР, 1958. С. 433–462.

Зотов В. В. О датировке минарета Кутлуг-Тимура // Архитектура и строительство Узбекистана. 1990. № 7. С. 31 – 33.

Катанов Н. Ф. Хорезмийская свинцовая плита, найденная в развалинах Куны-Ургенча // Записки Восточного отделения русского археологического общества (ЗВОРАО). Т. 14, выпуск 1. СПб., 1902. С. 015-017.

Кун А.Л. От Хивы до Газавата. Материалы для статистики Туркестанского края. Выпуск IV. СПб. 1876. С. 203 – 223.

Новый каталог сильных землетрясений на территории СССР с древнейших времен до 1975 г. М.: Наука, 1977. 536 с.

Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1948. 323 с.

Халимов Н. Б. Памятники Ургенча (сооружения, надписи и легенды) А.: Туркменистан, 1991. 136 с.

Юсупов Х. Сердце древнего Хорезма. Ашгабат: «Юрт», 1993. 55 с.

Юсупов Х., Юсупов Т. Раскопки в Куны-Ургенче // Известия Академии наук Туркменистана. Серия: Гуманитарные науки. 1998. № 1. С. 29-35.

Якубовский А. Ю. Развалины Ургенча. Л.: ГАИМК, 1930. 68 с.

Lansdell H. Russian Central Asia: including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv: in 2 vols. / Henry Lansdell. London: Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1885. 732 p.

Uspenskiy W., Beňayjew W. Türkmen sazy. I tom. А.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016. 438 p.

Ýusupow H. Horezm we Gürgenç: täze açyşlar. Aşgabat, 2010. 240 p.

REFERENCES

- Al-Makdisi*. Izwleçenie iz «Ahsan at-takasim fi-marifat al-akalim» – Perewod S. Wolina. Materialy po istorii turkmen i Turkmenii, Vol. I. VII-XV ww. Arabskie i persidskie istoçniki. Moskwa-Leningrad: Izdatelstwo AN SSSR, 1939. Pp. 184 – 209. (In Russian)
- Artemew W. I., Urmanowa A. M.* Minarety Kunýa-Urgença // Kulturnye sennosti 1997-1998. SPb., 1999. Pp. 126 – 136. (In Russian)
- Wakturskaýa, N. N.* Raskopki gorodiša Urgenç w 1952 g. // Trudy Horezmskoý arheologo-etnografiçeskoý ekspeditsii. Vol. II / Pod red. S. P. Tolstowa i M. G. Worobewoý. M.: Izd-wo AN SSSR, 1958. Pp. 433–462. (In Russian)
- Zotow W. W.* O datirovke minareta Kutlug-Timura // Arhitektura i stroitelstwo Uzbekistana. 1990. № 7. Pp. 31 – 33. (In Russian)
- Katanow N. F.* Horezmiýskaýa swinsowaya plita, naýdennaýa w razwalinah Kunýa-Urgença // Zapiski Wostoçnogo otdeleniya russkogo arheologiçeskogo obşestwa (ZWORAO). V. 14, vypusk 1. SPb., 1902. Pp. 015-017. (In Russian)
- Kun A. L.* Ot Hiwy do Gazawata. Materialy dlýa statistiki Turkestanskogo kraýa. Wypusk IV. SPb. 1876. Pp. 203 – 223. (In Russian)
- Nowyý katalog silnyh zemletrýaseniý na territorii SSSR s drevneýshih wremen do 1975 g. M.: Nauka, 1977. 536 p. (In Russian)
- Tolstow S. P.* Po sledam drevnehorezmiýskoý siwilizatsii. Moskwa – Leningrad: Izdatelstwo AN SSSR, 1948. 323 p. (In Russian)
- Halimow N. B.* Pamýatniki Urgença (sooruženiya, nadpisi i legendy) A.: Turkmenistan, 1991. 136 p. (In Russian)
- Ýusupow H.* Serdse drevnego Horezma. Aşgabat: «Ýurt», 1993. 55 p. (In Russian)
- Ýusupow H., Ýusupow T.* Raskopki w Kunýa-Urgençe // Izwestiya Akademii nauk Turkmenistana. Seriya: Gumanitarnye nauki. 1998. № 1. Pp. 29 – 35. (In Russian)
- Ýakubowskiy A. Ýu.* Razwaliny Urgença. L.: GAIMK, 1930. 68 p. (In Russian)
- Lansdell H.* Russian Central Asia: including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv: in 2 vols. / Henry Lansdell. London: Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1885. 732 p. (In English)
- Uspenskiy W., Belyayew W.* Türkmen sazy. Vol I. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016. 438 p. (In English)
- Ýusupow H.* Horezm we Gürgenç: täze açyşlar. Aşgabat, 2010. 240 p. (In English)

Автор туралы мәлімет: Аллабердиева Ляле Агагелдиевна – тарих және қоғамтану пәнінің оқытушысы, Сейітназар Сейди атындағы Түрікмен мемлекеттік педагогикалық институтының Түрікменстан тарихы және оны оқыту әдістемесі кафедрасының ізденушісі. (745400, Түрікменстан, Мары қаласы, Ашхабад көшесі, 49-үй). ORCID: 0009-0004-2078-8584, E-mail: allaberdyeva85@mail.ru

Сведения об авторе: Аллабердиева Ляле Агагелдиевна – преподаватель истории и обществоведения, соискатель кафедры истории Туркменистана и методики ее преподавания Туркменского государственного педагогического института имени Сейитназара Сейди (745400, Туркменистан, город Мары, улица Ашхабадская, дом №49). ORCID: 0009-0004-2078-8584. E-mail: allaberdyeva85@mail.ru

Information about the author: Lale A. Allaberdiyeva – Lecturer in History and Social Studies, Applicant (PhD Candidate) at the Department of History of Turkmenistan and its Teaching Methodology, Seyitnazar Seydi Turkmen State Pedagogical Institute (49 Ashgabat St., Mary, 745400, Turkmenistan). ORCID: 0009-0004-2078-8584. E-mail: allaberdyeva85@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 03.03.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 11.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.03.2026.

УДК: 7.033.3(575.3)

ТЕКСТИЛЬНАЯ КОЛЛЕКЦИЯ ЦЕНТРА ИСЛАМСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ КАК НОВЫЙ ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОГО ТКАЧЕСТВА

Э.Ф. Гюль

Международный исследовательский институт «Шёлковый путь»
(Узбекистан)

Аннотация. В статье рассматривается текстильная коллекция Центра исламской цивилизации в Узбекистане как новый и методологически значимый источник для изучения истории центральноазиатского ткачества от античного времени до рубежа XIX–XX веков. В отличие от прежних музейных собраний, сформированных в советский период, коллекция Центра создавалась целенаправленно за счёт приобретений на международных аукционах и в частных зарубежных собраниях, что позволило вернуть в научный оборот памятники, ранее недоступные исследователям.

Показано, что текстиль выступает важнейшим свидетельством процессов культурного обмена, дипломатических контактов и трансрегиональной торговли на Шёлковом пути. Особое внимание уделяется ключевым хронологическим пластам: согдийским полихромным самитам VII–IX вв., эпиграфическим тканям-тиразам периода Мусульманского Ренессанса, златотканым памятникам эпохи Чагатаидов, придворным тканям Темуридов и редким образцам текстиля Бабуридов, впервые представленным в музейных собраниях Узбекистана. Анализ выявляет сложное переплетение китайских, иранских, степных и исламских художественных традиций, отражённых в технике ткачества и орнаментальных системах. Коллекция рассматривается не только как собрание произведений искусства, но и как динамический исследовательский ресурс, позволяющий уточнять атрибуции, реконструировать пути бытования памятников и анализировать социальные, религиозные и эстетические функции текстиля.

Материалы и методы исследования. В качестве источниковой базы в статье использованы предметы текстильной коллекции Центра исламской цивилизации в Узбекистане, а также данные аукционных каталогов, музейных описаний, архивных публикаций и научных исследований по истории текстиля Центральной Азии. Методологическую основу составляют формально-стилистический анализ, иконографический и иконологический подходы, сравнительно-исторический метод и элементы источниковедческой критики. Применяется междисциплинарный подход, объединяющий методы истории искусства, культурной антропологии и исторического текстилеведения. Особое внимание уделяется сопоставлению новых поступлений с известными аналогами из зарубежных и отечественных собраний, что позволяет уточнять атрибуции, выявлять трансрегиональные связи и реконструировать процессы культурного обмена.

Ключевые слова: центральноазиатский текстиль, исламское искусство, Шёлковый путь, саммиты, тираз, Чагатаиды, Темуриды, Бабуриды, сузани, музейные коллекции, культурный обмен, Узбекистан.

Для цитирования: Гюль Э.Ф. Текстильная коллекция Центра исламской цивилизации как новый источник для изучения истории Центральноазиатского ткачества // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), с. 27-37. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.04

ИСЛАМ ӨРКЕНИЕТИ ОРТАЛЫҒЫНЫҢ ТОҚЫМА КОЛЛЕКЦИЯСЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ТОҚЫМА ӨНЕРІ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ЖАҢА ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ

Э.Ф. Гюль

«Жібек жолы» Халықаралық зерттеу институты (Өзбекстан)

Аңдатпа. Мақалада Өзбекстандағы Ислам өркениеті орталығының тоқыма жәдігерлері Орталық Азия тоқыма өнерінің ежелгі кезеңнен XIX және XX ғасырларға дейінгі тарихын зерттеудің жаңа әдіснамалық тұрғыдан маңызды көзі ретінде қарастырылады. Кеңес дәуірінде қалыптасқан бұрынғы музей жәдігерлерінен айырмашылығы, Орталық жәдігерлері халықаралық сатылымдардан және шетелдік жеке жинақтардан сатып алу арқылы мақсатты түрде құрылды, бұл бұрын қолжетімсіз болған артефактілерді ғылыми айналымға қайтаруға мүмкіндік берді.

Тоқыма бұйымдары Жібек жолы бойындағы мәдени алмасу, дипломатиялық байланыстар және трансаймақтық сауда процестерінің маңызды дәлелі болып табылатыны көрсетілген. Зерттеуде негізгі хронологиялық қабаттарға ерекше назар аударылады: VII–IX ғасырлардағы соғды полихромды самиттері, Мұсылман Ренессансы кезеңіндегі эпиграфикалық тираз маталары, Шағатайлар дәуірінің алтынмен өрілген ескерткіштері, Темір әулеті сарайлық маталары және Өзбекстан музейлерінде алғаш рет ұсынылып отырған Бабуридтер тоқыма үлгілері. Талдау тоқыма техникасы мен ою-өрнек жүйелерінде көрініс тапқан қытай, иран, далалық және ислам көркемдік дәстүрлерінің күрделі тоғысуын көрсетеді. Жәдігерлер тек өнер туындыларының жиынтығы ғана емес, атрибуцияларды нақтылауға, ескерткіштердің таралу жолдарын қалпына келтіруге және тоқыма бұйымдарының әлеуметтік, діни әрі эстетикалық қызметтерін талдауға мүмкіндік беретін динамикалық зерттеу ресурсы ретінде қарастырылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақалада дереккөздік негіз ретінде Өзбекстандағы Ислам өркениеті орталығының тоқыма жәдігерлеріндегі бұйымдар, сондай-ақ аукциондық сатылым каталогтарының деректері, музейлік сипаттамалар, архивтік жарияланымдар және Орталық Азия тоқыма тарихы бойынша ғылыми еңбектер пайдаланылды. Зерттеудің әдіснамалық негізін формалды-стильдік талдау, иконографиялық және иконологиялық тәсілдер, салыстырмалы-тарихи әдіс және дереккөз сынының элементтері құрайды. Өнер тарихы, мәдени антропология және тарихи тоқыматану әдістерін біріктіретін пәнаралық тәсіл қолданылды. Жаңа түскен жәдігерлерді отандық және шетелдік жинақтардағы белгілі аналогтармен салыстыруға ерекше назар аударылды, бұл атрибуцияларды нақтылауға, трансөңірлік байланыстарды анықтауға және мәдени алмасу үдерістерін қайта құруға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: орталықазиялық тоқыма, ислам өнері, Жібек жолы, самиттер, тираз, Шағатайлар, Темір әулеті, Бабуридтер, сузани, музей коллекциялары, мәдени алмасу, Өзбекстан.

Сілтеме жасау үшін: Гюль Э.Ф. Ислам өркениеті орталығының тоқыма коллекциясы Орталық Азия тоқыма өнері тарихын зерттеудің жаңа дереккөзі ретінде // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), 27-37 бб. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.04

THE TEXTILE COLLECTION OF THE CENTER OF ISLAMIC CIVILIZATION AS A NEW SOURCE FOR THE STUDY OF THE HISTORY OF CENTRAL ASIAN WEAVING

E.F. Gyl

“Silk Road” International Research Institute (Uzbekistan)

Abstract. The article examines the textile collection of the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan as a new and methodologically significant source for studying the history of Central Asian weaving from antiquity to the turn of the nineteenth and twentieth centuries. Unlike earlier museum holdings formed during the Soviet period, the Center’s collection was purposefully assembled through acquisitions at international auctions and from foreign private collections, making it possible to reintroduce previously inaccessible objects into scholarly circulation.

Textiles are shown to be key witnesses to processes of cultural exchange, diplomatic contacts, and transregional trade along the Silk Road. Particular attention is given to major chronological layers: Sogdian polychrome samites of the 7th–9th centuries, epigraphic tiraz textiles of the Muslim Renaissance period, gold-woven works from the Chagatai era, court textiles of the Timurids, and rare examples of Mughal (Baburid) textiles, presented for the first time in the museum collections of Uzbekistan. The analysis reveals a complex interweaving of Chinese, Iranian, steppe, and Islamic artistic traditions reflected in weaving techniques and ornamental systems. The collection is considered not only as a body of artworks but also as a dynamic research resource that allows for the уточнение of attributions, the reconstruction of object trajectories, and the analysis of the social, religious, and aesthetic functions of textiles.

Research materials and methods. The study is based on objects from the textile collection of the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan, as well as on data from auction catalogues, museum descriptions, archival publications, and scholarly research on the history of Central Asian textiles. The methodological framework includes formal and stylistic analysis, iconographic and iconological approaches, the comparative-historical method, and elements of source criticism. An interdisciplinary approach is applied, combining methods from art history, cultural anthropology, and historical textile studies. Particular attention is given to comparing newly acquired objects with well-known analogues from domestic and international collections, which makes it possible to уточнить атрибуции, reveal transregional connections, and reconstruct processes of cultural exchange.

Keywords: Central Asian textiles, Islamic art, Silk Road, samites; tiraz, Chaghatayids, Timurids, Baburids, suzani, museum collections, cultural exchange, Uzbekistan.

For citation: Gyl E.F. The textile collection of the Center of Islamic Civilization as a new source for the study of the history of Central Asian weaving // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), pp. 27-37. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.04

Введение. Текстиль занимает особое место в материальной культуре Центральной Азии, отражая не только художественные вкусы и технологические навыки различных эпох, но и сложные процессы культурного взаимодействия, экономического обмена и социальной дифференциации. В Узбекистане исследовательское внимание сосредотачивалось преимущественно на наиболее известных и репрезентативных коллекциях, сформированных в музейных собраниях республики еще до обретения страной независимости, а с недавних пор – коллекциях Европы и России¹. В этом контексте текстильная коллекция новой институции, созданной по инициативе Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева, – Центра исламской цивилизации в Узбекистане – представляет собой уникальный корпус материалов, с огромным потенциалом для исследователей. Центр задуман как культурно-просветительская институция нового типа, призванная изучать и популяризировать наследие

предков и гуманистические ценности ислама. Формирование коллекции в музее Центра открывает новые возможности для изучения истории центральноазиатского ткачества, поскольку позволяет рассматривать памятники не только как отдельные художественные объекты, но и как часть более широкой системы культурных практик и исторических нарративов.

Рис. 1 Центр исламской цивилизации в Узбекистане, созданный по инициативе Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева.

Фото: Центр исламской цивилизации в Узбекистане.

Цель данной статьи – обозначить исследовательский потенциал текстильной коллекции Центра исламской цивилизации, наметить основные направления её научного изучения и показать, каким образом новые поступления могут способствовать уточнению существующих представлений о развитии ткацких практик Центральной Азии. Текстильная коллекция Центра исламской цивилизации представляет собой новый тип источника, находящийся в процессе формирования и потому особенно значимый для переосмысления истории текстиля Центральной Азии. Она выгодно отличается от прежних советских фондов тем, что формировалась целенаправленно, за счет закупок наиболее выдающихся объектов на зарубежных аукционах и в частных зарубежных собраниях. Таким образом, в круг внимания отечественных исследователей впервые попадают произведения, до сих пор бывшие вне зоны научной доступности. Кроме того, нельзя не отметить самого факта осознанного возвращения памятников наследия в страну их создания через легальные и прозрачные механизмы мирового арт-рынка, что уже само по себе является значимым событием национального масштаба.

Обсуждение. Художественный текстиль Узбекистана дает возможность проследить историю многовековых перемещений и рассеяния. Многие произведения покидали регион по торговым путям, в составе дипломатических даров или коллекционных обменов, попадая в итоге в зарубежные музейные и частные собрания. Сегодня мы становимся свидетелями их возвращения на родную землю. Весенние торги 2025 года в домах *Sotheby's*, *Christie's* и *Cheffins* стали для Узбекистана точкой входа в глобальный арт рынок. Принявшая участие в торгах официальная делегация Центра исламской цивилизации, возглавляемая директором доктором Ф. Абдухаликовым, а также переговоры с ведущими арт-дилерами и владельцами

частных коллекций, в том числе с галереями *Sam Fogg, Davud Shah, Mansour Gallery, Aaron Gallery, Amir Mohtashemi, Momtaz Art, Kent Antiques, Yacob's Gallery, Orpheus Gallery*, а также с аукционным домом *Bonhams*, привели к приобретению значительной группы произведений искусства. Все закупки были осуществлены при финансовой поддержке Правительства Республики Узбекистан. Важная часть новых приобретений — текстиль. Это ковер античного времени, фрагменты шёлка и образцы одежды эпохи расцвета Шёлкового пути, халаты периода Мусульманского Ренессанса, тканые шедевры времён Чингизидов, Темуридов, Бабуридов, артефакты узбекских ханств.

Некоторые из приобретений заслуживают отдельного внимания. Так, фрагменты полихромных тканей-самитов и халат (VII – начало X вв.) стали первой группой памятников, связанных с культурой Согда периода расцвета Шёлкового пути. Родиной шелка был Китай, но именно согдийцы внесли определяющий вклад в международную торговлю шёлком. С IV по VIII вв. они были главной движущей силой на трассах Шёлкового пути, а согдийский язык стал *lingua franca* от Китая до Средиземноморья. На росписях знаменитого Афрасиабского дворца можно видеть, что именно в такие ткани-самиты одевалась согдийская знать того времени. Однако вопрос о производстве самитов в самом Согде до сих пор остаётся предметом дискуссий [Беленицкий, Бентович, 1961: 66].

Фрагменты самитов VII–IX вв. были приобретены Центром на аукционе *Bonhams* и в галерее *Yacob's*. Особое место в коллекции занимает халат, сшитый из двух видов тканей: одна – с изображениями оленей в кругах перлов, другая – с ромбическим орнаментом. Медальоны с животными, украшенными развевающимися лентами-*аишхараванд* – символом божественной благодати, типичны для согдийско-сасанидской традиции. Однако выбор образа оленя указывает на явное тюркское влияние. VI–VII века – эпоха тюрко-согдийского симбиоза, и декор этого халата с характерными для тюркского искусства оленями убедительно свидетельствует о согдийском происхождении изделия. (Рис. 2).

Рис. 2 Чапан (халат) из скombинированных тканей (с изображениями оленей и ромбов) Согдиана, VII в. Шелк, самит.

Высота – 125 см. Ширина – 181 см (макс.).

Фото: Центр исламской цивилизации в Узбекистане.

Текстиль эпохи Мусульманского Ренессанса представлен в коллекции несколькими халатами из шёлка. Художественные ткани Мавераннахра XI–XIII вв. стали прямым продолжением традиций, сложившихся в согдийскую эпоху. Роскошные шелковые одежды по-прежнему выполняли не только утилитарные функции, но и служили языком социальной репрезентации. Самит, который в раннем Средневековье олицетворял дипломатические связи и культурные контакты, постепенно уступает место новому типу «переливчатых» узорных тканей. Этот тип шёлка возник в Китае и вскоре распространился по Азии и Европе. В Центральной Азии он стал известен как *кимхаб*, *кимхо*, *касаб*, *камка*. В Европе – лампас, от лат. *lampas* («свет, факел») – благодаря характерному блеску, нередко создаваемому вплетением золотных и серебряных нитей. Лампас ассоциировался с дворцовой роскошью, торжественными церемониалами и властью. Технология ткачества *лампасов* была сложнее по сравнению с *самитами*, однако в их декоре во многом сохраняются приёмы согдийско-сасанидского времени, при некоторой эволюции мотивов. Круглые медальоны сменяются гирляндами из овалов, кольца из перлов превращаются в эпитафические фриззы, а орнитоморфные и зооморфные фигуры уступают место абстрагированным растительным и геометрическим мотивам, типичным для исламского искусства. Примером таких трансформаций может служить шёлковый халат из коллекции Центра, датируемый 1040–1157 гг. Особую ценность изделию придаёт отделка соболиным мехом по вороту и краям рукавов. Использование соболя в Центральной Азии связано с активной торговлей с Сибирью: мех этого зверя считался одним из самых дорогих и престижных, символизировал богатство и высокое положение. Меховая отделка по вороту и манжетам отсылает к степным традициям, где мех был обязательным элементом зимнего и парадного костюма тюркской знати.

Одним из важнейших новшеств в декоре шелков XI–XIII вв. стало появление эпитафического орнамента. Производство тканей с надписями – *тиразов* – находилось под покровительством двора: каллиграфический декор служил знаком особого статуса и инструментом легитимации власти. Центр исламской цивилизации приобрел два роскошных халата с эпитафикой, датируемые XI–XII вв. и связанные с культурой Сельджуков. Надписи на тканях, коврах, керамике и архитектуре становятся знаковым явлением эпохи: они не только украшали предметы, но и несли коранические постулаты, превращая материальную культуру в инструмент распространения новой религиозной идеологии. Даже когда надписи были стилизованы до нечитабельной, орнаментальной формы, они продолжали восприниматься как сакральные знаки, отсылающие к Корану – главному тексту ислама. (Рис. 3).

Рис. 3. Чапан (халат) с эпитафическим фризом
Центральная Азия, Сельджуки, XII в.

Шелк, лампас. Длина – 120 см. Ширина (от конца рукава до конца рукава) – 164 см.

Фото: Центр исламской цивилизации в Узбекистане.

До недавнего времени в музейных собраниях Узбекистана отсутствовали также образцы тканей эпохи Чагатаидов. Центр исламской цивилизации приобрёл ряд уникальных экземпляров, отражающих художественные особенности и культурный контекст своего времени. Это была эпоха, когда монгольская элита активно приобщалась к исламу и стереотипам городской культуры, перенимая новые духовные и эстетические ценности. Происходило слияние степных традиций с богатым городским опытом. Также необходимо отметить адаптацию китайских влияний, придавших искусству региона особую многослойность и утончённость. Одним из ярких примеров этих художественных трансформаций является фрагмент златотканого панно конца XIII–XIV века. В основе его декора лежит строгая геометрическая сетка *-гирих*, выстроенная посредством ритмичного пересечения диагональных и горизонтальных линий. Этот геометрический каркас служит своеобразным фоном, на котором размещается растительный орнамент в стиле *ислими*. Сочетание *гирихов* с мягкими изгибами растительного узора – характерная черта исламского искусства, где математическая гармония уравнивается органикой природных форм. Ближайшей и наиболее наглядной аналогией данному артефакту служат знаменитые ганчевые панели дворца Афрасиаба (Самарканд, IX–X вв.) – один из ключевых памятников эпохи Мусульманского Ренессанса на территории Мавераннахра. Шёлковое панно из коллекции Центра можно рассматривать как яркое свидетельство творческой адаптации исламской эстетики в художественной среде монгольской элиты.

К числу не менее значимых памятников из коллекции Центра относится фрагмент панно с вышитыми всадниками. Согласно радиоуглеродному анализу (Carbon-14, проба NZA 13713, представленному Sotheby's), изделие датируется периодом между 1285 и 1414 годами с вероятностью 98,2%, и интервалом 1294–1400 годов с вероятностью 91,2% [Hali, 2025].

Рис. 4 Фрагмент вышитого настенного панно с изображением всадников
Восточный Иран или Центральная Азия, XIV в.

Хлопок, вышивка шелком.

171,7 × 49,6 см.

Фото: <https://hali.com/news/textiles-in-london-islamic-week-auction-preview/>

Одежда эпохи Темуридов (последняя треть XIV–XV вв.), одного из вершинных периодов в истории исламского мира, представлена в коллекции Центра пока единственным мужским халатом. Материал – атласный шёлк китайского происхождения насыщенного зелёного цвета. Декор ткани – ритмичное повторение облачных мотивов с развевающимися лентами (*cloudband motif*). Такой орнамент восходит к китайской традиции, где стилизованные облака символизировали небесную гармонию и благополучие. Халат из коллекции Центра – выразительное свидетельство широкой моды на все китайское в

придворной культуре Темуридов и наглядное отражение интенсивных культурных контактов, связывавших Мавераннахр с Китаем.

Впервые в музейных собраниях Узбекистана будет представлена культура Бабуридов (Великих Моголов). Центр исламской цивилизации в Узбекистане стал первым из республиканских организаций, кто включил эту часть наследия в сферу своего внимания. Бабуриды (1526–1857) – одна из блистательных династий исламского мира, основанная Захираддином Бабуrom, потомком Амира Темура. Они вошли в историю как создатели могущественной империи, прославившейся политической стабильностью, экономическим расцветом и художественным многообразием. Культура Бабуридов во многом продолжала и развивала традиции Темуридов – наследие, которое Бабур перенёс в Индию из родной Ферганы и Самарканда.

В коллекции Центра текстиль Бабуридов представлен фрагментами царского шатра, из плотного хлопка, окрашенного мареной. Роспись выполнена методом резерва и штампа жёлтыми пигментами с подчёркивающими рисунок чёрными контурными линиями. Ещё один образец текстиля эпохи Бабуридов – детская рубаха-талисман с кораническим текстом. Наконец, ещё один выдающийся текстильный артефакт эпохи Бабуридов – интерьерное вышитое панно, созданное в Декане около 1800 года.

Рис. 5. Рубаха-талисман
Бабуриды, Северная Индия, начало XVI в.
Хлопок, надписи написаны чернилами.
Высота – 65 см. Ширина – 94 см.
Фото: Центр исламской цивилизации в Узбекистане.

Текстиль XIX – начала XX века, времени трёх узбекских государств – Хивинского и Кокандского ханств, а также Бухарского эмирата, представлен в музейных собраниях Узбекистана наиболее полно. Формируя собственную коллекцию, Центр исламской цивилизации избрал путь поиска редких и исключительно ценных артефактов, способных дополнить уже известную картину эпохи и раскрыть её с наиболее выразительных сторон.

Среди наиболее значимых приобретений Центра – две вышивки из знаменитой группы, известной как *large medallion suzani*. Впервые вышивки этой группы привлекли внимание специалистов в конце 1970-х годов, появившись на ведущих международных аукционах – Sotheby's, Christie's и Rippon Boswell. Их необычность сразу отметили такие авторитетные эксперты, как М. Франсес и Р. Пиннер [Franses, M. & Pinner, 1978]. С тех пор

группе было посвящено множество публикаций, однако точное место происхождения и символика декора до сих пор остаются недостаточно изученными. В настоящее время известно около семидесяти экземпляров. В Узбекистане эти вышивки оставались практически неизвестны. Единственный экземпляр *large medallion* хранится в фондах Самаркандского государственного музея-заповедника. Приобретение Центром двух вышивок из группы *large medallion suzani* стало поистине историческим моментом. Происхождение всей группы вышивок связывается за рубежом с Бухарой, однако, по уточнённым нами данным, местом их производства был Гиждуван. Обе вышивки, приобретенные для коллекции Центра, некогда были собственностью Игнасио Вока – известного коллекционера с безупречным вкусом, умевшего находить вещи исключительной красоты. Ему же принадлежали ещё три вышивки, приобретенные Центром: два *сузани* из Кермине и Каттакурмана и *палак* из Пскента. Коллекция Центра включает также одиннадцать *сузани* бухарской школы конца XIX – начала XX века, приобретённых у Jacob's Gallery. В целом вышивки Центра значительно расширяют представление о региональном многообразии текстиля Узбекистана. (Рис.6).

Рис.6 Сузани с большим медальоном
Гиждуван, Бухарская область, начало XIX в.
Основа – хлопок, вышивка – шелковые нити.
266 × 165 см.

Фото: Центр исламской цивилизации в Узбекистане.

Текстильная коллекция Центра исламской цивилизации представляет собой не только собрание выдающихся произведений искусства, но и живое свидетельство непрерывности культурных традиций на территории Узбекистана и немного за его пределами, в рамках государств, созданных выходцами с территории Узбекистана. Через ткани, орнаменты и технику исполнения раскрывается многовековая история региона, в которой сплелись ремесленные школы, духовные практики и эстетические представления разных эпох. Каждое произведение – будь то искусные шелка, ковры или *сузани* – несёт в себе отпечаток времени и интонацию места, где оно было создано. Материальные артефакты выступают как ключ для понимания ценности многоликой культуры Узбекистана.

Значение этой коллекции заключается не только в количестве и качестве предметов, но прежде всего в её потенциале как исследовательского ресурса. Ряд памятников до сих пор нуждается в уточнении атрибуции, в частности фрагменты шёлка VII – начала X вв., что подчёркивает открытый и развивающийся характер собрания.

Материалы коллекции демонстрируют непрерывность и сложную многослойность текстильных традиций Центральной Азии – от античного и раннеисламского времени до эпохи узбекских ханств и рубежа XIX–XX веков. Анализ представленных артефактов подтверждает, что история регионального текстиля формировалась не в рамках изолированных «школ», а в поле постоянных культурных трансформаций: взаимодействия кочевых и оседлых традиций, адаптации внешних влияний (китайских, иранских, византийских, исламских) и внутренней эволюции художественных языков. Это позволяет проследить не только смену стилистических форм, но и изменения в системе символов, социальных функций и эстетических представлений.

Особую ценность представляет возможность сопоставительного анализа памятников различных эпох в рамках единого собрания: от согдийских самитов и тиразов сельджукского времени до текстиля Чагатаидов, Темуридов, Бабуридов и поздних региональных школ. Такая хронологическая и типологическая полнота создаёт условия для пересмотра устоявшихся атрибуций, уточнения локальных центров производства и реконструкции ранее фрагментарно представленных линий развития – в частности ранней истории интерьерной вышивки и процессов формирования орнаментальных систем.

Заключение. В данном контексте текстиль оказывается особенно показательным материалом, позволяющим наглядно проследить взаимодействие экономики, художественной практики, религиозной символики и социальной структуры. Тем самым текстильная коллекция Центра исламской цивилизации формирует не только более целостное представление об истории центральноазиатского ткачества, но и новые исследовательские вопросы, переводя изучение текстиля из сферы описательной истории в пространство методологически осмысленного источниковедения.

Примечание:

¹ Этот процесс начался благодаря международному мультимедийному проекту «Культурное наследие Узбекистана в собраниях мира».

ЛИТЕРАТУРА

- Беленицкий А.М., Бентович И.Б.* Из истории среднеазиатского шелкоткачества (к идентификации ткани «Занданечи») // Советская археология. М., 1961. №2. С. 66–78.
- Гюль Э.* Согдийский шелк – миф или реальность? // МИЦАИ. №2, 2021. С. 7–16.
- Доде З.* «Шелка занданечи»: история мифа // Восток. № 6, 2017. С. 48–60.
- Иерусалимская А.А.* К сложению школы художественного шелкоткачества в Согде / Средняя Азия и Иран. Под ред. Иванова А.А., Сорокина С.С. Л., Аврора, 1972. С. 5–57.
- Орфинская О.В.* Рождение и смерть шелковой ткани самит // Stratum plus. №5. 2017. С. 337–346.
- Shepherd D. and Henning W.B.* Zandanījī Identified? / Aus der Welt der Islamischen Kunst: Festschrift für Ernst Kühnel zum 75. Geburtstag am 26.10.1957. Berlin, 1959, pp. 15–40.
- Hali.* <https://hali.com/news/textiles-in-london-islamic-week-auction-preview/> Открыто 12.10.2025.
- Franses, M. & Pinner, R.* Large Medallion Suzani from South-West Uzbekistan. HALI, Vol.1, No.2, 1978.
- Franses, M.* The Great Embroideries of Bukhara. Textiles & Art Publications, London, 2000.

REFERENCES

- Belenickij A.M., Bentovich I.B.* Iz istorii sredneaziatskogo shelkotkachestva (k identifikacii tkani «zandanechi») // Sovetskaya arheologiya. M., 1961. №2, pp. 66–78; (In Russian)
- Gyul E.* Sogdijskij shelk – mif ili real'nost'? // MICAI. №2, 2021, pp. 7–16. (In Russian)
- Dode Z.* «Shelka zandanechi»: istoriya mifa // Vostok. № 6, 2017, pp. 48–60. (In Russian)
- Ierusalimskaya A.A.* K slozheniyu shkoly hudozhestvennogo shelkotkachestva v Sogde / Srednyaya Aziya i Iran. Pod red. Ivanova A.A., Sorokina S.S. L., Avrora, 1972, pp. 5–57. (In Russian)
- Orfinskaya O.V.* Rozhdenie i smert' shelkovej tkani samit. Stratum plus. №5. 2017, pp. 337–346. (In Russian)
- Shepherd D. and Henning W.B.* Zandanījī Identified? / Aus der Welt der Islamischen Kunst: Festschrift für Ernst Kühnel zum 75. Geburtstag am 26.10.1957. Berlin, 1959, pp. 15–40.
- Hali.* <https://hali.com/news/textiles-in-london-islamic-week-auction-preview/> Открыто 12.10.2025.
- Franses, M. & Pinner, R.* Large Medallion Suzani from South-West Uzbekistan. HALI, Vol.1, No.2, 1978.
- Franses, M.* *The Great Embroideries of Bukhara.* Textiles & Art Publications, London, 2000.

Автор туралы мәлімет: Эльмира Гюль – өнертану ғылымдарының докторы, профессор, «Жібек жолы» Халықаралық зерттеу институты Бас ғылыми қызметкері (Өзбекстан, Самарқан). ORCID: 0000-0001-9445-5601. E-mail: egyul@yahoo.com

Сведения об авторе: Эльмира Гюль – доктор искусствоведения, профессор, главный научный сотрудник Международного исследовательского института «Шелковый путь» (Узбекистан, Самарканд). ORCID: 0000-0001-9445-5601. E-mail: egyul@yahoo.com

Information about the author: Elmira Gyul –DSc, Professor, Senior Research Fellow, «Silk Road» International research Institute (Uzbekistan, Samarkand). ORCID 0000-0001-9445-5601, E-mail egyul@yahoo.com

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 26.02.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 05.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 12.03.2026.

ӘОЖ 94(574)

ҚАРҚАРАЛЫ ДУАНЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨМІРІ (1822-1868 жж.)

А. Асқарұлы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан)

Андатпа. Қазақ халқының әлеуметтік тарихының жүзеге асар орны болып табылатын қалалар тарихы – қоғам тарихының бөлінбес бөлшегі. 1822 жылғы «Сібір қырғыздарын басқару туралы Ереженің» енгізілуі негізінде Ресей империясы қазақ даласын саяси-қоғамдық, басқару ісі мен әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан өзіне тәуелді етті. Нәтижесінде ауыл, болыстар округтарға біріктіріліп, Ресей империясының отарлау саясаты қазақ жеріне орныға бекіді. Мақалада 1824 жылы ашылған Қарқаралы дуаны халқының қоғамдық-саяси тарихы қарастырылған. Қазақ даласында алғаш ашылған округтардың даму тарихы жергілікті тұрғындардың өмір сүру салтымен тығыз байланыста дамыды.

XIX ғасырдағы Қарқаралы дуаны қазақтарының тарихын қарастыру, Ресей империясы құрамында болған қазақ даласының қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық дамуын жан-жақты танып білуге мүмкіндік береді. 1824 ж. Қарқаралы өңірінде ашылған мемлекеттік ғимараттардан бөлек саудагерлер мен жергілікті қазақтарға арналып тұрғын үйлер салынды. Мұнда жергілікті қазақтар үшін мешіт ашылса, қоныс аударған славян халқы үшін шағын часовня салынған. Өңір тарихында «Қоянды» жәрмеңкесі ерекше орынға ие. Осы жәрмеңкелік саудаға тартылған саудагерлер Қарқаралыда өздеріне ағаштан ойылған және қызыл кірпіштен ерекше үйлер салды. Бұл Қарқаралы өңірі халқының жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайға көтерілгенін көрсетеді. Мақаланың мақсаты – 1822-1868 жж. Қарқаралы дуаны қазақтарының қоғамдық-саяси өмірі тарихын ғылыми тұрғыдан зерттеу болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері. 1822-1868 жылдардағы Қарқаралы дуаны қазақтарының қоғамдық-саяси өмірі ғылыми тұрғыдан жан-жақты талдауға бағытталған кешенді тарихи-салыстырмалы, жүйелеу әдістері қолданыла отырып зерттелді. Дереккөздердің көпшілігін архивтік құжаттар құрайды, осы тұрғыда мазмұндық талдау әдісі қолданылды. Осы тақырып төңірегінде жазылған авторлардың зерттеулері бір жүйеге келтіру жүйелік әдіс арқылы жүзеге асырылды. Зерттеу дереккөздерін ғылыми тұрғыдан талдауда тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды.

Тірек сөздер. Қарқаралы дуаны, бекініс, реформа, жәрмеңке, айырбас сауда, қоғамдық-саяси, станица.

Сілтеме жасау үшін: Асқарұлы А. Қарқаралы дуаны қазақтарының қоғамдық-саяси өмірі (1822-1868 жж.) // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), 38-46 бб. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.05

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ КАЗАХОВ КАРКАРАЛИНСКОГО ОКРУГА (1822-1868)

А. Асқарұлы

Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан)

Аннотация. История городов, являющихся местом реализации социальной истории казахского народа, представляет собой неотъемлемую часть истории общества. На основании «Устава об управлении Сибирскими киргизами» 1822 года Российская империя сделала казахскую степь зависимой от себя в политическом, социальном, административном и социально-экономическом плане. В результате села и волости были объединены в округа, и

колониальная политика Российской империи прочно утвердилась на казахской земле. В статье рассматривается социально-политическая история населения Каркаралинского округа, открытого в 1824 году. История развития округов, впервые открытых в казахской степи, развивалась в тесной связи с образом жизни местного населения.

История казахов Каркаралинского округа в XIX веке позволяет всесторонне понять социально-политическое и социально-экономическое развитие казахской степи, входившей в состав Российской империи. В 1824 году, помимо государственных зданий, открытых в Каркаралинском округе, были построены жилые дома для купцов и местных казахов. Здесь была открыта мечеть для местных казахов и построена небольшая часовня для оседлого славянского населения. Особое место в истории региона занимает ярмарка «Коянды». Купцы, участвовавшие в этой ярмарочной торговле, строили в Каркарале уникальные дома из резного дерева и красного кирпича. Это свидетельствует о подъеме населения Каркаралинского округа на новый социально-экономический уровень. Цель статьи – научное изучение истории социально-политической жизни казахов Каркаралинского округа в 1822-1868 годах.

Материалы и методы исследования. Социально-политическая жизнь казахов Каркаралинского округа в 1822-1868 годах изучалась с использованием комплексных историко-сравнительных, систематизирующих методов, направленных на всесторонний научный анализ. Большинство источников представляют собой архивные документы, и в этом контексте был использован метод контент-анализа. Систематизация авторов исследования по данной теме проводилась с использованием систематического метода. Историко-сравнительный метод применялся при научном анализе источников исследования.

Ключевые слова: Каркаралинский округ, крепость, реформа, ярмарка, бартерная торговля, социально-политическая жизнь, станица.

Для цитирования: Аскарулы А. Социально-политическая жизнь казахов Каркаралинского округа (1822-1868) // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), с. 38-46. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.05

SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF THE KAZAKHS OF THE KARKARALINSKY DISTRICT (1822-1868)

A. Askaruly

Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan)

Abstract. The history of cities, the locus of the Kazakh people's social history, is an integral part of their history. Based on the 1822 "Charter on the Governance of the Siberian Kirghiz," the Russian Empire made the Kazakh steppe dependent on it in political, social, administrative, and socioeconomic terms. As a result, villages and volosts were united into districts, and the colonial policy of the Russian Empire was firmly established on Kazakh soil. This article examines the sociopolitical history of the population of the Karkaraly District, discovered in 1824. The development of the districts, the first to be established in the Kazakh steppe, developed in close connection with the lifestyle of the local population.

The history of the Kazakhs of the Karkaraly District in the 19th century provides a comprehensive understanding of the sociopolitical and socioeconomic development of the Kazakh steppe, which was part of the Russian Empire. In 1824, in addition to government buildings opened in the Karkaraly District, residential buildings were constructed for merchants and local Kazakhs. A mosque was opened for local Kazakhs, and a small chapel was built for the sedentary Slavic population. The Koyandy Fair holds a special place in the region's history. Merchants participating in this fair built unique houses in Karkaraly made of carved wood and red brick. This testifies to the rise of the population of the Karkaraly District to a new socioeconomic level. The purpose of this

article is to scientifically study the history of the sociopolitical life of the Kazakhs of the Karkaraly District from 1822 to 1868.

Research materials and methods. The sociopolitical life of the Kazakhs of the Karkaraly District from 1822 to 1868 was studied using complex historical, comparative, and systematizing methods aimed at a comprehensive scientific analysis. Most of the sources are archival documents, and in this context, content analysis was used. The authors' research on this topic was systematized using a systematic method. A historical-comparative method was employed in the scholarly analysis of the research sources.

Keywords: Karkaraly District, fortress, reform, fair, barter trade, socio-political life, stanitsa.

For citation: Askaruly A. Social and political life of the kazakhs of the Karkaralinsky district (1822-1868) // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), pp. 38-46. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.05

Кіріспе. 1824 жылы іргетасы бекініс болып қаланған Қарқаралының саяси-әкімшілік және әлеуметтік-экономикалық даму барысын зерттеу Қазақстан тарихының отарлық кезеңдегі әлеуметтік тарихын зерттеуге септігін тигізеді. Ресей империясы құрамында болған қазақ даласына қатысты XIX ғасырдың әр кезеңінде бірнеше реформалар қабылданса, Қарқаралы дуаны да сол реформалардың енгізілуі нәтижесінде саяси-әкімшілік жағынан өзгере дамыды. 1824 жылдың 8 сәуір күні Қарқаралы дуаны мен приказының ашылған күні болып табылады. Осы кезде Қарқаралы өзенінің оң жағалауында жергілікті тұрғындар үшін тұрғын үйлер мен су диірмендер салынады. 1827 жылдан бастап Қарқаралы казак станицасы болады. Қарқаралы Приказы XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресей империясының қазақ даласындағы стратегиялық тұрғыда мықты бекіген тірек пункттерінің бірі болды. Қарқаралы бекінісі өзінің алғаш құрылуынан-ақ Ресейдің Қазақстан, Қытай және Орталық Азия хандықтарымен сауда байланысының дамуына зор үлес қосты. 1848 жылдан 1930 жылға дейін Қарқаралының солтүстігіндегі Қарасор көлі маңында ең ірі жәрмеңкелердің бірі Қоянды жәрмеңкесі жұмыс істеді. Оны ең алғаш орыс көпесі Варнава Ботов ашқан деп есептеледі. Бұл қазақ даласында сауда қатынасының дамуында ерекше орын алды.

Нәтижелерді талқылау. XIX ғасырда қазақ даласында алғаш ашылған округтар туралы деректер И.И. Крафт [Крафт, 1898], И.О. Бабков [Бабков, 1912], И.И. Красовский [Красовский, 1868], М.М. Венюков [Венюков, 1872], Н.Н. Балкашин [Балкашин, 1887] және т.б. еңбектерінде берілген. Аталған авторлардың еңбектерінде қазақ халқын басқару мақсатында қазақ даласында құрылған облыс, округ, болыс және ауылдардағы басқару ісінің қоғамдық-саяси және әкімшілік құрылымы жіктеліп көрсетілген. Қарқаралы дуаны Ресей империясының қазақ даласын отарлау мақсатында ашылған округтардың бірі болғанымен өзінің әлеуметтік-экономикалық дамуына байланысты уақыт өте келе халық көп шоғырланған қала орталығына айналды. Сол сияқты Г. Колмогоровтың «О промышленности и торговле в киргизских степях Сибирского ведомства» атты еңбегінде қазақ халқының тұрмыс-салты мен әдет-ғұрыптарының сипатталуы сол кезеңдегі халықтың әлеуметтік тарихын өзіне тән ерекшеліктерімен бейнеленген. Автор өз еңбегінде қазақ даласында Ресей империясының отарлауына дейін өнеркәсіптің болмағанын, қазақтардың мал шаруашылығы көзінен өздерінің күнделікті өміріне қажетін таба білгендігі туралы көп мәлімет берген. Әсіресе сауда байланысына қатысты керуен сауданың дамуында Қытайдан келген саудагерлер қазақ даласында айырбас саудамен айналысқандығы туралы деректер келтіреді [Колмогоров, 1855: 38]. Қарқаралыдағы «Қоянды» жәрмеңкесі Қазақстан, Ресей, Қытай және Орталық Азия елдерінің тоғысқан ірі сауда орталығы болғандығының айғағы.

1824 жылы Қарқаралы дуанында мемлекеттік мекемелер салуға Тобыл қазынасынан 20 мың қаржы бөлінген [Фонд 374, опись 1, дело 74: 3-5]. Нәтижесінде өңір қызметкерлеріне, оның мүшелеріне, кеңсе шенеуніктеріне, тілмәштар мен аудармашыларға үйлер саынған. Оған қоса Қарқаралыда 150-ден 200-ге дейінгі адамдарға арналған емханалық үй салынған

[Фонд 338, опись 1, дело 366: 18]. Бірақ бұл емханалар ұзақ уақыт бойы қызмет етпеді, кейіннен казак әскерлеріне арналып лазареттер салынды.

Осы 1824 жылдан 1860 жылға дейінгі уақытта Қарқаралыда 23 ағаш үй, 81 тас үйлер салынған [Мушкетов, 1878: 218]. Ал Красовскийдің мәліметі бойынша 1863 жылы Қарқаралыда 140 үй, казактарға арналып салынған 2 жел диірмен, 3 монша және Қарқаралы өзені арқылы өтетін 4 ағаш көпір болған. Қарқаралы дуаны құрамына 18 болыс, 147 ауыл, 18 320 киіз үй кірген [Красовский, 1868: 324].

Ж.Қ. Қасымбаевтың қалалар тарихына арналған зерттеуінде XVIII-XIX ғасырдағы қазақ-орыс қарым-қатынасының жергілікті қазақ халқының әлеуметтік жағдайына әсері туралы жазылған. Автор қазақ өлкесіндегі малдың көптігі мен оның шикізат өнімі көршілес аудандардың көпестерін ғана емес, Қытай, Орталық Азия және Ресейдің ішкі губернияларын да қызықтырғанын айтады [Қасымбаев, 1996: 17]. 1848 жылы Вернава Ботов жаз айларында Қарқаралы өңірінде жатып мал жинаған, одан кейінгі жылдары оған Ресейдің ішкі губернияларынан жаңа саудагерлер қосылып, тұтынушылар саны артқан. Қарқаралыға Сібір мен Орал, Орталық Азия және Батыс Қытай өңірлерінен саудагерлер өз өнімдерімен келген. Жергілікті қазақтар үшін Қоянды жәрмеңкесі күнкөріс көзі болды. Олар жаз айларын асыға күтіп, малдарын айдап келіп, осы жерде тауар сатып алу мен сату мүмкіндігіне ие болды. Мысалы, 1843 жылы қыркүйек айында Қарқаралы округына келген керуен саудасынан казак Бостан Тоқабаев 300 қойға тауар алған, казак Атлай Ұрынбаев 10 түйеге тауар алған, ал Саит есімді тұрғын 2000 қойға тауар алған [Фонд 374, оп. 1, дело, 4944: 75]. 1843 жылдың қараша айында Қарқаралы округына келген керуен саудасынан молда Сопы Ачимвопов 10 түйелік тауарға 1600 қой берген, сол сияқты казак Арқабай Утебаев 1 түйелік тауарды 200 қойға сатып алған [Фонд 374, оп 1, д. 4944: 76]. Түрткүл болысынан казак Ахметсары Азимов 150 қойға сауда жасаған, Баназар Бакин мен оның ағасы Баймазар осы 1848 жылы қараша айында келген керуеннен 350 қойға тауар алған [Фонд 374, оп 1, д. 4944: 93].

Қоянды жәрмеңкесінің саудасы 20 жыл бойы еш хабарландырусыз жалғасты. 1869 жылы жергілікті билік Қоянды жәрмеңкесін ресми сауда ортасы ретінде тануды сұрады. Кейіннен бұл жәрмеңкенің сауда айналымы ұлғайып, гүлдене түсті. Онда орыс және сібір саудагерлері тоқыма бұйымдарымен, шаймен және басқа да тауарлармен сауда жасаған. Қазақтар Қытай және Орталық Азия саудагерлерімен жібек, кілемдер, шығыс тәттілері, нан және қымыз сатылған. Қазақтар тарапынан негізгі тауар мал болған. Сауда байланысынан бөлек Қоянды жәрмеңкесі өлкенің мәдени дамуына ерекше үлес қосқан. Мұндағы сауда түрлі қойылымдар, айтыспен жалғасты.

XIX ғасырдағы қазақ даласындағы қала мен уезд тарихының дамуын зерттеген Ж.Қ. Қасымбаев, Ресей империясы орта және кіші жүз жерлерінде округтар мен бекіністерді өзінің оңтүстік-шығыс шекараларындағы қорғанысын күшейту үшін ашқаны туралы жазады [Қасымбаев, 1986: 35]. Қарқаралы бекінісі алғашқы кезде әскери мақсатта қызмет атқарғанымен, кейіннен даму нәтижесінде Қазақстан мен Ресей арасындағы сауданы байланыстыратын сауда орталығына айналды. Автор Қазақстанның солтүстік-шығысындағы негізі округ, бекініс болып қаланған қалалардың пайда болуының негізгі факторы сауда қатынасы болғандығын көрсетеді.

1824 жылы Қарқаралы округ болып ашылса, 1827 жылдары казак станицасы қызметін атқарған. Г.Е. Катанаев [Катанаев, 1908], Ф. Усов [Усов, 1879] және Н. Леденевтың [Леденев, 1908] зерттеулерінде Қазақстанға әскери қызметке келген казак әскерлерінің тарихы жазылған. Олардың еңбектерінде қазақ және казак әскерлерінің саяси, әлеуметтік қарым-қатынастарының барысы жазылған. Патша әкімшілігі басқарған заманда жазылған бұл зерттеулерде қазақ даласындағы казак әскерлерінің бұйрықты орындаудағы қызметтері басым көрсетілген. Казак әскері тарапынан қазақтардың жеріне байланысты көрсетілген қыспақтары еш сөз етілмеген. Бірақ жалпылама Қарқаралы бекінісі казактарының өңірде атқарған қызметтері туралы бірқатар деректер жүйеленген.

1827 жылы казак станицасы ретінде қайта құрылған Қарқаралы өңірінің дамуы кейбір деректерде бекет деп берілген. Осы кездегі бекетті М. Путинцев былай сипаттаған: «Бекет – кішкентай үй, өзен, көл немесе құдығы бар жерге салынған. Ондағы казармалар сол жердің әскери маңыздылығына байланысты орналастырылған. Әр казармада 12 немесе одан да көп казактар тұрады. Офицерлер казармада көп тұрмады. Бекеттер әр 20, 25, 30 шақырым қашықтықтарда салынған. Онда пошталық аттар мен арбакештер болған. Олар бекет ішінде әскери қызметін өтеді. Бекеттердің мақсаты далалық округтар арасындағы жол қатынасын және көшпелі қазақтардың бір орталыққа бағынуын қауіпсіздендіру болды. Кейбір үлкен дуандарға қазақтар тарапынан шабуыл жасалуы мүмкін делінген жерлерге казактар екі есе көп орналастырылды» [Путинцев, 1865: 368]. 1869 жылы 21 сәуірдегі Жоғарғы үкімет пен мемлекеттік кеңестің бекітуінде казак әскерлерін орналастыруда заңдар жинағының X томының I бөліміндегі 575-576 баптарында «станцаға бөлінген казактардың киіз үйлік жерлері жеке меншікке және қоғамдық пайдалануға берілмейді», – деп анық жазылған [Фонд 39, опись 2, дело 181: 9].

Казак әскерлері казак даласында барымта яғни мал ұрлығын болдырмауды қатаң қадағалаған. Қазақтар арасында барымта көктем басымен басталып, жазға қарай күшейе түседі. Барымтаға барар алдында барымташылар қаруланған. Негізінен қазақтардың суық қаруы найза, айбалта, қылыш болған. Тапанша қарапайым қазақтарда болмаған. Барымташылар малдың санына байланысты жиналған. Олар 10, 20, 30, 100, 200 кейде 500 және одан да көп адамнан құралды. Барымташылардың өз жол тракті болды. Олар осы жоспарланған жолдар арқылы казак бекеттерінен айналып өтіп тұрған. Мұндай жолдар 30 шақырымдық арақашықтықтағы бекеттер арасынан жасырынуға ыңғайлы етіп тандалған [Путинцев, 1865: 365]. Көп деректерде казак әскерінің Қазақстан территориясына бекіністер тұрғызуы қазақтардың барымташыларынан сақтану мақсатында деген пікірлер айтылады. Шын мәнісінде бұл Ресей империясы тарапынан казак даласын отарлаудағы сылтауы еді.

Казак даласында казак әскерлері мен қазақтар арасында қақтығыстар кішігірім көлемде болды, ал үлкен көлемде болған қақтығыстар сирек кездесті. Қандай келіспеушілік болса да казак әскерлері жеңімпаз болды. Казак қоғамында барымта негізінен бір ру мен екінші ру арасындағы жанжалдан туындаған. Олар жылдар өткен сайын «ата жау» болды. Кек алу негізінде бір ауыл немесе болыс талқандалып жатты. Әр ұрыс-керіс, ұрлық, адам өлтіру алғашында жеке адамдар арасында болса, кейіннен бүкіл ауыл немесе ру арасындағы жанжалға айналған [Путинцев, 1865: 380].

Ресей империясы тарапынан казак даласына ғылыми-экспедициялар жіберілген кездері, казак әскерлері түнгі уақыттарда шабуылға қарсы тұратындай дайындалып жатты. Жылқылар мен түйелер қатаң қадағаланды. Қазақтар шабуыл жасаған кездері казак әскерлері оларға тек оқ атумен болды. Қазақтар қашып кеткеннің өзінде казак әскерлері олардың артынан қумады. Егер қазақтарда жауынгерлік пен әскери білім болғанда, оларға қарсы тұру қиынырақ түсер еді және шабуылда қазақтар төменгі сатыда тұрмас еді. Қазақтарда әскери білімнің болмағандығынан казак әскерінің 25 жасағы қазақтың 3000 жауынгеріне қарсы тұра алды [Путинцев, 1865: 376].

1860 жылдардан кейін Сібір казактары мен қазақтар арасында қақтығыстар сирек болған. Казак даласындағы қалалар, станица, бекеттер мен бекіністерге бөлініп, оларда орыс билігі бекіген еді. Енді саудагерлер, жолаушылар қорқынышсыз казак даласында ұзақ уақытқа сапарға бара беретін болды. Аталған жылдары казак қауымдарының пайдалануындағы жерлер көлемінің тарыла түсуі қазақтарды тіршілік етудің жаңа құралдарын іздеуге мәжбүр етті. Бұл бағытта неғұрлым табысты сала егіншілік болды. XIX ғасырдың басынан бастап қазақтар шаруашылығы қатарында егіншіліктің үлесі жыл сайын ұлғая түсті. Бұған өңірде орын алған жұттың да әсері болды. Мысалы, Қарқаралының Қара-Айтымбет болысында 1856 жылы болған жұттың салдарынан жергілікті қазақтар малдарынан айырылған. Мысалы, осы жұттың салдарынан ауыл старшыны Тәшен

Өтегеновтың 2 жылқысы, 4 сиыры және 1800 ұсақ малы қырылған [Фонд 374, опись 1, дело 17: 4].

1866 жылы Сібір қазақтары облысындағы Әскер губернаторының есебінде: «егіншілікпен қазақтардың отырықшылық өмірге мәжбүр болған кедейлері айналыса бастады. Олар тіршілік етудің сол егіншіліктен басқа құралын көре алмай отыр», – деп жазылған. Қазақтардың әдеттегі көшпелі өмір салты ұлан-ғайыр жайылымдықтардағы мал шаруашылығы егін егуге мүмкіндік бермеді. Көшпенділер өмір сүруде тұрмыс құруға қажетті заттардың барлығын малдан тапты. Бірақ көшпенді қазақтар жайылымдық жерлерінен айрылған соң халықтың қалың бұқарасы жаппай тіршілік етудің қосымша құралдарын қарастыруға мәжбүр болды [Мұқанов, 1994: 34].

Кедейленген қазақтар үшін тіршілік етудің қосымша түрінің бірі кен орындарына жалданып жұмысшы болу еді. Қазақ даласында кәсіпорындар мен кен орындарын ашуда Патша үкіметіне салық алу үшін өте пайдалы болды. Жеке адамдар өтініштері қазақ дуандарында кен өндірісін дамытуда маңызды орын алды. Олар кен көздері табылған жерлерді көрсетті. Табылған кен көздері бар жерлерде орыс әкімшілігі жергілікті қазақтармен үш жылдық келісім шартқа отырды. Бұл келісім шарт облыс басқармасымен бекітілуі қажет болды. Енді бұл жерлерді өңдеу үшін Алтай тау басқармасынан рұқсат алып, табылған кен көздері Алтай кен өндірісінің басшылығына хабарланып отырды. Алтын көзі табылған жерлер жайлы хабарланса, белгілі бір сыйлық мөлшері анықталған [Фонд 64, опись 1, дело 3999: 53].

Орталық Қазақстан өңірінде алғашқы кен орындары мен жерасты қазба байлықтары өндіріле бастаған алғашқы жерлер Қарқаралы өңірі болып табылады. Осы кезде саудагер Степан Попов Қарқаралы өңірінде кен орындарын көптеп тауып, өз иелігіне айналдырған. Степан Попов 1820-шы жылдары Қарқаралы және Баянауыл сыртқы дауанында саудагерлікпен айналысқан. Ол осы өңірлерде алтын кен орындарын іздеу жұмыстарымен айналысып, жергілікті болыс басшыларымен және қазақтармен достық қарым-қатынас құрған. Қарқаралы қазақтары оны «Папоу» деп атап, оған кен орындарын табуға көмектескен [Завалишин, 1862: 11].

1834 жылы саудагер Степан Попов Қарқаралыдан оңтүстік-батысқа 90 шақырым жерде орналасқан Берікқара шатқалы маңынан ең алғашқы мыс және күміс-қорғасын кен орнын табады. Бұл кен орнынан алынған пайдалы қазбаларды алысқа тасымалдау қиын әрі шығыны мол жұмыс болғандықтан осы өңірден зауыт ашу жоспарланған. 1839 жылы Министрлер комитеті Степан Поповқа күміс және қорғасын өндіретін Благодатно-Стефановский зауытын салуға рұқсат береді. Оған қоса Ку шатқалы маңынан Қарқаралы және Баянауыл сыртқы дуандары арасынан 7 мың шақырым жер беріліп, ол 10 жылға дейін қазынаға салық төлеуден босатылады. Степан Попов осы кәсіппен айналысуда Қарауыл-Қамбар болысының старшыны Атшабар Кенджиннен 285 рубль 71 тиынға уақытша жалға жер алады [Завалишин, 1862: 10]. Осылайша Степан Попов 1843 жылы бір жылдың ішінде 359114 рубль құнындағы 724559 әртүрлі кен өндірген [Машкеев, 1896: 47].

Қарқаралы дуанында ашылған Степан Поповтың Благодатно-Стефановский зауыты 1844 жылы қыркүйек айында іске қосылған. Зауыттың құрылысына 14000 рубль қаражат жұмсалған [Венюков, 1872: 206]. Жалпы 1862 жылы Қарқаралы өңірінде алтын және басқа да пайдалы қазбаларды табу және өңдеумен айналысатын 89 кен орны ашылған. Оның ішінде күміс пен қорғасын өндіретін кен орны 9, мыс кені 50 және көмір шығаратын 7 кен орны тіркелген. 1862 жылы Степан Поповтың Богословский, Самамбет, Бесшоқы, Петров, Белозер, Қызыл-Испен, Қайрақты, Кеншоқы, Сары-Тугомбаев, Құнантану, Керегетас, Тай, Пұшық, Бий, Тел-Адыр кен орындарында 26,715 пұд күміс-қорғасын, 100 пұд қорғасын, 22230 пұд мыс өндірілген [Зиманов, 1960: 287]. Қазақ даласының жерасты қазба байлықтарын өндіру кезінде қара жұмысқа жалданған қазақтардың әлеуметтік жағдайы тым нашар еді.

XIX ғасырдың екінші жартысында кедейленген қазақтар күнкөріс көзін табу мақсатымен тау-кен орындарына, қалалық жерлердегі ірілі-ұсақты кәсіпорындарға жалға жұмыс істеді. Жұмысшылар кәсіпорын ішінде бөлінген арнайы жерлерде жатып жұмыс істеген. Жұмыс сағаты анық белгіленбеген. Еңбек ақылары күн сайын немесе ай сайын төленген [Фонд 64, опись 1, дело 3044: 89-90].

Қорытынды. XIX ғ. Патша үкіметінің қауымдық жерлерді зорлықпен басып алу саясатын жүргізуі, отаршылдық-әкімшілік басқару жүйесінің әсері қазақ халқы арасында әлеуметтік жіктелуді тездетті. Қала және орыс қоныстары маңында орналасқан немесе көшіп-қонып жүрген қазақтар біртіндеп экономикалық жағынан тығырыққа тірелді. Көшпелі шаруашылық кәсібінің ескі әдісі өзгерді. 1822-1868 жылдар аралығында Қарқаралы дуанының даму тарихы қоғамдық-саяси тұрғыда өте күрделі болды. Зерттеу нәтижелері Қарқаралы дуанының іргетасы 1824 жылы бекініс болып қаланғанын көрсетеді. Ол жәрмеңкелік сауда негізінде Қазақстан, Ресей, Орталық Азия және Қытай елдерін байланыстыратын сауда, өнеркәсіп орны болып ірі қоғамдық және саяси орталыққа айналды. Бұл зерттеу қазақ халқының XIX ғасырдағы әлеуметтік тарихын жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік берді.

ӘДЕБИЕТ

Бабков И.О. Воспоминания о моей службе в Западной Сибири. 1859-1875 г. Спб., тип. В.Ф. Карицбаума, 1912. С. 312.

Балкашин Н.Н. О киргизах и вообще о подвластных России мусульманах. Спб., типогр. МВД. 1887-57с.

Венюков М.И. Поступальное движение России в Средней Азии. Париж, 1876. 49 с.

Венюков М.И. Общий обзор постепенного расширения русских пределов в Азии, способов обороны их / Военный сборник, 1872. №12. С. 205-208

Завалишин И. Описание Западной Сибири. Сибирско-Киргизская степь. Москва, 1862. Т.1. 414 с.

Зиманов С. Политический строй Казахстана в конце XVIII и в первой половине XIX веков. Алма-Ата, 1960. 296 с.

Касымбаев Ж.К. Под надежную Защиту России. А.: Казахстан. 1986. 134 с.

Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана 1861-1917 гг. А.: Ғылым, 1990. 180 с.

Катанаев Г.Е. Краткий исторический обзор службы Сибирского казачьего войска. С. Петербург, 1908 г. 67 с.

Колмогоров Г. О промышленности и торговле в киргизских степях Сибирского ведомства. Вестник РГО, 1855. 38 с.

Крафт И.И. Положение об управлений в Степных областях. Оренбург. Типо-литогр. П.И. Жаринова. 1898. 685 с.

Красовский Н.И. Область Сибирских киргизов. Ч. 1. 1868. 428 с.

Леденев Н. История Семиреченского казачьяго войска. Верный. 1908. 834 с.

Макшеев А.И. Путешествие по киргизским степям и Туркестанскому краю. Спб., 1896. С.48.

Мушкетов И.В. Собрание сочинений. Выпуск 1. 1872-1882 г. Спб., типография Императорской Академии наук, 1910. VI. 614 с.

Мұқанов М.С. Қазақ жерінің тарихы. А.: Атамұра-Қазақстан. 1994. Б. 24, 34.

Путинцев М. Из путевых заметок. Из Семипалатинска до Сергиополя. Павлоград. 1865 г. С. 365-367, 368-372, 376-380.

Усов О. Статистическое описание Сибирского Казачьяго войска. С.Петербург, 1879 г. 283 с.

Центральный государственный архив Республики Казахстан, фонд 39, опись 2, дело 192, Лист 22.

Центральный государственный архив Республики Казахстан, фонд 15, опись 1, дело 310, Лист 7.

Центральный государственный архив Республики Казахстан, фонд 39, опись 2, дело 181, Лист 9,90.

Центральный государственный архив Республики Казахстан, фонд 64, опись 1, дело 3044, Лист 89-90.

Центральный государственный архив Республики Казахстан, фонд 64, опись 1, дело 3999, Лист 53-56.

Центральный государственный архив Республики Казахстан, фонд 374, опись 1, дело 17, Лист 4.

Центральный государственный архив Республики Казахстан, фонд 374, опись 1, дело 4944, Лист 75-76, 93 (Ведомость о приходе караванов Каркаралинского окружного приказа)

Центральный государственный архив Республики Казахстан, фонд 338, опись 1, дело 366, Лист 18. Дело об открытии Каркаралинского приказа. 16 февраля 1824 г. 21 октября 1824 г.

Центральный государственный архив Республики Казахстан, фонд 374, опись 1, дело 74, Лист 3-5. Проекты и сметы казенных зданий. Предписание генерал-губернатора Западной Сибири от 4 марта 1824 года.

REFERENCES

Babkov I.O. Memories of My Service in Western Siberia, 1859-1875. St. Petersburg, V.F. Karitsbaum Publishing House, 1912, p. 312. (In Russian).

Balkashin N.N. On the Kirghiz and, in General, on Muslims Subject to Russia. St. Petersburg, MVD Publishing House, 1887, p. 57. (In Russian).

Venyukov M. I. Russia's Forward Movement in Central Asia. Paris, 1876, p. 49. (In Russian).

Venyukov M.I. General Review of the Gradual Expansion of Russian Borders in Asia and Methods of Defending Them / Voennyi Sbornik, 1872, no. 12, pp. 205-208. (In Russian).

Zavalishin I. Description of Western Siberia. The Siberian-Kirghiz Steppe. Moscow, 1862. V. 1. 414 p. (In Russian).

Zimanov S. Political System of Kazakhstan in the Late 18th and First Half of the 19th Centuries. Alma-Ata, 1960. 296 p. (In Russian).

Kasymbayev Zh.K. Reliable Defense of Russia. A.: Kazakhstan, 1986. 134 p. (In Russian).

Kasymbayev Zh.K. Cities of Eastern Kazakhstan 1861-1917. A.: Gylym, 1990. 180 p. (In Russian).

Katanaev G.E. A Brief Historical Review of the Service of the Siberian Cossack Host. St. Petersburg, 1908. 67 p. (In Russian).

Kolmogorov G. On Industry and Trade in the Kirghiz Steppes of the Siberian Department. Bulletin of the Russian Geographical Society, 1855. 38 p. (In Russian).

Kraft I.I. Regulations on Administration in the Steppe Regions. Orenburg. Typo-lithograph by P.I. Zharinov. 1898. 685 p. (In Russian).

Krasovsky N.I. Region of the Siberian Kirghiz. Part 1, 1868. 428 p. (In Russian).

Ledenev N. History of the Semirechye Cossack Host. Faithful. 1908. 834 p. (In Russian).

Makshev A.I. Journey through the Kyrgyz Steppes and the Turkestan Region. St. Petersburg, 1896. Page 48. (In Russian).

Mushketov I.V. Collected Works. Issue 1. 1872-1882. St. Petersburg, Printing House of the Imperial Academy of Sciences, 1910. VI. 614 p. (In Russian).

Mukanov M.S. Kazakh zherinin tarikhy. A.: Atamura-Kazakhstan. 1994, pp. 24, 34. (In Kazakh).

Putintsev M. From Travel Notes. From Semipalatinsk to Sergiopol. Pavlograd. 1865, pp. 365-367, 368-372, 376-380. (In Russian).

Usov O. Statistical Description of the Siberian Cossack Host. St. Petersburg, 1879. 283 p. (In Russian).

Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, Fond 39, Inventory 2, File 192, Sheet 22. (In Russian).

Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, Fond 15, Inventory 1, File 310, Sheet 7. (In Russian).

Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, Fond 39, Inventory 2, File 181, Sheets 9, 90. (In Russian).

Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, Fond 64, List 1, File 3044, Sheets 89-90. (In Russian).

Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, Fond 64, List 1, File 3999, Sheets 53-56. (In Russian).

Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, Fond 374, List 1, File 17, Sheet 4. (In Russian).

Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, Fond 374, List 1, File 4944, Sheets 75-76, 93 (Report on the arrival of caravans of the Karkaraly District Prikaz) (In Russian).

Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, Fond 338, List 1, File 366, Sheet 18. File on the opening of the Karkaraly Prikaz. February 16, 1824. October 21, 1824. (In Russian).

Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, Fond 374, List 1, File 74, Sheets 3-5. Projects and estimates for government buildings. Order of the Governor-General of Western Siberia dated March 4, 1824. (In Russian).

Автор туралы мәлімет: Абай Асқарұлы – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (050010, Қазақстан, Алматы қ-сы, Достық даңғылы 13). E-mail: abaiasqaruly@gmail.com

Сведения об авторе: Абай Асқарұлы – магистрант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (050010, Казахстан, г. Алматы, пр. Достык, 13). E-mail: abaiasqaruly@gmail.com

Information about the authors: Abay Askaruly – Master’s student, Abai Kazakh National Pedagogical University (050010, Dostyk Avenue 13, Almaty, Kazakhstan). E-mail: abaiasqaruly@gmail.com

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 10.02.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 23.02.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 06.03.2026.

ӘОЖ 069.5

**ҚАЗАҚ ЕР-ТОҚЫМДАРЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ: ТАРИХИ-МӘДЕНИ ТАЛДАУ
(АҚТӨБЕ ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ ҚОРЫ НЕГІЗІНДЕ)****Қ.А. Талжанов**

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі (Қазақстан)

Андатпа. Мақалада Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған ер-тоқымдар кешені тарихи-мәдени тұрғыдан кешенді түрде талданады. Зерттеу нысаны ретінде ғұн дәуіріне жататын археологиялық ер-тұрман үлгілері, ХІХ ғасырдың соңы – ХХ ғасырдың басындағы дәстүрлі қазақ ерлері, кеңестік кезеңдегі ат-әбзелдері, сондай-ақ ашамай мен тоқым сияқты қосалқы бұйымдар қарастырылды. Ер-тоқымдардың құрылымдық ерекшеліктері, жасалу технологиясы, қолданылған материалдары мен көркемдік безендірілуі негізінде олардың функционалдық, әлеуметтік-статустық және символдық мәні айқындалады.

Зерттеу барысында ер-тоқымдардың қазақ халқының көшпелі өмір салтына бейімделген материалдық мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі екені, олардың әскери іс, салт міну мәдениеті, әлеуметтік иерархия және дүниетаныммен тығыз байланыста қалыптасқаны анықталды. Сонымен қатар музей қорындағы ер-тоқым үлгілерінің аймақаралық мәдени сабақтастықты, тарихи жадыны және дәстүрлі қолөнердің эволюциясын айқындайтын құнды дереккөз ретіндегі маңызы көрсетілді. Мақала материалдары қазақ этнографиясы, музейтану және мәдени мұраны сақтау салаларындағы ғылыми зерттеулерді толықтыруға бағытталған.

Зерттеу материалдары мен әдістері: Зерттеудің негізгі материалдық дереккөздерін Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің негізгі қорларында сақталған ер-тоқымдар, ат-әбзелдері, олардың инвентарлық құжаттары (НҚТ, ГКП), сондай-ақ экспедициялық және ауызша тарихи мәліметтер құрады. Сонымен қатар археологиялық қазбалар барысында табылған ғұн дәуіріне тән ер-тұрман кешендері, музейлік реконструкция нәтижелері және салыстырмалы этнографиялық материалдар пайдаланылды.

Зерттеу барысында тарихи-мәдени талдау, типологиялық салыстыру, сипаттамалық және құрылымдық талдау әдістері қолданылды. Ер-тоқымдардың құрылымдық ерекшеліктерін айқындауда формалық-морфологиялық әдіс, ал көркемдік безендірілуі мен семантикалық мағынасын ашуда өнертанулық және символдық талдау тәсілдері пайдаланылды.

Сондай-ақ аймақаралық салыстырмалы әдіс арқылы Ақтөбе өңіріндегі ер-тоқым үлгілері Шығыс, Орталық Қазақстан және Моңғолия аумағында таралған дәстүрлі ат-әбзелдерімен салыстырылып, олардың мәдени сабақтастығы мен ерекшеліктері анықталды. Зерттеу нәтижелері музейтану мен этнография салаларындағы ғылыми айналымға енгізу мақсатында жүйеленді.

Тірек сөздер: Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, ер-тоқым, ат-әбзелдері, ғұн дәуірі, қазақтың дәстүрлі мәдениеті, көшпелі өркениет, материалдық мәдениет, музей қоры, этнография, салт міну мәдениеті.

Сілтеме жасау үшін: Талжанов Қ.А. Қазақ ер-тоқымдарының түрлері: тарихи-мәдени талдау (Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қоры негізінде) // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), 47-61 бб. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.06

ВИДЫ КАЗАХСКИХ СЕДЕЛ: ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ (НА ОСНОВЕ ФОНДОВ АКТЮБИНСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ)

К.А. Талжанов

Актюбинский областной историко-краеведческий музей (Казахстан)

Аннотация. В статье комплексно с историко-культурной точки зрения анализируется коллекция седел, хранящихся в фондах Актюбинского областного историко-краеведческого музея. В качестве объекта исследования рассматриваются археологические образцы конского снаряжения хуннского периода, традиционные казахские седла конца XIX – начала XX века, конские упряжи советского периода, а также вспомогательные изделия, такие как ашамай и тоқым. На основе конструктивных особенностей, технологий изготовления, использованных материалов и художественного оформления выявляется их функциональное, социально-статусное и символическое значение.

В ходе исследования установлено, что седла являются важнейшей составляющей материальной культуры казахского народа, адаптированной к кочевому образу жизни, и формировались в тесной взаимосвязи с военным делом, культурой верховой езды, социальной иерархией и мировоззрением. Кроме того, показана значимость музейных образцов седел как ценного источника, отражающего межрегиональную культурную преемственность, историческую память и эволюцию традиционного ремесла. Материалы статьи направлены на расширение научных исследований в области казахской этнографии, музееведения и сохранения культурного наследия.

Материалы и методы исследования. Основными материальными источниками исследования послужили седла и конское снаряжение, хранящиеся в основных фондах Актюбинского областного историко-краеведческого музея, их инвентарная документация (НКТ, ГКП), а также экспедиционные и устно-исторические сведения. Кроме того, были использованы материалы археологических раскопок с находками конского снаряжения гуннского периода, результаты музейных реконструкций и сравнительные этнографические данные.

В процессе исследования применялись методы историко-культурного анализа, типологического сравнения, описательного и структурного анализа. Для выявления конструктивных особенностей седел использовался формально-морфологический метод, а для раскрытия художественного оформления и семантического значения – искусствоведческие и символические методы анализа.

Также с помощью межрегионального сравнительного метода образцы седел Актюбинского региона были сопоставлены с традиционными конскими упряжками, распространёнными на территориях Восточного и Центрального Казахстана, а также Монголии, что позволило определить их культурную преемственность и региональные особенности. Результаты исследования систематизированы с целью введения в научный оборот в области музееведения и этнографии.

Ключевые слова: Актюбинский областной историко-краеведческий музей, седло, конское снаряжение, гуннский период, традиционная культура казахов, кочевая цивилизация, материальная культура, музейный фонд, этнография, культура верховой езды.

Для цитирования: Талжанов К.А. Виды казахских седел: историко-культурный анализ (на основе фондов Актюбинского областного историко-краеведческого музея) // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), с. 47-61. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.06

TYPES OF KAZAKH SADDLES: HISTORICAL AND CULTURAL ANALYSIS (BASED ON THE FUNDS OF THE AKTOBE REGIONAL MUSEUM OF LOCAL LORE)

Q.A. Talzhanov

Aktobe Regional Museum of History and Local Lore (Kazakhstan)

Abstract. The article provides a comprehensive historical and cultural analysis of the collection of saddles preserved in the holdings of the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore. The objects of the study include archaeological saddle and harness specimens dating to the Hunnic period, traditional Kazakh saddles from the late 19th to the early 20th centuries, horse equipment from the Soviet period, as well as auxiliary items such as *ashamai* (children's saddles) and saddle pads (*toqym*).

Based on the analysis of constructional features, manufacturing technologies, materials used, and artistic decoration, the functional, social-status, and symbolic significance of the saddles is revealed. The study demonstrates that saddles constitute an essential component of the material culture adapted to the nomadic way of life of the Kazakh people and that they developed in close connection with military practices, equestrian traditions, social hierarchy, and worldview. Furthermore, the article highlights the importance of the museum's saddle collection as a valuable source for understanding interregional cultural continuity, historical memory, and the evolution of traditional craftsmanship. The research materials contribute to scholarly studies in the fields of Kazakh ethnography, museology, and cultural heritage preservation.

Research materials and methods. The primary material sources of the study consist of saddles and horse equipment preserved in the main collections of the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore, their inventory documentation (Main Inventory Book, State Catalog of the Museum Fund), as well as expeditionary data and oral historical accounts. In addition, Hunnic-period saddle complexes discovered during archaeological excavations, museum reconstructions, and comparative ethnographic materials were utilized.

The research employed methods of historical and cultural analysis, typological comparison, descriptive and structural analysis. Formal and morphological methods were used to identify constructional features of the saddles, while art-historical and symbolic analysis techniques were applied to interpret their artistic decoration and semantic meanings.

An interregional comparative approach was also applied, comparing saddle specimens from the Aktobe region with traditional horse equipment distributed in Eastern and Central Kazakhstan and Mongolia, allowing for the identification of cultural continuity and regional characteristics. The research results were systematized with the aim of introducing them into academic circulation within the fields of museology and ethnography.

Keywords: Aktobe Regional Museum of History and Local Lore, saddle, horse equipment, Hunnic period, traditional Kazakh culture, nomadic civilization, material culture, museum collection, ethnography, equestrian culture.

For citation: Talzhanov Q.A. Types of Kazakh saddles: historical and cultural analysis (based on the funds of the Aktobe Regional Museum of Local Lore) // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), pp. 47-61. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.06

Кіріспе. Музей – көне мұраны сақтаушысы ғана емес, сонымен қатар өзінің қойнауында жинақталған және экспозициялық залдарында қойылған тарихи жәдігерлері арқылы жас келушілердің тұлғалық қалыптасуына ықпал ететін маңызды мәдени-танымдық орта болып табылатыны сөзсіз. Музей кеңістігінде ұсынылған әрбір жәдігер келушілердің тарихи санасын қалыптастырып, олардың ұлттық құндылықтарға деген құрметін арттыруға қызмет етеді.

Музей елдің, жердің белгілі тарихи тұлғаларына қатысты жәдігерлерді сақтау және көпшілікке ұсыну арқылы олардың тарихтағы есімдерінің өшпеуіне, рухани мұрасының мәңгілікке сақталуына айрықша ықпал етеді. Бұл тұрғыда музей тарихи жадыны

жаңғыртатын және ұлттық бірегейлікті нығайтатын әлеуметтік институт ретінде маңызды рөл атқарады.

Музей келушілері өткен тарих пен мәдениетті тікелей көзбен көрмесе де, оларды жәдігерлері арқылы санасында елестетуге мүмкіндік алады. Экспозициялық материалдар тарихи оқиғалар мен мәдени құбылыстарды көрнекі түрде ұсыну арқылы өткен мен бүгіннің арасындағы байланысты нығайтады. Осы тұрғыдан алғанда музей – өткен мен бүгінді жалғаушы, тарихи жадыны жаңғыртушы әрі қоғамның мәдени дамуына қызмет ететін маңызды әлеуметтік институт.

Талқылау және нәтижелер. Қазақ халқының дәстүрлі материалдық мәдениетінде жылқы және оған қатысты бұйымдар ерекше орын алады. Көшпелі өмір салты жағдайында жылқы көлік, әскери құрал және әлеуметтік мәртебенің маңызды белгісі ретінде қызмет атқарды. Осы тұрғыда ер-тоқым қазақтың дәстүрлі қолөнерінің, эстетикалық талғамының және әлеуметтік-мәдени құрылымының көрнекті үлгісі болып табылады. Ер-тоқым тек утилитарлық қызмет атқарып қана қоймай, оның жасалу тәсілі, безендірілуі мен қолданылу ерекшеліктері арқылы белгілі бір тарихи кезеңнің дүниетанымы мен мәдени құндылықтарын бейнелейді.

Қазақстан аумағындағы музей қорларында сақталған ер-тоқымдар – халықтың этнографиялық мұрасын зерттеуде құнды дереккөз болып табылады. Соның ішінде Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорында жинақталған ер-тоқымдар Батыс Қазақстан өңіріне тән көшпелі және жартылай көшпелі мәдениеттің айқын көрінісін көрсетеді. Бұл бұйымдар өңірдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын, шеберлік дәстүрін, сондай-ақ көршілес аймақтармен мәдени байланыстарын зерделеуге мүмкіндік береді.

Алайда музей қорларындағы ер-тоқымдарды кешенді тарихи-мәдени тұрғыдан талдауға арналған зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Көп жағдайда бұл жәдігерлер жалпы этнографиялық сипатта ғана қарастырылып, олардың типологиясы, көркемдік ерекшеліктері мен семантикалық мәні терең зерттеле бермейді. Осыған байланысты Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорындағы ер-тоқымдарды ғылыми айналымға енгізу, олардың жасалу технологиясын, функционалдық және символдық қырларын талдау өзекті мәселе болып табылады.

Бұл мақаланың мақсаты – Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорындағы ер-тоқымдарды тарихи-мәдени тұрғыдан талдау арқылы олардың қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіндегі орнын айқындау. Зерттеу нәтижелері қазақ этнографиясы, музейтану және мәдени мұраны сақтау салаларындағы ғылыми ізденістерді толықтыруға бағытталған.

Ер көлікті ерттеп мінуге қолданылатын әбзел түрі. Ердің ежелгі нұсқалары б.з.д. 2-1 мыңжылдықтарға тән археологиялық қазбаларға қарағанда жүн, киіз сияқты жұмсақ заттардан жасалған. Кейін қаңқасы ағаштан жасалған ер түрлері пайдаланыла бастады. Оның дәлелі ретінде ерте темір дәуірі кезеңіне тән археологиялық артефактілер қатарындағы үзеңгісіз қарапайым ағаш ерді айтуға болады. Ерте темір дәуірінің соңғы кезеңінде ердің құрылымында үлкен сапалық өзгерістер пайда болды. Әуелі мінер жақтағы үзеңгісі, содан кейін келесі жақтың үзеңгісі, кейін құйысқан, өмілдірік, керайыл сияқты әбзелдер қолданысқа енді [ҚЭЖАДЖ. Т.2, 2017: 161].

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған ер-тоқымдар коллекциясының ішіндегі ең бірегей жәдігерлердің бірі – ғұн дәуіріне жататын, алтын мен күміс қоспаларынан дайындалған шытырлы (фольга) жапсыпмаларымен қапталған ер-тұрман ерекше болып табылады. Аталған тарихи бұйым халықаралық ғылыми конференциялар аясында ұйымдастырылған көрмелерде бірнеше мәрте көпшілік назарына ұсынылып, отандық және шетелдік зерттеушілер тарапынан жоғары ғылыми қызығушылық тудырды.

Ер-тоқымның құрылымдық ерекшеліктері, қолданылған материалдары мен жасалу техникасы ғұн кезеңіндегі ат-әбзелдерінің даму деңгейін, сондай-ақ көшпелі әскери мәдениеттің жоғары дәрежесін айғақтайды. Бұл археологиялық олжа Батыс Қазақстан аумағында өмір сүрген ғұн тайпаларының шаруашылық-әскери қызметін, атқа міну

мәдениетінің даму деңгейін және олардың таралу аймағын нақтылауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар аталған дерек Еуразия кеңістігіндегі көшпелі қоғамдардың тарихи-мәдени сабақтастығын, дәстүрлер мен әскери-тұрмыстық тәжірибенің жалғастығын зерделеуде маңызды ғылыми негіз болып табылады.

Аталған бірегей жәдігер 2018 жылы Ақтөбе қаласының солтүстігінде орналасқан айналма жолдың Елек өзені арқылы өтетін көпірінен шамамен 2,5 км оңтүстік-шығыс бағытта жатқан карьер аумағынан күм өндіру жұмыстары кезінде археологиялық нысан кездейсоқ анықталды. Жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында жерлеу орны аршылып, қабір ішінен алтынмен қапталған ат-әбзелдері табылды [НҚТ-17929 59].

Бұл олжа ғұн дәуіріндегі жерлеу дәстүрлері мен әскери ат-әбзелдерінің әлеуметтік маңызын айқындап қана қоймай, өңір аумағында ғұн тайпаларының болғандығын нақты археологиялық деректермен дәлелдеуге мүмкіндік берді.

Сурет 1. НҚТ-18085. Ғұн дәуірінің алтын, күміс қосындылары шытырымен (фольга) қапталған ері (фото Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорынан).

Музей қорының негізгі тіркеу (НҚТ-18085) тізіміне енгізілген ғұн дәуірінің ері (сурет 1), кара түсті былғарымен қапталған сирек кездесетін құнды этнографиялық экспонат. Археологиялық деректерге сүйенсек, ердің негізін құрайтын ағаш бөлігі сақталмаған. Соған қарамастан, ердің реконструкциясы (қайта құрастырылуы) оның негізгі құрылымдық элементтерін анықтауға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, ер алдыңғы және артқы қастардан, қапталдардан, сондай-ақ белағаштан тұрады. Алдыңғы қасы тік биік емес және де артқы қасы шалқалау әрі биік емес, бұл ғұн ат-әбзелдеріне тән ерте үлгіні көрсетеді. Ал белағаштан түзілген отырыңғы бөлігі қастарға жақын орналасып, ердің жалпы құрылымдық тұтастығын қамтамасыз еткен. Мұндай құрылым салт аттының ат үстінде еркін қозғалуына және садақ ату, найзаласу сияқты әскери әрекеттерді орындауына қолайлы болған.

Ердің алдыңғы қасының биіктігі 18 см, артқы қасы 13 см. Қапталдарының ұзындығы 47 см, ені 18 см.

Қастар дөңгелене иіліп, доғасының жоғарғы және артқы бөліктері жартылай алтын мен күміс қоспаларынан дайындалған шытыр жапсырмасымен қапталған. Ердің қапталдардың қастардан шығыңқы орналасқан бөлігі пуансон әдісі арқылы алтын мен күміс қоспаларынан дайындалған шытырмен үшбұрышты өрнектермен әшекейленген. Қастардың доғасының екі шеті мен ортаңғы бөліктеріне үш тізбелі көзді анар тастар орнатылған [НҚТ-17929. 59].

Бұл сәндік тәсілдер бұйымның көркемдік шешімін айқындап, дәстүрлі қолданбалы өнер элементтерінің сақталғанын көрсетеді.

Ер, ҚР Суретшілер одағының, Көркемөнер академиясының мүшесі, этнограф-карутанушы Қ.С.Ахметжанның және де Санкт-Петербург мемлекеттік университеті және РФА Материалдық мәдениет тарихы институтының қалпына келтіруші-зерттеушісі Н.С. Кургановтың қатысуымен қайта құрастырылған.

Ердің сыртқы бөлігінде қолданылған алтын, күміс қаптама мен геометриялық бедерлер (үшбұрышты, ромб тәрізді өрнектер) ғұндардың сәндік-қолданбалы өнеріндегі кең тараған стильді айқындайды. Бұл элементтер археологиялық тұрғыда белгілі металл қапсырмалар мен алтын, күміс жалатылған әшекейлердің көркем бейнесін қайта жаңғыртады. Ердің қанкасының былғарымен қапталуы, көшпелі өмір салтына толық сай келеді.

Ғұн ері – тек тұрмыстық зат ғана емес, көшпелі өркениеттің әскери-саяси және әлеуметтік болмысының көрінісі. Ғұн қоғамында ат – негізгі көлік, соғыс құралы және әлеуметтік мәртебенің белгісі болды. Сондықтан ер-тоқымның құрылымы мен әшекейленуі иесінің қоғамдағы орны мен әскери беделін айқындайтын нышан ретінде сонау б.з. ғасырларынан бастау алғанын дәлелдейді.

Бұл ердің реконструкциясы ғұндардың ауыр сауытты салт атты әскері әлі толық қалыптаса қоймаған кезеңін, яғни ерте көшпелі әскери тактиканы көрсетеді. Биік емес қас, үзеңгінің болмауы немесе өте қарапайым түрі – ғұн дәуірінің ерте кезеңіне тән белгілерін меңзейді. Бұл ғұндардың маневрге, жылдамдық пен қашықтан шабуыл жасауға (садақ ату) негізделген әскери жүйесін дәлелдеуі әбден мүмкін.

Сәндік элементтердегі геометриялық өрнектер ғұндардың дүниетанымымен де байланысты. Үшбұрыш, ромб тәрізді мотивтер космологиялық ұғымдарды, әлемнің құрылымын, қозғалыс пен мәңгілікті бейнелеуі мүмкін. Мұндай өрнектер кейінгі түркі халықтарының материалдық мәдениетінде де сақталып, сабақтастықтың айқын дәлелі болып табылады.

Сонымен қатар, ердің салтанатты көрінісі оның тек жауынгерлік емес, ритуалдық немесе элиталық сипатта қолданылғанын да жоққа шығармайды. Ғұн көсемдері мен ақсүйектерінің жерлеу кешендерінен табылған ат-әбзелдерінің бай әшекейленуі осыны растайды.

Ғұн дәуіріне тән ер-тұрманның қаңқалық құрылымы, әсіресе алдыңғы және артқы қастарының дөңгелене қалыптасуы, қазіргі заманғы ер-тұрман үлгілерімен өзара сабақтастықта екендігін көрсетеді және бұл ер шабу дәстүрінің көне ғасырлардан бастау алатынын дәлелдейді.

Сурет 2. НҚТ-16338. Қозы құйрық ер
(фото Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорынан).

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған қозы құйрық ер (сурет 2) негізгі бес бөліктен тұрады – алдыңғы қасы, артқы қасы, отырық бөлігі көннен (өңделген қалын былғары) тартылған (кейбір өңірлерде кісілігі деп те атайды) және қапталдарынан құралған [НҚТ 15840-16673. 299].

Ердің алдыңғы қасы (алдыңғы жағы) биік, дөңгеленіп келген, салт аттыны алға сырғытпай ұстап тұруға арналған. Артқы қасы (артқы жағы) да көтеріңкі, бұл ұзақ жүру кезінде жайлылық пен қауіпсіздік береді. Осымен қатар алдыңғы және артқы қастары биіктеп көтерілуі, салт аттының денесін тепе-тең ұстап тұруға да арналған. Бұл ерекшелік ұзақ жолға және әскери-салттық мінуге де бейімделгенін аңғартады. Отырық бөлігінің ойысы анатомиялық тұрғыдан қалыптастырылған, бұл салт аттының ыңғайлы отыруын қамтамасыз етеді. Ердің төменгі бөлігі жылқы арқасына түсетін салмақты біркелкі таратуға бағытталған. Бұл нәтижелердің барлығы қазағымыздың ұзақ жылдар бойғы жүйелі зерттеу жұмысы еңбегінің жемісі екенін дәлелдейді.

Ер-тоқымның барлық құрамдас бөліктерінің өлшемдері жылқының морфологиялық ерекшеліктеріне, сондай-ақ иесінің тұрғылықты жері мен шығу тегіне байланысты есептелген. Аталған ердің алдыңғы қасының биіктігі 45 см, артқы қасы 18 см, қапталының ұзындығы 38 см, ені 9 см. Ердің алдыңғы қасынан керсеннің (*артқы қасының бөлігі, кейбір өңірлерде артқы қасын керсен деп те атайды*) артына дейінгі ұзындығы 38 см, ені 29 см.

Үзеңгісі темірден тұтас соғылған, ұзындығы 18 см, ені 12,5 см. Үзеңгінің табаны дөңгелек пішінде, ұзындығы 12 см, ені 13,5 см. Үзеңгінің қайыс бау тағылатын жоғарғы бөлігінен табанына дейінгі аралыққа мыс тәрізді металдан жасалған, ұзынша өсімдік тектес өрнекті жапсырма орнатылған.

Ердің сыртқы қабаты өңделген қоңыр-қара түсті қалың былғарымен қапталған. Былғарының беті ұзақ қолданудан табиғи тозу іздерін сақтаған, бұл бұйымның көне, әрі қолданыста болғанын көрсетеді.

Металл әшекейлері – көбінесе жез қорытпасынан жасалған. Олар шегелеу және бедерлеу тәсілдерімен бекітілген.

Ердің беткі бөлігінде өсімдік тектес және геометриялық ою-өрнектер кездеседі. Әсіресе ердің артқы қасы бөлігінде жапырақ тәрізді және радиалды симметриялы өрнектер кең қолданылған. Бұл өрнектер қазақтың дәстүрлі дүниетанымында өмір, өсім және қорғаныш ұғымдарымен байланысты.

Металл шегелер тек құрылымдық қызмет атқарып қана қоймай, сәндік элемент ретінде де пайдаланылған. Олардың симметриялы орналасуы эстетикалық үйлесімділікке мән берілгенін көрсетеді.

Ерге бекітілген былғары баулар мен металл ілгектер өмілдірік секілді қосымша жабдықтарды орнатуға арналған. Үзеңгі бау металл тоғасы көпқырлы пішінде соғу әдісімен жасалып, беріктігімен ерекшеленеді.

Аталған ер үлгісі көшпелі қазақ қоғамындағы салт міну мәдениетінің жоғары деңгейін айғақтайды. Мұндай ерлер тек көлік құралы ретінде емес, сонымен қатар әлеуметтік мәртебе, шеберлік және эстетикалық талғам көрсеткіші болған. Әшекейлеу деңгейі мен материал сапасы оның иесінің қоғамдағы орны жоғары болғанын меңзейді.

Ер XX ғасырдың басында қолданыста болған. Аталған экспонат музей қорының толықтырылуы мақсатында 2006 жылы Ақтөбе қаласының тұрғыны А.Б.Таласбаевадан қабылданылып алынды [НҚТ 15840-16673. 299].

Ат-әбзелдерін жасаумен айналысқан ерші шеберлерді өз дәуірінің тәжірибелі зерттеушілері, тіпті ер шабу ісінің ғалымдары деуге толық негіз бар. Себебі олар жылқы анатомиясын, оның қозғалыс биомеханикасын, сондай-ақ қолданылған материалдардың физикалық қасиеттерін терең меңгеріп, өз білімдерін үздіксіз тәжірибе арқылы жетілдіріп отырғанын, олардың ер шабу жұмыстарынан көруге болады.

Әрбір ат-әбзелі ұзақ уақыт жүргізілген бақылау мен сынақтың нәтижесінде қалыптасып, жылқының денсаулығын сақтау мен міну тиімділігін арттыруға бағытталды.

Осылайша, ат-әбзелдерін дайындаушылардың қызметі практикалық ғылыммен тығыз сабақтасып, эмпирикалық білімнің жинақталуына және дамуына елеулі үлес қосты.

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорына (НҚТ-17157/1) тіркелген қозықұйрық ер де (сурет 3) – өңірлік және республикалық көрмелерде көпшілік назарын аударған құнды музейлік жәдігерлердің бірі. Аталған ердің ерекшелігі – оның жасанды былғарымен қапталуы, бұл XX ғасырдың екінші жартысындағы тұрмыстық және өндірістік материалдарды қолдану үрдісін айқындайды. Ер-тоқымның құрылымы мен сыртқы әрлеуі дәстүрлі қазақ ерлерінің пішінін сақтай отырып, заманауи материалдардың енгізілуін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, жәдігер ұлттық ат-әбзелдерінің кезеңдік өзгерістерін зерделеуде маңызды дереккөз болып табылады.

Сурет 3. НҚТ-17157/1. Қозы құйрық ер
(фото Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорынан).

Ердің алдыңғы қасының биіктігі 30 см, артқы қасы 18 см, қапталының ұзындығы 40 см, ені 9,5 см. Ердің алдыңғы қасынан керсеннің артына дейінгі ұзындығы 52 см, ені 30 см.

Үзеңгісі қоладан құйма әдісімен тұтас құйылған, ұзындығы 19,5 см, ені 5,5 см. Үзеңгінің табаны түзу сызық бойымен қалыптасқан элемент пішіндес, ұзындығы 15 см, ені 4,5 см. Ерге екі қабатты кеңестік кезеңде зауытта тігу машинасымен тігіп жасалынған үзеңгі баумен тағылған. Бұл үзеңгі ерекше күрделі, сәндік және көрнекілік мақсатында жасалынған. Бұндай үзеңгілер жиі мерекелік, салтанатты, жоғары мәртебелі тұлғаларға арналып жасалатын болған.

Ердің қаңқасы ағаштан шабылып, отырық бөлігі көнмен тартылған. сырты қара түсті жасанды былғарымен (терімен) қапталған. Қаптаманың біртұтас тартылып, тігіс іздерінің аз болуы жоғары кәсіби шеберлікті аңғартады.

Мұндай ер-тоқымдар, әдетте, күнделікті қарапайым шаруашылыққа емес, дәулетті адамдарға, салт-жоралғылық немесе алыс сапарларға арналған. Ердің құрылымдық ерекшеліктері оның көшпелі тұрмысқа бейімделгендігін айқын көрсетеді. Алдыңғы қасының биік көтеріліп, артқы қасының жайпақ келуі салт мінуге қолайлылықты қамтамасыз етіп, ұзақ қашықтыққа жүруге төзімді құрылым қалыптастырады. Қасы мен қапталдарының жұмырланып келуі, сондай-ақ отырғыш бөлігінің кеңдігі атқа отыру мен жүру барысында адамның дене қалпын тұрақтандырып, көшпелі өмір салтына тән практикалық талаптарға жауап береді. Бұл белгілер қазақтың дәстүрлі ер-тоқым үлгілеріне тән классикалық форма ретінде сипатталады.

Ердің көркемдік безендірілуінде ақ түсті металл шегелер негізгі сәндік құрал ретінде қолданылған. Шегелер ердің жиегі бойымен, алдыңғы және артқы қас бөліктерінде, сондай-ақ қапталдарында симметриялы түрде орналасып, композициялық үйлесімділік тудырады.

Мұндай безендіру тәсілі қазақ ершілерінің дәстүрлі шеберлік тәжірибесіне тән дәстүрлі әдістердің бірі болып табылады.

Сонымен қатар ердің қапталдары мен алдыңғы қасының жоғарғы бөлігін бойлай дөңгелек пішінді, жапырақ тәрізді сары түсті металл сәндік элементтер (мүмкін, мыс не жез негізді әшекей) бекітілген. Аталған сәндік бөлшектер ерді әлеуметтік-статустық нысан ретінде айқындап, оның иесінің қоғамдағы орнын білдіретін белгілердің бірі ретінде қарастырылады. Әшекейлеу барысында геометриялық ырғақ пен симметрияның сақталуы көшпелі өнерге тән композициялық тұтастық пен көркемдік жүйелілікті айғақтайды.

Тарихи тұрғыдан алғанда, бұл типтегі ерлер XX ғасырдың басында кең тараған деп жорамалдауға болады. Бұл кезеңде дәстүрлі ер жасау өнері өзінің кемеліне келіп, сәндік элементтермен байи түскен. Сонымен қатар, металл әшекейлердің көп қолданылуы отырықшы мәдениет пен зергерлік өнер ықпалының күшейгенін көрсетеді.

Аталмыш ерді 1983–1984 жылдары Ырғыз ауданының бұрынғы тұрғыны С. Қалтаевқа сыйға берілген. 2015 жылы музей қорына оның баласы Қайыржан тарапынан тапсырылған [НҚТ 16674-17200. 220].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ ер-тұрманы көшпелі өмір салтына толық бейімделген дәстүрлі бұйым ретінде қалыптасты. Бұл кезеңдегі ер-тұрмандар ағаштан шабылып, былғарымен қапталып, күміс, сүйек, ою-өрнек элементтерімен безендірілді. Ердің түрлері (кұранды ер, қазақ ер, найман ер т.б.) аймақтық ерекшеліктерге сай жасалып, салт аттылыққа, ұзақ жолға және әскери мақсаттарға ыңғайлы болды. Ер-тұрман тек тұрмыстық зат қана емес, әлеуметтік мәртебе мен этномәдени болмыстың көрінісі ретінде маңызды рөл атқарды.

Кеңестік кезеңде ер-тұрман жасау дәстүрі елеулі өзгерістерге ұшырады. Ұжымдастыру, отырықшылыққа көшу және ат көлігінің маңызының төмендеуі нәтижесінде дәстүрлі ер-тұрманның қолданылу аясы тарылды. Бұл кезеңде ер-тұрмандар өндірістік үлгіде, қарапайым әрі функционалдық сипатта жасалып, ұлттық көркемдік элементтер айтарлықтай азайды. Көркем безендіруден гөрі практикалық қолданысқа басымдық беріліп, дәстүрлі шеберлік сабақтастығы әлсіреді.

Осылайша, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы ер-тұрман этномәдени дәстүрдің көрінісі болса, кеңестік кезеңде ол тұрмыстық және шаруашылық құрал деңгейінде қарастырылды.

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында Монголиядан келген екі қасы да биік ер де сақтаулы (сурет 4). Ердің Шығыс және Орталық қазақстан өңірінде кен таралған айбас (немесе найман) ер үлгісімен ортақ белгілері айқын байқалады.

Аталған бұйымды Монғолияның Баян-Өлгей аймағынан Қазақстанға қоныс аударған Еркеназ Жайсан атты азаматша өз көршісі А.Т. Байтақова арқылы музей қорына тапсыруға берген.

Сурет 4. НҚТ-17898/1. Монголиядан келген екі қасы да биік ер (фото Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорынан).

Ерге қатысты ауызша тарихи деректерге сәйкес, Ж. Еркеназдың нағашы атасы 1937 жылдары Шығыс Қазақстан облысының қазіргі Зайсан ауданы аумағындағы Қаратал совхозында қоныстанған. Кеңестік билік жүргізген тәркілеу және саяси қуғын-сүргін науқандары кезінде Әйекен есімді атасы қарсылық көрсеткені үшін орыс солдаттары тарапынан атып өлтірілген. Осы оқиғалардан кейін қуғынға ұшыраған нағашы атасы Нұрдыбай Түсбайұлы Қытай жеріне қоныс аударуға мәжбүр болған. Қытай аумағында орын алған әлеуметтік және тұрмыстық қиындықтарға байланысты Түсбайұлы Нұрдыбай кейіннен аталған ер-тоқымды атына ерттеп, Монғолия жеріне көшіп барғаны жөнінде ауызша деректер сақталған. Алайда ер-тоқымның нақты Қазақстан аумағынан алып шыққаны немесе Монғолия жерінде пайдаланылғаны туралы ұрпақтары арасында нақты әрі дәлелді деректер сақталмаған.

Монғолия аумағында таралған ер-тұрман үлгілері Қазақстанның Шығыс өңіріне тән және Орталық Қазақстанда кеңінен қолданылған ер-тұрмандармен құрылымдық, көркемдік әрі функционалдық тұрғыдан айқын ұқсастықтарға ие. Әсіресе кең таралған айбас ер үлгісімен ортақ белгілердің көптігі байқалады. Атап айтқанда, ердің қаңқалық құрылысы, қастарының пішіндік ерекшеліктері, ағашты өңдеу тәсілдері мен әшекейлеу элементтері көшпелі мәдениетке тән ортақ дәстүрлердің сақталғанын көрсетеді. Бұл ұқсастықтар тарихи-мәдени байланыстардың, этникалық сабақтастықтың және ортақ шаруашылық жүйенің нәтижесінде қалыптасуы мүмкін.

Алайда музейлік ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында ер-тоқымның жасалу ерекшеліктері Шығыс және Орталық Қазақстан өңірлеріне тән дәстүрлі ат-әбзелдерімен салыстырмалы түрде талданды. Ат-әбзелінің иесінің қазақ жерінің тумасы екендігі де ескерілді. Зерттеу нәтижелері, сондай-ақ аталған өңірлерде сол замандарда металл кен орындарының кең таралуын ескере отырып, бұл бұйымның қазақ жеріне тән екендігін көрсетеді.

Бұл жерде аталған ер-тоқым бұйымы бір әулеттің ғана емес, тұтас бір тарихи кезеңнің тағдырлы оқиғаларын бойына жинақтаған құнды этнографиялық жәдігер екені айқындалады. Иесінің қуғын-сүргін, босқыншылық және әлеуметтік күйзелістерге толы ауыр кезеңдерді бастан өткеруіне қарамастан, ат-әбзелін өзімен бірге алып жүруі оның тұрмыстық қажеттіліктен тыс, рухани әрі символдық мәнге ие болғанын көрсетеді. Шамамен бір ғасырға жуық уақытты қамтитын бұл ер-тоқым XX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ халқының көші-қон үдерістерін, тарихи жадын және дәстүрлі материалдық мәдениетін нақты айғақтайтын маңызды музейлік жәдігер ретінде ғылыми тұрғыда жоғары бағаланады.

Аталған ердің алдыңғы қасының биіктігі 30 см, артқы қасы 22 см, қапталының ұзындығы 48 см, ені 10 см. Ердің алдыңғы қасынан керсеннің артына дейінгі ұзындығы 38 см, ені 30 см.

Ер толықтай қатты қарағашынан жасалып, негізгі бөліктері алдыңғы, артқы қастар, екі қапталдардан және де отыру ойығы белағашынан біртұтас құрылым ретінде құрастырылған. Ағаш бөлшектер бір-біріне шегесіз, қайыс баулар арқылы бекітілген. Бұл – көшпелі ортаға бейімделген, серпімді әрі берік технологиялық шешім. Ағаш бетінде құрал іздері мен қолмен өңдеу белгілері айқын сақталған. Бұл оның фабрикалық емес, шебер қолынан шыққанын дәлелдейді.

Ердің алдыңғы және артқы қастары биік көтеріліп, ортасы терең ойылған. Мұндай пішін салт аттының орнықты отыруын қамтамасыз етіп, ұзақ жолға ыңғайландырылып жасалынған.

Қаптал мен қастардың шеткі бөліктері металл қаптамамен (темір) көмкерілген. Металл шегелердің қолдан соғылғаны байқалады. Кейбір жерлерде темірдің тотығуы мен тозуы бұйымның ұзақ уақыт пайдаланылғанын көрсетеді.

Алдыңғы қастың сыртқы бетінде қызыл түсті бояумен салынған өсімдік тектес ою-өрнек бар. Ою симметриялы, иірім пішінді, дәстүрлі көшпелі сәндік өнерге тән «қошқармүйіз» немесе соған жақын мотивтерді еске салады. Бұл өрнек ердің қолданылуында тек тұрмыстық емес, әлеуметтік-статустық маңызға ие болғанын аңғартады.

Ердің төменгі беті аттың жонына дәл келетіндей ойылған. Қапталдарында қайыс өткізуге арналған тесіктер мен ойықтар бар, бұл үзеңгі бауларын бекітуге арналған. Ердің ішкі бетінде де қайыс арқылы бекітілген ағаш элементтер көрінеді, бұл оның бірнеше бөліктен құрастырылғанын дәлелдейді.

Отыру аймағы салыстырмалы түрде тар әрі терең, бұл жауынгерлік немесе ұзақ көш жолына арналған ер типіне жақын екенін көрсетеді. Берілген ер-тоқым типологиялық жағынан қазақтың дәстүрлі ағаш ерлерінің қатарына жатады. Мұндай ерлер XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында кең таралған. Әсіресе Орта жүз бен Ұлы жүз аймақтарында биік қасты, ауырлау ағаш ерлер жиі қолданылған.

Ердің құрылымы көшпелі өмір салтының негізгі талаптарына – беріктікке, жөндеуге ыңғайлылыққа және ат пен адамға түсетін салмақты тең бөлуге толық сай келеді. Бұл бұйым қазақтардың атқа міну мәдениетінің жоғары деңгейде дамығанын айғақтайды.

Тарихи оқиғалардың куәгері болған ер, 2022 жылы музей қорына Алға ауданының тұрғыны А.Т. Байтасовадан сый ретінде қабылданып алынды [НҚТ-17201-17929. 297].

Бұрынғы шеберлердің қолынан шыққан дәстүрлі ер-тұрмандарды зерттеу қазақ халқының қолданбалы өнері мен материалдық мәдениетінің жоғары деңгейде дамығанын көрсетеді. Шеберлерден қалған деректер, музей қорларындағы үлгілер және этнографиялық сипаттамалар ер жасауда ағашты таңдау, оны өңдеу, сүйек, күміс, былғарымен әшекейлеу тәсілдерінің аса жетілген жүйесін айқындайды. Әр өңірге тән ер түрлерінің құрылымдық айырмашылықтары мен ою-өрнек мәнері шебердің тәжірибесі мен эстетикалық талғамын танытады.

Осы дәстүрлі үлгілерді негізге ала отырып, қазіргі шеберлердің жасаған ерлері тарихи сабақтастықты сақтаумен ерекшеленеді. Бүгінгі ер-тұрмандарда бұрынғы пішін мен негізгі құрылым сақталғанымен, заманауи құралдар мен жаңа технологиялар қолданылып, беріктігі мен ыңғайлылығы арттырылған. Сонымен қатар, сәндік элементтерінде дәстүрлі ою-өрнек ықшамдалып, қазіргі талғамға бейімделген. Бұл үрдіс ұлттық мұраны жаңғырту мен оны қазіргі мәдени кеңістікке енгізудің тиімді жолы ретінде бағаланады.

Сурет 5. НҚТ-18142/1 (фото Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорынан).

Музейдің негізгі қоры) қазақтың дәстүрлі ашамайыменде толықтырылған болатын (сурет 5). Ашамай – қазақ халқының дәстүрлі ат-әбзелдерінің бірі болып табылатын, баланы атқа мінуге үйрету мақсатында қолданылған ердің қарапайым әрі қауіпсіз түрі. Құрылысы жағынан ашамай дәстүрлі ерге ұқсас, оның алдыңғы және артқы қастары, қапталдары мен оқпаны болады. Дегенмен ашамайдың негізгі ерекшелігі – үзеңгінің болмауы. Оның орнына баланың аяғын тіреуге арналған тепкішек пайдаланылады, бұл жас баланың ат үстінде тұрақты әрі қауіпсіз отыруына жағдай жасайды. Тепкішек киізден тігілген шағын қоржын

тәрізді бұйым болып, көбіне сәндік мақсатта әртүрлі матамен қапталып әсемделеді. Сонымен қатар ашамайдың беріктігін қамтамасыз ететін маңызды бөлшектердің бірі – қолтырмаш. Ол алдыңғы және артқы қастарды өзара байланыстырып, құрылымның тұтастығын сақтай отырып, баланың тепе-теңдігін ұстап тұруына ықпал етеді.

Аталған ашамайдың алдыңғы және артқы қастары қошқар мүйізді немесе жануар басын елестететін зооморфты бейнелермен ойылып безендірілген. Бұл – көшпелі мәдениетке тән көркемдік дәстүрдің айқын көрінісі. Қас пен қаптал арасындағы байланыс қайыспен байланған, бұл тәсіл ердің серпімділігін арттырып, баланың қозғалысы кезінде қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Ағаш беті өңделіп, табиғи қоңыр түске келтірілген, лак немесе қалың бояу қолданылмағаны байқалады. Бұл – дәстүрлі ер жасауда кең тараған әдіс, себебі табиғи материал баланың денсаулығына зиянсыз әрі ұзақ уақыт пайдалануға төзімді.

Ашамайдың алдыңғы қасының биіктігі 30 см, артқы қасы 25 см, қапталының ұзындығы 43 см, ені 10,5 см. Музей қорын толықтыру мақсатында 2025 жылы тері бұйымдарының шебері Н.Жақыбаевтан қабылданып алынды [НҚТ-17929-18145. 72].

Ашамай ер қазақ қоғамында тек тұрмыстық бұйым ғана емес, тәрбиелік және символдық мәні бар мәдени нысан ретінде қарастырылады. Ол, әдетте, баланы 3–5 жас шамасында алғаш рет атқа отырғызу рәсімінде қолданылған. Бұл «ашамайға мінгізу» деп аталып, шағын салт-жоралғымен, бата берумен, сый-сияпатпен қатар жүретін.

Тарихи тұрғыдан ашамай ер көшпелі өмір салтына бейімделген әлеуметтік институттың бір бөлігі болды. Атқа ерте міну – баланы еркіндікке, қозғалысқа, төзімділікке және болашақ жауынгерлік өмірге дайындаудың алғашқы сатысы саналған. Осы тұрғыда ашамай ер баланың әлеуметтену құралы қызметін атқарды.

Көркемдік элементтеріне назар аударсақ, ер қастарындағы зооморфты бейнелер мен мүйіз тәрізді өрнектер көне түркілік дүниетаныммен тікелей байланысты. Қошқар мүйіз – молшылықтың, күш-қуаттың, қорғаушы рухтың символы. Баланың еріне мұндай бейнелерді қолдану оның жолы ашық, өмірі берекелі болсын деген ырымдық түсініктен туындаған.

Материалдық мәдениет тұрғысынан ашамай ер – қазақтың ағаш өңдеу, тері илеу және көркем оймыш өнерінің тоғысқан үлгісі. Оның қарапайым, бірақ функционалды құрылымы көшпелі қоғамның практикалық ойлау жүйесін көрсетеді.

Берілген ашамай ер үлгісі – қазақ халқының дәстүрлі ат-әбзелдері мәдениетінің құнды мұрасы. Ол баланы атқа мінуге үйретумен қатар, ұрпақ сабақтастығын, тәрбиелік идеалдарды және символдық дүниетанымды бойына сіңірген. Ғылыми тұрғыдан алғанда, ашамай ерді зерттеу көшпелі қоғамдағы бала тәрбиесі, қолөнер технологиясы және көркемдік таным мәселелерін кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді.

Сурет 5. НҚТ-17013/1. Үйрекбас ер
(фото Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорынан).

Ер ағаш қаңқадан құрастырылып, алдыңғы, артқы қастардан, қапталдардан және отырыңқы бөлігі болып табылатын белағаштан тұратын қоңыр-қара түсті былғарымен қапталған үйрекбас ер музей қорында тіркелген (сурет 5). Ердің үсті қалың былғарымен қапталған, алдыңғы, артқы қастарының шеткі бөліктері мен қапталдары және негізгі жүктеме аймақтары өсімдік өрнекті металл шегелермен бірге, қосымша ретінде жіңішке ұзындау шегелермен де тізбектеліп бекітілген. Алдыңғы және артқы қастары биіктеу, отырғыш бөлігі терең ойылған, бұл салт атпен ұзақ жүруге ыңғайлы эргономикалық пішінді көрсетеді. Үзеңгісі темірден соғылған, пішіні қарапайым, бірақ берік, ал қайыс баулары екі қабатталған табиғи өңделген теріден жасалынған.

Ердің алдыңғы қасының биіктігі 45 см, артқы қасы 22 см, қапталының ұзындығы 43 см, ені 9,5 см. Ердің алдыңғы қасынан керсеннің артына дейінгі ұзындығы 41 см, ені 33 см.

Үзеңгінің ұзындығы 13,5 см, ені 15 см. Табаны дөңгелек пішінде, ұзындығы 11,5 см, ені 3,5 см. Ерге екі қабатты үзеңгі баумен бекітілген.

Тарихи-мәдени тұрғыдан алғанда, мұндай ер көшпелі қазақ қоғамындағы аттың басты көлік әрі әлеуметтік мәртебе нышаны болғанын айғақтайды, ердің құрылымы жауынгерлік және шаруашылық мақсатқа бірдей бейімделген, ал сәндік металл шегелер мен нақыштар иесінің жасын, әлеуметтік жағдайын немесе аймақтық дәстүрін білдіруі мүмкін. Бұл бұйым дәстүрлі қазақ ат-әбзелдерінің функционалдылық пен эстетиканы ұштастырғанын, сондай-ақ тері өңдеу, ағашшылық және теміршілік өнерлерінің өзара сабақтастығын көрсететін құнды этнографиялық дерек көзі болып табылады.

Музей қорына 1957 жылы Мәскеуде болған халық шаруашылығы жетістіктері көрмесіне (ВДНХ) қатысқан, сондай-ақ аңшылықпен шұғылданған Мұғаджар ауданының тұрғыны Елтезеров Барсай сыйға тапсырған. Бұйым 1964 жылы иесінің арнайы тапсырысы бойынша жасалған, шебері белгісіз [НҚТ 16674-17200. 160]

Қозықұйрық, үйрекбас және айбас ер-тұрмандар – қазақтың дәстүрлі ат-әбзелдеріндегі пішіндік-атаулық ерекшелігімен дараланатын түрлер. Қозықұйрық ер атауы қастың артқы бөлігінің қозының құйрығындай жұмырланып, төмен қарай созыла жасалуына байланысты қалыптасқан; ол көбіне Батыс және Орталық Қазақстанда таралған, салмақты, орнықты отырысымен ерекшеленеді. Үйрекбас ер алдыңғы қасының үйректің басына ұқсас алға созылық, имектеу келуімен аталған, Жетісу мен Шығыс Қазақстан өңірлерінде жиі қолданылған, жеңілдеу әрі жүріске икемді. Айбас ер қасының ай тәрізді дөңгелене иілуінен шыққан атауға ие, Оңтүстік, Шығыс және Орталық Қазақстан аймақтарда көбірек таралған, салт мінуге қолайлы, сәндік-әшекейлік элементтері басым. Аталған ер-тұрмандардың айырмашылығы негізінен қас пішіні, салмақ үйлесімі мен өңірлік қолданысында көрініс табады, ал атаулары халықтық бейнелі ойлау мен тұрмыстық тәжірибеге сүйенген.

Сурет 7. ГКП-12113. Қалың былғарымен қапталған киіз тоқым (фото Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорынан).

Музей қорына қоңыр-қара түсті қалың былғарымен қапталған киіз тоқым да (сурет 7) тіркеліп, ат-әбзелдер коллекциясын толықтырған болатын. Аталған жәдігер музейге С. Күзенбаевтың сыйға тартуы арқылы келіп түскен. Тоқым Махамбет есімді шебердің шығармашылығы [НҚТ-9621-12131. 358].

Тоқым – дәстүрлі қазақ ер-тұрманының құрылымдық жүйесінде маңызды орын алатын негізгі құрамдас бөліктердің бірі. Тоқымның жалпы пішіні симметриялы, екі жақты, ортасы ойық болып келеді, бұл оның аттың арқасына дәл орналасуына және ердің тұрақты тұруына арналғанын көрсетеді. Жоғарғы беті қалың, өңделген қоңыр-қара түсті былғарымен қапталған, жиектері мен негізгі құрылымдық сызықтары бойлай ірі қайыс жіппен, қолмен тігілген тігістермен бекітілген.

Тоқымның ат жауырынына түсетін төменгі беті ақшыл түсті киізден жасалған. Киіз қабаты аттың арқасын терден, үйкелістен қорғап, салмақты біркелкі тарату қызметін атқарған. Киіз бен былғары бөліктерінің біріктірілуінде қайыс бекітпелер пайдаланылғаны байқалады. Орталық ойық бөлігінде және жиек тұстарында айқын тозу іздері бар, бұл тоқымның ұзақ уақыт бойы іс жүзінде қолданылғанын дәлелдейді.

Құрылымына қарай, бұл тоқым қатты негізді, қалың тоқымдар тобына жатады. Мұндай үлгілер көбіне жорыққа, көшке немесе ұзақ сапарларға арналған ерлермен бірге пайдаланылған.

Тоқым – ер мен ат арқасының арасындағы буферлік қабат қызметін атқаратын маңызды ат-әбзелдерінің бірі. Оның негізгі міндеті – аттың арқасын механикалық зақымданудан қорғау, ердің орнықтылығын қамтамасыз ету және салмақты біркелкі бөлу арқылы аттың жұмысқа төзімділігін арттыру. Тоқым дайындауда қалың киіз бен былғарының үйлесімді қолданылуы бұйымның беріктігі мен практикалық қасиетін күшейткен. Мұндай тоқымдар сәндік немесе әлеуметтік мәртебені айқындаудан гөрі, ең алдымен функционалдық қажеттіліктерге сай жасалып, көшпелі өмір салтының талаптарына толық жауап берген.

Қазақтың көшпелі мәдениетінде ат пен ер-тұрман кешені ерекше символдық және практикалық мәнге ие. Тоқым – сол кешеннің ең көне элементтерінің бірі. Этнографиялық деректерге сүйенсек, киіз бен былғарыдан жасалған тоқым түрлері ерте түркі дәуірінен бастап кең таралған.

Берілген тоқым үлгісі көркем әшекейдің аздығымен, қарапайымдылығымен ерекшеленеді. Бұл оның салтанаттық емес, шаруашылық немесе әскери мақсатта қолданылғанын көрсетеді. Мұндай тоқымдар көбіне мал шаруашылығымен айналысқан қауымда, жорықшы немесе көшпелі ортада пайдаланылған.

Материал таңдауы (табиғи былғары мен киіз) қазақтың экологиялық ойлау жүйесін, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану дәстүрін айқын көрсетеді. Сонымен қатар, қолмен тігу техникасы мен құрылымдық шешімдер халықтық қолданбалы өнердің жоғары деңгейін дәлелдейді. Ғылыми тұрғыдан алғанда, мұндай тоқымдар ХІХ ғасырдың соңы – ХХ ғасырдың басындағы қазақ тұрмысының нақты заттық айғағы ретінде бағалы дерек көзі болып табылады.

Қорытынды.

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорындағы ер-тоқымдар қазақ этнографиясы мен музейтану саласындағы ғылыми зерттеулер үшін аса құнды дереккөз болып табылады. Оларды кешенді түрде зерттеу, ғылыми айналымға енгізу және кең аудиторияға таныстыру ұлттық мәдени мұраны сақтау мен жаңғыртудың маңызды бағыты болып саналады. Бұл зерттеу болашақта ат-әбзелдер типологиясын тереңдетуге, олардың семантикалық мәнін ашуға және қазақ халқының көшпелі өркениетін жан-жақты зерделеуге негіз бола алады.

ӘДЕБИЕТ

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т.2 Алматы: «Алем Даму Интеграция», 2017 602 бет. (ҚЭЖАДЖ. 2017)

Негізгі қордың түсімдер кітабы 17929. (11 қосымша). Сақталуы: тұрақты. Басталуы: 2022 жыл.

Негізгі қордың түсімдер кітабы 15840-16673. (11 қосымша). Сақталуы: тұрақты. Басталуы: 2001 жыл. Аяқталуы: 2009 жыл.

Негізгі қордың түсімдер кітабы 17201-17929. (11 қосымша). Сақталуы: тұрақты. Басталуы: 2009 жыл. Аяқталуы: 2017 жыл.

Негізгі қордың түсімдер кітабы 17929-18145 (11 қосымша). Сақталуы: тұрақты. Басталуы: 2022.

Негізгі қордың түсімдер кітабы 16674-17200. (11 қосымша). Сақталуы: тұрақты. Басталуы: 2009 жыл. Аяқталуы: 2017 жыл.

Негізгі қордың түсімдер кітабы 9621-12131. (11 қосымша). Сақталуы: тұрақты. Басталуы: 1982 жыл. Аяқталуы: 1991 жыл.

REFERENCES

Main Collection Acquisition Register No. 17929 (Appendix 11). Storage status: permanent. Starting year: 2022. (In Kazakh)

Main Collection Acquisition Register Nos. 15840–16673 (Appendix 11). Storage status: permanent. Starting year: 2001. Ending year: 2009. (In Kazakh)

Main Collection Acquisition Register Nos. 17201–17929 (Appendix 11). Storage status: permanent. Starting year: 2009. Ending year: 2017. (In Kazakh)

Main Collection Acquisition Register Nos. 17929–18145 (Appendix 11). Storage status: permanent. Starting year: 2022. (In Kazakh)

Main Collection Acquisition Register Nos. 16674–17200 (Appendix 11). Storage status: permanent. Starting year: 2009. Ending year: 2017. (In Kazakh)

Main Collection Acquisition Register Nos. 9621–12131 (Appendix 11). Storage status: permanent. Starting year: 1982. Ending year: 1991. (In Kazakh)

The Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts, and Terms. Encyclopedia. Vol. 2. Алматы: «Алем Даму Интеграция», 2017. 602 p. (TSTKETT, 2017). (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Талжанов Қайрат Әбенұлы – Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қазіргі заман тарихы бөлімінің кіші ғылыми қызметкері (Ақтөбе қаласы, Ораз Тәтеұлы көшесі 3, Қазақстан). E-mail: kayrat_talzhanov@mail.ru

Сведения об авторе: Талжанов Қайрат Абенович – младший научный сотрудник отдела новейшей истории Актюбинского областного историко-краеведческого музея (г. Актөбе, улица Ораза Татеулы, 3, Казахстан). E-mail: kayrat_talzhanov@mail.ru

Information about the author: Kairat A. Talzhanov – Junior Researcher at the Modern History Department of the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore. Historian. (Aktobe city, 3 Oraz Tateuly Street, Kazakhstan). E-mail: kayrat_talzhanov@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 27.02.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 02.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 12.03.2026.

1920–1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОНЫС АУДАРУ ПРОЦЕСІ

Г.К. Халидуллин, М.Ж. Нызанов

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада 1920-1930 жылдардағы Қазақстанның қоныс аудару процесіндегі тарихи оқиғалар сипатталған. Зерттеуде қиын, әрі қатал кеңестік саясат барысында қара халықтың мәжбүрлі қоныс аударуына ерекше назар аударылды. Сол кездегі саяси қуғын-судай бай және шаруалар сияқты ауқатты топтардан мүлікті алып тастау, сондай-ақ орта және кедей шаруаларды қудалау шараларын жүргізді. Бұл шараларға жаппай ұжымдастыру, көшпелі халықты мәжбүрлеп қоныстандыру және астық пен ет жинау бойынша қатаң науқандар кірді. Бұл әрекеттер халық үшін нағыз апат болып, жаппай қоныс аудару процесін тудырды. Бай шаруа қожалықтары бірінші қирап, қуылды, кейін көші-қон толқыны ауыл тұрғындары мен бүкіл ауылдарды жайлады. Биліктің қатыгездігіне жауап ретінде шаруалар бүлік шығарды, бірақ олардың талаптары орындалмай аяусыз жанышталып, ұйымдастырушылары қудаланды. Шекаралас жерлер көптеген қазақтар үшін өмір үшін шарасыз күрес алаңына айналып, аштықтан құтылуға тырысқандар үшін соңғы үміт болды. Мақаланың мақсаты – 1920-1930 жылдардағы Қазақстандағы көші-қон процесін ғылыми тұрғыдан қарастыру. Осы тарихи дәуірдің қайғылы оқиғалары Қазақстанның түкпір-түкпіріне еніп, көші-қон мәселесінің түрлі сипатқа ие болуына негіз болды.

Материалдар мен зерттеу әдістері. 1920-1930 жылдардағы Қазақстаннан халықтың көші-қонын зерттеу осы құбылыстың себептері мен салдарын жан-жақты анықтауға бағытталған кешенді тарихи және ғылыми тәсілдерді қолдана отырып жүргізілді. Дереккөздерді Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының құжаттық материалдары (есептер, бұйрықтар, мәліметтер), 1926 және 1937 жылдардағы халық санағы деректері және куәгерлердің жазбалары мен ұрпақтарының жазбалары ұсынған ауызша тарих материалдары құрайды. Зерттеу дереккөздердің кең базасына және кешенді тәсілдерге сүйенді. Осы тақырып бойынша мұрағаттық құжаттарды талдау үшін мазмұнды талдау әдісі кеңінен қолданылды, бұл нақты зерттеу сұрақтары контекстінде тарихи деректерді егжей-тегжейлі зерттеуге мүмкіндік берді.

Тірек сөздер: қоныс аудару, көші-қон, шаруалар көтерілісі, ашаршылық, босқыншылық, жаппай көшу.

Сілтеме жасау үшін: Халидуллин Г.К., Нызанов М.Ж. 1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы қоныс аудару процесі // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), 62-70 бб. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.07

ПРОЦЕСС ПЕРЕСЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В 1920–1930-Х ГОДАХ

Г.К. Халидуллин, М.Ж. Нызанов

Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан)

Аннотация. В статье описываются исторические события процесса переселения в Казахстане в 1920-1930-х годах. Особое внимание уделяется принудительному переселению простого населения в условиях жесткой и беспощадной советской политики. Политические преследования того времени включали меры по конфискации имущества у богатых и состоятельных групп крестьян, а также репрессии среднего и бедного крестьянства. Эти меры включали массовую коллективизацию, принудительное переселение кочевого

населения и жесткие кампании по сбору зерна и мяса. Данные действия стали настоящей катастрофой для населения и вызвали процесс массового переселения. Сначала были разрушены и выселены зажиточные крестьянские хозяйства, а затем волна миграции прокатилась по сельской местности и целым деревням. В ответ на жестокость властей крестьяне восстали, но их требования не были удовлетворены, а их организаторы были жестоко преследовались. Приграничные районы стали для многих казахов местом отчаянной борьбы за выживание, последней надеждой для тех, кто пытался избежать голода. Цель статьи — рассмотреть с научной точки зрения переселенческий процесс в Казахстане в 1920-1930-х годах. Трагические события этой исторической эпохи затронули каждый уголок Казахстана и стали основой для многогранного характера миграционной проблемы.

Материалы и методы исследования. Изучение миграции населения из Казахстана в 1920-1930-х годах проводилось с использованием комплексных историко-научных методов, направленных на всестороннее выявление причин и последствий этого явления. Источниками послужили документальные материалы Центрального государственного архива Республики Казахстан (отчеты, приказы, информация), данные переписей населения 1926 и 1937 годов, а также материалы устной истории, представленные очевидцами и потомками. Исследование опиралось на широкую базу источников и комплексные методы. Для анализа архивных документов по данной теме широко использовался метод контент-анализа, что позволило детально изучить исторические данные в контексте конкретных исследовательских вопросов.

Ключевые слова: переселение, миграция, крестьянское восстание, голод, беженец, массовая миграция.

Для цитирования: Халидуллин Г.К., Нызанов М.Ж. Процесс переселения в Казахстане в 1920-х–1930-х годах // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), с. 62-70. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.07

THE PROCESS OF RESETTLEMENT IN KAZAKHSTAN IN THE 1920S–1930S

G.K. Khalidullin, M.Zh. Nyzanov

Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan)

Abstract. This article describes the historical events of the resettlement process in Kazakhstan in the 1920s and 1930s. Particular attention is paid to the forced resettlement of the common population under harsh and merciless Soviet policies. Political persecution at that time included measures to confiscate property from wealthy and affluent groups, such as peasants, as well as from middle-class and poor peasants. These measures included mass collectivization, the forced resettlement of nomadic people, and harsh crackdowns on grain and meat collection. These actions were a true catastrophe for the population and triggered a process of mass resettlement. First, prosperous peasant farms were destroyed and evicted, and then a wave of migration swept through the countryside and entire villages. In response to the brutality of the authorities, peasants revolted, but their demands were not met, and their organizers were brutally suppressed. Border regions became a place of desperate struggle for survival for many Kazakhs, the last hope for those trying to avoid starvation. The purpose of this article is to examine the migration process in Kazakhstan in the 1920s and 1930s from a scientific perspective. The tragic events of this historical era touched every corner of Kazakhstan and became the basis for the multifaceted nature of the migration problem.

Research materials and methods. The study of population migration from Kazakhstan in the 1920s and 1930s was conducted using comprehensive historical and scientific methods aimed at

a comprehensive identification of the causes and consequences of this phenomenon. The sources included documentary materials from the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (reports, orders, information), data from the 1926 and 1937 censuses, and oral history materials provided by eyewitnesses and descendants. The study relied on a broad source base and integrated methods. Content analysis was extensively used to analyze archival documents on this topic, allowing for a detailed examination of historical data in the context of specific research questions.

Keywords: resettlement, migration, peasant uprising, famine, refugee, mass migration.

For citation: Khalidullin G.K., Nyzanov M.Zh. The process of resettlement in Kazakhstan in the 1920s–1930s // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), pp. 62-70. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.07

Кіріспе. Қазақ қоғамы патриархалдық нормаларға, отбасылық қатынастарға, мінсіз құқықтық және әлеуметтік құрылымға негізделген өзінің дәстүрлі өмір салтын сақтауға тырысқанымен, Кеңес үкіметі іргелі ұжымдастыруды, экспроприацияны жүзеге асыру үшін әкімшілік қысым мен зорлық-зомбылықты қолданды және салық ауыртпалығын арттыру әдеттегі өмір сүру механизмін бұзып, дәстүрлі өмір салтының ежелгі негізін жойды.

1920-1930 жылдары Қазақстанда өткізілген ұжымдастыру қалыптасқан қоғамдық құрылымға елеулі соққы берді. Өндіріс пен егіншілік саласында жаңа тәртіп орната алмаған бай шаруалар мен шаруа қожалықтарының иелері таңдау алдында тұрды: Отанына бағыну немесе кету. Көбісі соңғысын таңдап, Қытайға, Моңғолияға және Түркияға қоныс аударған. Сонымен қатар, Қазақстанға халықтың жаңа топтары келді. Индустрияландыру саясаты аясында мұнда батыс аймақтардан немістер мен поляктар, сондай-ақ Қиыр Шығыстан келген корейлер қоныс аударды. Бұл қоныс аударушылар Түркісіб темір жолының құрылысын қоса алғанда, ірі құрылыс жобаларын жүзеге асыруда маңызды рөл атқарды және жаңа, көпұлтты әлеуметтік-мәдени ландшафттың қалыптасуына өз үлестерін қосты.

1920-1930 жылдардағы Кеңес өкіметінің мәжбүрлі ұжымдастыруға, көшпелі халықты қоныстандыруға, азық-түлікті тартып алуға және келіспеушілікті басуға бағытталған саясаты Қазақстан халқы үшін апатты салдарға әкеп соқтырды. Осы шаралардан туындаған жаппай ашаршылық миллиондаған адамдардың өмірін қиды, ал мыңдаған отбасылардың Қазақстаннан тыс жерлерге мәжбүрлі қоныс аударуы республика халқының этникалық тепе-теңдігіне орны толмас зиян келтірді.

Нәтижелерді талқылау. Қазақстанның көпұлтты сипаты ХХ ғасырдың күрделі тарихи процестерінің әсерінен қалыптасты. Әр түрлі халықтардың депортациясы, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жаппай қоныс аудару және 1930-1950 жылдардағы ұйымдасқан иммиграция айтарлықтай әсер етті [Тлеубекова, 2009: 26]. Егер 1926 жылғы санақ деректері демографиялық көрініс туралы шектеулі түсінік берсе, онда көші-қон ағындарының статистикасы көбінесе нақтылауды қажет етеді. Соған қарамастан, бірқатар зерттеушілер Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында республикаға көптеген қоныс аударушылар келгенін, бұл этникалық мозаиканың қалыптасуының маңызды факторына айналғанын атап өтті. Бір мезгілде кері үдеріс болды: халықтың бір бөлігі Қазақстаннан кетуге мәжбүр болды, мысалы, 1931 жылы елден 5,5 мыңға жуық ауқатты шаруа қожалықтары қуылған кезде [Қожаханова, 2007: 43]. Осының салдарынан 1930 жылдардың басында қазақ қоғамы бұрын-соңды болмаған ашаршылықпен бетпе-бет келді. Мыңдаған ауылдар қаңырап бос қалды, ал халықтың едәуір бөлігі аман қалу үшін көрші республикаларға, Қытайға немесе Орта Азия аймақтарына көшуге мәжбүр болды. Бұл демографиялық апат қазақ халқының табиғи өсімін ондаған жылдарға тежеп, ұлттық құрамға орасан зор өзгеріс әкелді. Сонымен бірге Қазақстанға КСРО-ның әртүрлі аймақтарынан қоныс аударылған халықтар келе бастады, бұл республикадағы этникалық әртүрліліктің арта түсуіне ықпал етті [Мендикулова, 1997: 264].

Нәтижесінде қоныс аудару саясаты қазақ халқының дәстүрлі қоныстану аумағын тарылтып қана қоймай, әлеуметтік теңсіздікті күшейтті. Жергілікті тұрғындар мал

жайылымынан айырылып, өздерінің экономикалық дербестігінен ажырай бастады. Бұл жағдай этникалық топтар арасындағы қатынастарға кері әсер етіп, жергілікті халықтың мәдениеті мен тұрмыс-салтын сақтап қалуын қиындатты. Сонымен бірге жаңа қоныстанушыларға инфрақұрылым құру, тұрғын үй және жұмыс орындарын қамтамасыз ету мәселесі мемлекет үшін қосымша ауыртпалыққа айналды.

XX ғасырдың басында Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және этникалық шеңбері терең өзгерістерге ұшырады. Ресей мен Украинаның орталық аймақтарынан мыңдаған мигранттар жаңа аумақтарға, көбінесе құрғақ және құрғақ жерлерге қоныстанды. Өз фермаларын дамытуға мәжбүр болған олар қиын жағдайларға тап болды, ал байырғы тұрғындар өздерінің дәстүрлі жайылымдары мен құнарлы жерлерін біртіндеп жоғалтты. Бұл процестер қазақтардың табиғи өсімінің төмендеуіне және жаңадан келген халықтың үлесінің едәуір артуына әкелді.

Уақыт өте келе Қазақстан империяның көпұлтты провинциясының ерекшеліктеріне ие болды. Қалаларда әртүрлі этникалық топтардың – татарлардың, поляктардың, эстондықтардың, мордвиндердің, сондай-ақ ұйғырлар мен дүнгендердің үлесі айтарлықтай өсті. Жеделдетілген индустрияландыру, шағын өнеркәсіптің дамуы және теміржол желілерінің құрылысы қалалардың әкімшілік және сауда орталықтарына ғана емес, мәдени және өндірістік орталықтарға айналуына ықпал етті. Отаршылдық кезеңінде билік пен модернизацияның тірегіне айналған қалалар болды. Осы өзгерістер аясында негізгі мәселелердің бірі жер мәселесі болып қала берді. Оның шиеленісуі бірінші орыс революциясының барысына әсер еткен маңызды фактор болды, онда аграрлық мәселені шешу талабы күн тәртібінде басты орын алды.

Кеңес өкіметінің аграрлық саясатының негізгі мақсаттарының бірі негізінен жерсіз фермерлерді жерге орналастыру болды, бұл өз кезегінде Еуропа мен Ресейде ауыл шаруашылығының шамадан тыс көбеюімен шиеленісе түсті. Сонымен қатар, дүниежүзілік және одан кейінгі азаматтық соғыстар мен шетелдік араласулардың салдарынан бұрын өңделген көптеген егістіктер шығарылып, егістік алқаптардың үлкен аумақтары жарықтар мен шөгінділерге айналды. Егістік алқабы күрт қысқарды. Сонымен бірге, пайдаланылмаған ең бай жер қорларын игеру бойынша шаралар қабылданды. Фермерлерді бос жерлерге қоныстандыруды ұйымдастыру ұзақ уақыт бойы өз жағдайларын жақсартуға мүмкіндігі болмаған және қандай да бір жолмен бос жерлерді тартып алуға тырысқан фермерлердің қажеттіліктері мен талаптарын қанағаттандыруға бағытталған [Кабульдинов, 2014: 240].

Кеңестік кезеңде қоныс аудару саясатын дамыту халық шаруашылығын жаңғырту міндеттерімен және Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық трансформациясымен тығыз байланысты күрделі және көп қырлы процесс болды. Көші-қон ағындарын реттейтін заңнамалық нормаларды қалыптастыру, сондай-ақ қоныс аудару бойынша мамандандырылған институттар құру демографиялық өзгерістерді басқаруға жүйелі көзқарастың маңызды шарты болды. Жаңа аумақтарда қоныс аударушыларды бекіту құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар жұмыс күшінің көбеюін қамтамасыз ететін көші-қон процестерін ынталандыру құралы ретінде қарастырылған материалдық-тұрмыстық базаға ерекше мән берілді.

1930 жылдардан бастап халықты республикаға көшіру халық шаруашылығын дамытудың жалпы одақтық жоспарлары шеңберінде жүзеге асырылды, онда мигранттарды бөлу экономика салалары мен қоныстану бағыттары бойынша реттелді. Мақсатты бағыты мен ұйымдастырушылық сипатына байланысты КСРО-ға көші-қон негізінен еңбек сипатына ие болды, ал қоныс аударушыларды орналастырумен адам ресурстарын ұтымды пайдалануға мүдделі мемлекеттік құрылымдар мен ұлттық институттар айналысты.

Бұл ретте көші-қон және демографиялық процестерді есепке алу тиісті статистикалық базаны талап етті. 1920 жылдардың басындағы халық санағы демографиялық және кәсіби

сипатта болды және алғаш рет ана тілі туралы деректерді ғана емес, респонденттердің ұлттық байланысын да тіркеді. Алайда, саяси және әлеуметтік-экономикалық қиындықтарға байланысты халықты қамту шектеулі болды: 1920-1921 жылдардағы санақ бойынша республика тұрғындарының шамамен 72% - ы ғана тіркелген. Дегенмен, санақ нәтижелері халықтың жағдайын және оның әлеуметтік-экономикалық құрылымын талдау үшін маңызды ақпарат көзіне айналды.

Жалпы, Қазақстандағы Кеңес өкіметінің көші-қон саясаты екіжақты сипатта болды. Бір жағынан, ол экономиканы дамытуға және индустрияландыруды жеделдетуге бағытталған, ал екінші жағынан революцияға дейінгі кезеңде басталған отаршылдық саясатты жалғастыра отырып, республиканың Бүкілодақтық орталыққа тәуелділігін нығайтты.

1920 жылдардың бірінші жартысындағы көші-қон процестері Қазақстан халқының өсімін молайту динамикасына айтарлықтай әсер еткен жоқ. Бұл тұжырымды растау үшін салыстырмалы аумақтарда жүргізілген 1920 және 1926 жылдардағы санақ материалдарына жүгінген жөн. Бұл деректерді салыстырмалы талдау республика халқының құрылымындағы сандық және сапалық өзгерістерді анықтауға мүмкіндік береді [Стамшалов, 2022: 305].

1924 жылы Ұлттық-аумақтық межелеу нәтижесінде Орталық Азияда әкімшілік шекаралар қайта бөлінгенін ескеру қажет. Қазақ АССР құрамына Сырдария және Жетісу губерниялары, сондай-ақ Қарақалпақ автономиялық облысы енгізілді. Алайда, бұл аумақтар 1920 жылғы санақ кезінде республика құрамында болмаған. Осы себепті аталған аймақтардың тұрғындарын сипаттайтын статистикалық материалдарды екі санақты дұрыс салыстыру үшін пайдалану мүмкін емес және демографиялық талдау кезінде қосымша нақтылауды қажет етеді.

Осылайша, санақ нәтижелерін салыстыру осы кезеңнің көші-қон процестері шектеулі сипатта болғанын және Қазақстан халқының көбеюіне айтарлықтай әсер етпегенін көрсетеді, ал алынған сәйкессіздіктер негізінен әкімшілік-аумақтық өзгерістермен түсіндіріледі [Статистический сборник, 2000: 199].

Зерттеушілердің бағалауы бойынша, 1930-1933 жылдардағы ашаршылық кезеңінде Қазақстаннан сыртқы көші-қон ауқымы айтарлықтай сипатқа ие болды. Республикадан тыс жерлерге 200 мыңнан астам адам бара алды деп болжануда. Сонымен бірге, эмигранттардың санын дәл анықтау қиынға соғады, өйткені өткелдердің көпшілігі заңсыз, көбінесе жасырын жолдармен жүзеге асырылды, бұл олардың ресми тіркелу мүмкіндігін жоққа шығарды. Кеңестік статистика органдары қоныс аударудың бір бөлігін ғана тіркеді: ресми мәліметтер бойынша, Қазақстаннан Батыс Сібірге 50 мыңға жуық адам қоныс аударды. Алайда, қазіргі тарихшылар, атап айтқанда профессор З.Е. Кабульдинов нақты көрсеткіштер айтарлықтай жоғары болғанын және ресми мәліметтерден 18-20 есе асуы мүмкін екенін атап өтті. Архивтік деректер мен сараптамалық бағалаулар арасындағы бұл алшақтық аталған кезеңнің эмиграциялық процестерін зерттеудің күрделілігін көрсетеді және ұжымдастыру мен аштықтан туындаған демографиялық апаттың ауқымдылығын көрсетеді [Ражепаева, 2008: 173].

Эмиграцияның сандық бағалауларынан айырмашылығы, 1930 жылдардың басындағы көші-қон ағындарының бағыттары егжей-тегжейлі зерттелген. Зерттеушілер қазақ босқындарын қоныстандырудың негізгі өңірлері іргелес аумақтар – Қырғызстан, Орта Азияның басқа республикалары, Еділ, Оңтүстік Орал және Батыс Сібір болғанын атап өтті. Эмигранттардың ең маңызды топтары Шыңжаңға ағылды, онда ұйғыр, дүнген және Қытай тұрғындары арасында олар бастапқыда босқын мәртебесіне ие болды және әлеуметтік бейімделу қиындықтарына тап болды.

Біртіндеп жаңа қоныстану орындарында тұрақты қазақ диаспоралары қалыптаса бастады. Құлжа, Алтай және Үрімші аудандарында ұлттық мектептер, мешіттер мен мәдени

орталықтар ашылып, тілдің, дәстүрдің және діни өмірдің сақталуына ықпал етті. Осыған ұқсас процестер Моңғолияда да, Ауғанстанда да болды, онда эмигранттар қауымдастықтары рухани және мәдени бірлікті сақтауға тырысты. Шетелдік қазақтарды шоғырландыруда қоғам қайраткерлері, діни көшбасшылар мен ақындар маңызды рөл атқарды, олардың ықпалы Тарихи Отаннан тыс жерлерде ұлттық бірегейлікті сақтауға ықпал етті [Қазақстан Республикасы Президентінің архиві, 5049: 433].

1920-1930 жылдардағы қазақтардың тарихи эмиграциясы халықтың физикалық өмір сүруі және оның ұлттық бірегейлігін сақтау қажеттілігінен туындаған мәжбүрлі қадам болды. Отанынан кетуге мәжбүр болғандардың ұрпақтары бүгінде Қытайда, Моңғолияда, Түркияда, Иранда, Ауғанстанда және Еуропаның бірқатар елдерінде тұрады. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін шетелдік қазақ диаспорасы ерекше маңызға ие болды: мемлекеттік саясат «оралмандар» институты арқылы тарихи отанына оралу мүмкіндігін қамтамасыз етті. Бұл тұрғыда 1920-1930 жылдардағы эмиграциялық процестерді Қазақстанның қазіргі көші-қон саясатының тарихи негіздерінің бірі ретінде қарастырған жөн.

Бұл кезең ауқымды саяси, әлеуметтік, экономикалық және демографиялық күйзелістермен қатар жүрді. Салық жүйесін қатаңдату, мүлікті тәркілеу, депортациялау, қуғын-сүргін, шаруалар көтерілістері мен жойқын ашаршылық халықтың дағдарыстық жағдайын нашарлататын біртұтас тізбектің буынына айналды. Әлеуметтік шиеленістің өсу факторларының бірі жекелеген шаруашылықтарды, соның ішінде ауқатты отбасыларды бұрын шығарылған немесе қуғын-сүргінге ұшыраған шаруалардың орнына көшіру болды. Бұл ресурстар мен мүлікті қайта бөлу ауылдық қауымдастықтардағы қайшылықтарды күшейтіп, наразылық тудырды.

1929-1930 жылдарға жататын Қызылорда округі бойынша мұрағаттық құжат ерекше қызығушылық тудырады. Онда ауылдық округтерде бұрын Өзбекстанға қоныс аударған бұрынғы кулактар мен ауқатты шаруашылықтардың арасынан қоныс аударушылар пайда болғандығы атап өтіледі. Құжатта осындай отбасылардың егжей-тегжейлі тізімі келтірілген және деректерді уәкілетті органдарға бере отырып, қоныс аударушылардың нақты санын анықтау қажеттілігі көрсетілген. Аудандық партия комитеті мен аудандық атқару комитетіне тиісті шаралар қабылдауға және жиналған мәліметтерді бақылау үшін жіберуге бұйрық берілді [Қойгелдиев, 1993: 208].

1930 жылдардың басында Қазақстанда ауыл халқына салықтық қысым күшейе түсті, бұл партиялық-мемлекеттік органдардың көптеген мұрағаттық материалдарымен және өкімдерімен расталады. Сол кездегі құжаттарда «ауылдың қаржылық міндеттемелерін толық орындау, сондай-ақ үгіт-насихат және жаппай үгіт-насихат әдістерін белсенді қолдана отырып, күнтізбелік бір жыл ішінде бес жылдық жоспар бойынша берешекті өтеу» қажеттілігі нақты көрсетілген. Мұндай талаптар жалпы экономикалық тапшылық пен материалдық ресурстардың жетіспеушілігі жағдайында жүзеге асырылатын салық саясатының мәжбүрлі және директивалық сипатын көрсетті.

Дағдарыс жағдайында фискалдық шараларды қолдану репрессиялық сипатта болды. Астық пен ет жинау саясаты әкімшілік қысымның күшеюімен қатар жүрді, ол көбінесе жергілікті жерлерде озбырлыққа айналды. Замандастары комиссарлардың өз өкілеттіктерінен асып кетуі және Қазақстаннан кетіп, көрші республикаларға қоныс аударған отбасылардан міндеттемелерді өндіріп алу алдында да тоқтамай, кез келген бағамен салық жинауға ұмтылуы сирек емес екенін атап өтті. Бұл тәжірибе мемлекеттің мүдделері жергілікті халықтың мүмкіндіктері мен қажеттіліктерінен басым болған кездегі кеңестік аграрлық саясаттың жалпы бағытын көрсетті.

Бұл саясаттың салдары халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайының күрт нашарлауы болды. Салықтық қысымның күшеюі ауыл тұрғындарының азық-түлік ресурстарының азаюына, әлеуметтік наразылықтың күшеюіне және эмиграциялық көңіл-

күйдің өсуіне әкелді. Бірқатар аймақтарда бүкіл отбасылар мен қауымдастықтардың Орта Азия, Сібір және Қытайдың шекаралас аумақтарына қашу жағдайлары тіркелді. Осылайша, сатып алу науқандары аясында қолданылатын фискалдық шаралар экономиканы нығайтуға ықпал етіп қана қоймай, керісінше дағдарыстық құбылыстарды ушықтырды.

Салық және сатып алу саясаты Кеңес өкіметінің индустрияландыру мен ұжымдастыру жөніндегі жалпы стратегиясымен тығыз байланысты болғанын атап өту маңызды. Қазақстан одақтық орталықтың қажеттіліктері үшін шикізат базасы ретінде қарастырылды, бұл республиканың аграрлық секторына қатаң көзқарасты объективті түрде алдын ала анықтады. Бес жылдық жоспарларды орындау бойынша қойылған міндеттер көбінесе әдейі асыра бағаланды, ал оларды іске асыру тетіктері тікелей әкімшілік қысымға дейін азайды [Асылбеков, Галиев, 1991: 332].

Бұл саясаттың әлеуметтік салдары апатты болды. Салық ауыртпалығының күшеюі және шаруалардан азық-түлікті жүйелі түрде алу аштық пен ресурстардың жетіспеушілігінен зардап шеккен халықтың онсыз да қиын жағдайын ұшықтырды. Тапшылық жағдайында мемлекеттік шаралар қуғын-сүргіннің қосымша түрі ретінде қабылданды, бұл билікке деген сенімге нұқсан келтірді және тұрақты наразылық атмосферасын қалыптастырды. Халықтың жаппай эмиграциясы, оның ішінде республикадан тыс мәжбүрлі көші-қон, шамадан тыс қысым мен әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздықтың тікелей салдары болды.

Осылайша, 1930 жылдардың басындағы Қазақстандағы салық-фискалдық саясат экономикалық тетік ретінде ғана емес, ауыл халқына әкімшілік зорлық-зомбылық нысаны ретінде де қаралуы тиіс. Ол дағдарыс үдерістерін ушықтырып, елеулі демографиялық шығындарға алып келді және қазақтардың республикадан тыс жерлерге жаппай кетуінің себептерінің бірі болды. Тарихнамада бұл кезең Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық тарихындағы аса драмалық кезеңдердің бірі ретінде әділ сипатталады, онда шектен тыс фискалдық шаралар биліктің репрессиялық тәжірибесімен ұштастырылып, қоғам үшін деструктивті зардаптарға әкеп соқтырды.

Мұндай құжаттар сонымен қатар ет пен астықты жинау науқаны айтарлықтай әкімшілік қысыммен және көбінесе жергілікті жерлерде иілумен бірге жүретіндігін растайды. Замандастарының куәліктері мен мұрағаттық мәліметтерге сәйкес, уәкілетті органдар көрші республикаларға қоныс аударған халықтың бір бөлігінен де салық өндіріп алуға тырысты. Осылайша, Голощекиннің шаралары және жалпы жүргізіліп жатқан саясат жаппай эмиграцияға ықпал етіп қана қоймай, аймақтағы дағдарыстық құбылыстарды ушықтырды.

Қорытынды. Ашаршылық пен ұжымдастыру жылдарында қазақтардың Қазақстаннан тыс жерлерге қоныс аударуы халықтың тарихи жадының ажырамас бөлігі болып табылады. Сондықтан соңғы онжылдықтарда отандық тарихнамада осы мәселеге деген қызығушылықтың артуы байқалды. Зерттеу өрісінің кеңеюі мәжбүрлі көші-қонның ауқымы мен салдарына жаңа көзқараспен қарауға, сондай-ақ оның республикадан тыс жерлерде мәдени дамуға, әлеуметтік өзгерістерге және диаспоралық қауымдастықтардың қалыптасуына әсерін анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл мәселенің жекелеген аспектілерін зерттеудегі белгілі бір жетістіктерге қарамастан, халық жадында «30-шы жылдардағы көшпенділердің көшуі» деп белгіленген трагедияны кешенді зерттеу әлі аяқталған жоқ. Қолданыстағы ғылыми еңбектер көбінесе эмиграциялық процестердің үзінді сипаттамасымен шектеледі және тарихи оқиғалардың тұтас көрінісін бермейді. Болашақтың ғылыми міндеті – сол драмалық жылдар туралы объективті, жан-жақты және саясаттандырылмаған идеяны жаңғырту.

Бұл ретте нәтиженің әлеуметтік-экономикалық және саяси себептерін ғана емес, сонымен қатар шетелдегі қазақ қауымдастықтарының этникалық ерекшелігін сақтауды қоса алғанда, мәдени салдарларды да ескеру маңызды. Толық талдау үшін зерттеушілер көптеген

дереккөздерге – мұрағаттық құжаттарға, демографиялық мәліметтерге, замандастарының естеліктеріне және пәнаралық тәсілдерге сүйенуі керек. Тек осындай жол ғана 1920-1930 жылдардағы қазақ халқының көші-қонын зерделеуді құнды тарихи сабаққа және сонымен бірге тоталитарлық саясаттың құрбандары туралы жадыны сақтауға қосқан елеулі үлеске айналдыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980). Алма-Ата, 1991. 332 с.

Қойгелдиев М. Тарих тағылымы не дейді? / М. Қойгелдиев, Т. Омарбеков. Алматы: Ана тілі, 1993. 208 б.

Қожаханова Қ.К. Қазақстанға жер аударылған халықтар және олардың Республиканың халық шаруашылығын қалпына келтіріп, дамытуға қосқан үлесі (1946-1960 жылдар) // Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2007. 43 б.

Кабульдинов З.Е. Казахский голодомор и особенности пребывания казахов-откочевников в Сибири (Начало 30-х годов XX века) / «Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии)» / под. общей редакцией Е.Б. Сыдыкова. Астана: ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, 2014. 240 с.

Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. Қ. 141. Т.1. іс. 5049. 433 п.

Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие. Алматы: Ғылым, 1997. 264 б.

Национальный состав населения Республики Казахстан: Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан // Статистический сборник / под ред. А. Смаилова. Алматы, 2000. Т.1.199 с.

Ражепаева Ф.З. Татары Казахстана в 1970-1999 гг. историко-демографический аспект. дисс. на соискание ученой степени кандидат историч.наук. Караганда, 2008, 173 с.

Стамшалов Е. XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңіріндегі қарулы босқыншылық көріністері // «Қазақстандағы 1930-шы жылдардағы жаппай ашаршылық және қазақтардың шектес аумақтарға мәжбүрлі қоныс аударуы: заманауи түсіну және ғылыми бағалау мәселелері» атты Халықаралық ғылымтәжірбелік конференция материалдары / Құраст. А.И. Құдайбергенова, Ө.И. Исенов. Алматы, 2022. 305 б.

Тлеубекова Г.Б. Жетісу қоныс аудару басқармасы қорының құжаттары XX ғасырдың басындағы жер мәселесі жөніндегі дерек көздері. т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2009. 26 б.

REFERENCES

Asylbekov M.Kh., Galiev A.B. Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980). Alma-Ata, 1991. 332 p. (In Russian)

Koigeldiev M. Tarikh tagylymy not deydi? / M. Koigeldiev, T. Omarbekov. Almaty: Ana tili, 1993. 208 p. (In Kazakh)

Kozhakhanova K.K. Kazakhstan zher audarylgan halyktar zhane olardyn Republican halyk sharuashylygyn kalpyna keltirip, damytuga koskan ulesi (1946-1960 zhyldar) // Tarikh Gylymdarynyn candidates gylymi dæezhesin alu yshin dayyndalghan dissertation. Almaty, 2007. 43 p. (In Kazakh)

Kabuldinov Z.E. Kazahskij golodomor i osobennosti prebyvaniya kazahov-otkochevnikov v Sibiri (Nachalo 30-h godov XX veka) / «Golod 1930-h godov v Ukraine i Kazahstane: voprosy

istoriografii i podhody k issledovaniyu problemy (k 80-letiyu tragedii)» /pod. obshchej redakciej E.B. Sydykova. Astana: ENU im. L.N.Gumileva, 2014. 240 p. (In Russian)

Kazakhstan Republics Presidential archives. K. 141. T. 1. IS. 5049. 433 p. (In Russian)

Mendikulova G. M. Istoricheskie sud'by kazahskoj diaspory: proiskhozhdenie i razvitie. Almaty: Gylym, 1997. 264 p. (In Russian)

National composition of the population of the Republic of Kazakhstan: Results of the 1999 population census in the Republic of Kazakhstan // Statistical collection / ed. A. Smailova. Almaty, 2000. Vol. 1. 199 p. (In Russian)

Razhepaeva F.Z. Tatars of Kazakhstan in 1970-1999. historical and demographic aspect. Diss. For an academic degree, candidate of historical sciences. Karaganda, 2008. 173 p. (In Russian)

Stamshalov E. XX gasyrdyn 20–30 zhildaryndagy Kazakhstan ontustik-shygys onyirindegi karula bosqynshylyk korinisteri // «Kazakhstan dagi 1930-shy zhyldardagi zhappay asharyshylyk zhane kazakhtardyn shektes aumaktarga mazhburli qonys audury: zamanai tusinu zhane gylymi bagalau maseleleri» atty Khalykaralyk gylymitazhirbelik conference materialdary / Kurast. A.I. Kudaibergenova, O.I. Isenov. Almaty, 2022 305 p. (In Kazakh)

Tleubekova G.B. Zhetisu konys audaru baskarmasy korynyn kuzhattary XX gasyrdyn basyndagi zher maselesi zhonindegi derek kozderi. t.g.k. gylymi daerezhesin alu ushin dayyndalghan dissertatia aftoreferaty. Almaty, 2009. 26 p. (In Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет: Халидуллин Гизатулла Каймолдаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор (050010, Алматы қ-сы, Достық п-сі 13, Қазақстан), Қазақстан Республикасының Қоғамдық ғылымдар академиясының толық мүшесі. E-mail: rector@abaiuniversity.edu.kz

Нызанов Майрамбай Жалгасбаевич – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (050010, Алматы қ-сы, Достық п-сі 13, Қазақстан). E-mail: nizanov.mairambai@gmail.com

Сведения об авторах: Халидуллин Гизатулла Каймолдаевич – доктор исторических наук, профессор (050010, г. Алматы, пр. Достык, 13, Казахстан), действительный член Академии общественных наук Республики Казахстан. E-mail: rector@abaiuniversity.edu.kz

Нызанов Майрамбай Жалгасбаевич – магистрант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (050010, г. Алматы, пр. Достык, 13, Казахстан). E-mail: nizanov.mairambai@gmail.com

Information about the authors: Gizatulla K. Khalidullin – Doctor of Historical Sciences, Professor (050010, Dostyk Avenue 13, Almaty, Kazakhstan), Full Member of the Academy of Social Sciences of the Republic of Kazakhstan. E-mail: rector@abaiuniversity.edu.kz

Nyzanov Zh. Mairambai – Master's student, Abai Kazakh National Pedagogical University (050010, Dostyk Avenue 13, Almaty, Kazakhstan). E-mail: nizanov.mairambai@gmail.com

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 17.02.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 27.02.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 04.03.2026.

ӘОЖ 94(574)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ 1950-1980 ЖЫЛДАРДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ КИНОХРОНИКАНЫҢ ДЕРЕКТІК ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Ы. Дәулет

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан)

Аңдатпа. Кинохроника материалдары белгілі бір кезеңнің күнделікті өмірін, еңбек үдерісін, адамдардың әлеуметтік жағдайын тікелей көрсететін маңызды дерек. Бұл материалдар көптеген қызықты жаңалықтарды, тәжірибелерді қамти алады. Олардың құндылығы айқын. Қазақстанның 1950-1980-ші жылдардағы кинохроникаларын Қазақ КСР Ғылым Академиясының, ғылыми-зерттеу институттарының, мемлекеттік мекемелердің мамандандырылған кино және фотосурет бөлімдері түсірді. Оның тақырыптары Қазақ КСР Ғылым және Техника жөніндегі мемлекеттік комитетімен нақтыланып отырды. Кинохроникалар мен ғылыми зерттеу кадрлары белгілі бір уақыт кезеңіндегі ғылым мен техниканың жай-күйі мен дамуына кең шолу жасайды, сондықтан оның әлеуметтік тарихты зерттеудегі деректік құндылығы жоғары. Олар экономиканың, ғылымның, өндірістік сияқты қызметтердің нақты аспектілерін көрсететін ақпаратты қамтиды және кинохроника сипаттағы фотоқұжаттамалар жазбаша тарихи деректерді толықтырады. Мақалада талданған архив құжаттарында еліміздің әлеуметтік тарихының дамуына қатысты оқиғалар қамтылған.

Мақаланың мақсаты – Қазақстанның 1950-1980-ші жылдарында түсірілген кинохроникалардың әлеуметтік тарихты зерттеудегі деректік құндылығын қарастыру және кинохроникадан алынған материалдарды дереккөз ретінде қолданудың аясын кеңейту. Зерттеу жұмысымызда талданған кинохроника материалдары кеңестік кезеңнің өндіріс орындарындағы жұмысшы табының нақты өмірін, динамикалық бейнесін және аймақтың әлеуметтік тарихын жасауда сол кездегі фильм ретінде басылған тарихи көріністер баға жетпес дереккөз болып табылатындығын дәлелдей түседі.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Тақырып бойынша ғылыми әдебиеттер мен ғалымдардың еңбектерін салыстырмалы тұрғыдан талдау, материалдарды жүйелеу кіреді. Соның ішінде ғылыми еңбектерде жасалған тұжырымдарды архивтік құжаттарды талдау арқылы бекітуде тарихи және мұрағаттық тәсіл қолданылды. Әлеуметтік тарихқа қатысты кинохроника материалдарын ғалымдардың теориялары арқылы зерттеуде және оның деректік құндылығын қарастыруда салыстырмалы тәсіл қолданылды.

Тірек сөздер: кинохроника, кеңестік кезең, әлеуметтік тарих, дереккөз, деректі фильм, фотоқұжаттар, дыбыстық жазбалар.

Сілтеме жасау үшін: Дәулет Ы. Қазақстанның 1950-1980 жылдардағы әлеуметтік тарихын зерттеудегі кинохрониканың деректік құндылығы // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), 71-79 бб. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.08

ДОКУМЕНТАЛЬНАЯ ЦЕННОСТЬ МАТЕРИАЛОВ КИНОХРОНИКИ В ИЗУЧЕНИИ СОЦИАЛЬНОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В 1950-1980-Х ГОДАХ

Ы. Дәулет

Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан)

Аннотация. Кинохроника является важным источником, непосредственно отражающим повседневную жизнь, трудовой процесс и социальные условия жизни людей определенного периода. Эти материалы могут содержать множество интересных новостей и событий. Их ценность очевидна. Кинохроника Казахстана 1950-1980-х годов снималась специализированными кино- и фотоотделами Академии наук Казахской ССР, научно-исследовательских институтов и государственных учреждений. Темы фильмов определялись Государственным комитетом по науке и технике Казахской ССР. Кинохроника и научно-исследовательские материалы дают широкое представление о состоянии и развитии науки и

техники в определенный период времени, поэтому их документальная ценность в изучении социальной истории высока. Они содержат информацию, отражающую конкретные аспекты экономики, науки и производства, а фотодокументация кинохроники дополняет письменные исторические данные. Архивные документы, проанализированные в статье, содержат события, связанные с развитием социальной истории нашей страны.

Цель статьи – рассмотреть документальную ценность кинохроники, снятой в Казахстане в 1950-1980-х годах, в изучении социальной истории и расширить сферу использования материалов кинохроники в качестве источников. Проанализированные в нашей исследовательской работе материалы кинохроники доказывают, что исторические сцены, запечатленные на пленке в то время, являются бесценным источником для создания реального, динамичного образа жизни рабочего класса на промышленных предприятиях советского периода и социальной истории региона.

Материалы и методы исследования. Включает сравнительный анализ научной литературы и работ ученых по теме, систематизацию материалов. В частности, историко-архивный подход использовался для подтверждения выводов, сделанных в научных работах, посредством анализа архивных документов. Сравнительный подход применялся для изучения кинохроники, связанной с социальной историей, с точки зрения теорий ученых и для оценки ее документальной ценности.

Ключевые слова: кинохроника, советский период, социальная история, источник, документальный фильм, фотодокументы, звукозаписи.

Для цитирования: Даулет Ы. Документальная ценность материалов кинохроники в изучении социальной истории Казахстана в 1950-1980-х годах // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), с. 71-79. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.08

THE DOCUMENTARY VALUE OF NEWSREEL MATERIALS IN THE STUDY OF THE SOCIAL HISTORY OF KAZAKHSTAN IN THE 1950S-1980S

Y. Daulet

Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan)

Abstract. Newsreels are an important source directly reflecting the daily life, work processes, and social conditions of people of a given period. These materials can contain a wealth of interesting news and events. Their value is obvious. Newsreels of Kazakhstan from the 1950s to the 1980s were produced by specialized film and photography departments of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, research institutes, and government agencies. Film themes were determined by the State Committee for Science and Technology of the Kazakh SSR. Newsreels and research materials provide a broad understanding of the state and development of science and technology in a given period, making them highly valuable in the study of social history. They contain information reflecting specific aspects of the economy, science, and production, while photographic documentation from newsreels complements written historical data. The archival documents analyzed in this article contain events related to the development of the social history of our country.

The purpose of this article is to examine the documentary value of newsreels filmed in Kazakhstan from the 1950s to the 1980s for the study of social history and to expand the scope of their use as sources. The newsreel materials analyzed in our research demonstrate that historical scenes captured on film at that time are an invaluable source for creating a realistic, dynamic image of working-class life in Soviet-era industrial enterprises and the region's social history.

Research materials and methods. Includes a comparative analysis of scientific literature and scholarly works on the topic, as well as a systematization of the materials. Specifically, a historical-archival approach was used to confirm the conclusions reached in scholarly works through the analysis of archival documents. A comparative approach was employed to study newsreels related to social history, from the perspective of scholarly theories, and to assess their documentary value.

Keywords: newsreel, Soviet period, social history, source, documentary film, photographic documents, sound recordings.

For citation: Daulet Y. The documentary value of newsreel materials in the study of the social history of Kazakhstan in the 1950s-1980s // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), pp. 71-79. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.08

Кіріспе. Бүгінгі цифрландыру жағдайында кинохроникадан алынған материалдарды білім алушыларға білімдерін жетілдіруге көмектесетін ресурс ретінде пайдалану өте тиімді. Бұл дәстүрлі білім беру мен цифрлық технологияларды біріктіретін тиімді ресурстардың бірі. Ол оқу процесінің барлық компоненттерін біртұтастыққа біріктіретін бірегей электрондық білім беру ортасын жасауға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда аудиовизуалды құжаттамамен жұмыс істеу теориясы мен әдіснамасы қалыптасып, дереккөздерді әлеуметтік тарихты зерттеуде пайдалану артып келеді. Кинохроника материалдарының қазақ халқының әлеуметтік тарихын, жекелеген саяси тұлғалардың өмірбаянын, танымал туындыларды жаңа қырынан зерттеуде деректік маңыздылығы жоғары. Кинохроника материалдары әлеуметтік тарихты нақты көріністер арқылы зерттеуге мүмкіндік береді және ондағы бейнеленген тарихи оқиғаларды зерттеудің жаңа әдістерін ашуға септігін тигізеді. Қазақ кинохроникасының материалдарын әлеуметтік тарихты зерттеуде дереккөз ретінде пайдалану тарихи оқиғаларды қайта жаңғыртып, ондағы әлеуметтік мәселелерді түсінікті етудегі айқындығы жазба деректерді толықтыра түседі.

Нәтижелерді талқылау. Қазіргі таңда Қазақстанның әлеуметтік тарихын зерттеуде көптеген тарихшылар кинохроника материалдарын дереккөз ретінде қарастырады. Кинохроника тарихын зерттеушілердің бірі Г.А. Сексенбаева. Оның «Орталық мемлекеттік кино, фото және дыбыс жазбалары архиві: тарих және қазіргі заман» атты оқулығында аудиовизуалды құжаттардың әлеуметтік ақпарат көзі ретінде қалыптасуы мен даму заңдылықтары қарастырылған [Сексенбаева, 2014]. Автор қазіргі таңда 1950-1970 жылдардағы кино, фото және дыбыс жазбаларына тарихи дереккөз ретінде назар аударудың артқандығын айтады. Соның ішінде тарихи ақпаратқа деген сұраныс нәтижесінде аудиовизуалды дереккөздердің маңыздылығы артуда. Автор өз зерттеуінде аудиоқұжаттардағы жалпы мәдени тарих және этнография үшін құнды дереккөз болып табылатын тарихи материалдардың маңыздылығына тоқталған. Автор мәдени және әлеуметтік тарих бойынша фотоқұжаттардың деректік құндылығын жоғары бағалайды [Сексенбаева, 2014: 25]. Ал сайып келгенде бұл кинохроникалардағы бейнеленген материалдардың барлығы тарих ғылымы үшін кеңес халқының әлеуметтік тарихын зерттеуде дереккөз ретінде өте құнды.

Қазіргі уақытта аудиовизуалды материалдарды әлеуметтік тарихты зерттеуде қолданудың маңыздылығы Т.Т. Далаева және т.б. авторлардың бірлесіп жазған еңбегінде кеңінен қарастырылған [Далаева және т.б., 2024]. Ұжымдық монография Жаңа және қазіргі заманның әлеуметтік тарихы мен мәдени жадының аудиовизуалды әңгімелері мен сюжеттерін зерттеуге арналған. Бұл зерттеу XIX және XX ғасырдың басындағы дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік процестерді түсіну үшін фотосуреттер мен олардың мазмұнын зерттеуде болып жатқан өзгерістерді егжей-тегжейлі түсінуге және қазіргі заманға біртіндеп көшу кезеңіне тән әлеуметтік тарихтың негізгі тақырыптарын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл аудиовизуалды материалдарды пайдалана отырып, әлеуметтік қатынастарды зерттеудің жаңа тәсілін білдіреді. Авторлар өз зерттеулерінде әлеуметтік-тарихи тәсілді қолдана отырып, архивте сақталған суреттерді олардың жасалуы мен пайдаланылуын ғылыми тұрғыда қарастырады [Далаева және т.б., 2024: 111].

XX ғасырдың басында қазақ халқының этнографиялық және әлеуметтік тақырыптарын баяндау фотографиялық тәжірибеде фотожазбаның нысаны болмай, отбасылық естеліктер мен өзін-өзі бейнелеу бейнелерін жасаудың субъектілеріне айналды. Дегенмен, олар кеңестік кезеңде өздерінің тәуелсіз субъективтілігін белсенді түрде білдіре бастады [Далаева және т.б., 2024: 126]. Авторлар мұндай фотосуреттердің осы кеңестік кезеңнен бастап тарихи тұрғыдан зерттеле бастағанын айтады.

Джон Кларк пен Г. Сексенбаеваның бірлесіп жазған «Тарихты бейнелеу: Кеңестік Қазақстан киножурналы» атты ғылыми мақаласында кинохроника материалдарын XX ғасырдағы мәдениеттің жеке өнімі және өзінің құқында маңызды дерек ретінде қарастырады [John Clarke, Seksenbayeva G., 2018]. Авторлар: «кинохрониканың бейнелері шындық туралы біздің білімімізді біршама кеңейтуге көмектеседі және тарихтың табиғаты туралы түсінігіміздің өзгеруіне ықпал етеді», – деген тұжырым жасайды. Авторлардың айтуынша, кинохрониканың мазмұнын мұқият зерттеу, ондағы тарихи деректердің тәуелсіз тобы ретіндегі құндылығын дәлелдейді. Талдаудың жаңа әдісін қолдануға тиісті мұндай зерттеу, ғылыми және қоғамдық білім берудің құралы ретінде, фильмді ендірумен байланысты. Бұл бұған дейін тарихта аз зерттелген мәселелерді айқындауға көмектеседі. Мұнда 1930-1990 жылдарға дейін Қазақстан халқының көпшілігі үшін бұқаралық ақпарат құралдарының болмауынан кинохроника материалдарын XX ғасырдағы әлеуметтік және мәдени өзгерістерді зерттеуде жақсы мүмкіндік беретінін баса көрсету маңызды. Өткеннің дерегі ретінде баға беруде кинохрониканың деректік маңызы енді ғана айқын бола бастады. Іс жүзінде кинохрониканы зерттеу қоғам мен идеялар әлемінде болып жатқан оқиғаларды және жазба деректерден алуға болмайтын деректерді көбірек қамтуы мүмкін [John Clarke, Seksenbayeva G., 2018: 62].

Г.А. Сексенбаеваның келесі «Қазақстан мәдениетінің аудиовизуалды көрінісі» атты зерттеуінде тарихи білім бойынша аудиовизуалды дереккөздердің ақпараттық құндылығы қарастырылған [Сексенбаева, https://studwood.net/2364474/istoriya/audiovizualnaya_reprezentatsiya_kultury_kazahstana]. Автор архив құжаттары негізінде аудиовизуалды дереккөздерді талдай келіп, онда физикалық, биологиялық, географиялық және медициналық ғылымдар саласы бойынша ең көп көрнекі дереккөздер бар екенін көрсетеді. Г.А. Сексенбаева өз зерттеуінде алуан түрлі дыбыс құжаттарын тақырыбына қарай съездер мен басқа да қоғамдық білім беру жиналыстарының жұмысын көрсететін дыбыс жазбалары, жоғары оқу орындарының, мәдени қоғамдар мен ұйымдардың қызметі және т.б. деп бөліп қарастырған. Бұл аудиовизуалды материалдарды дереккөз ретінде жүйелеу арқылы оның құндылығын ашып көрсетеді.

Қазіргі таңда кинохроника материалдарын әлеуметтік тарихты зерттеумен қатар білім беруде қолданудың маңыздылығы артып келеді. Орыс ғалымдарының ішінде тарихты оқытуда кинематографияны қолданудың тиімділігі мен орындылығы туралы мәселені алғаш көтерген В. Леликов болды [Леликов, 1908]. Автор оқу үрдісінде кинематографияны қолдану қолжетімді екенін айта келіп, оның білім беру процесін түсінікті ететіне назар аударған. Сол сияқты В. Музовская: «оқу процесінде кино оқытудың басты құралына айналуы керек», – деген тұжырым жасаған [Музовская, 1909]. Автордың айтуынша, киноның көрнекі аспектісі оқыту құралдарын оқытуда жетекші рөл атқаруы керек. Ондағы негізгі идея білім алушылардың назарын барынша аударатын және оларды белгілі бір тақырыпты зерттеуге ынталандыратын оқу құралдарын пайдалану.

Сол сияқты кинохроникадан алынған материалдарды оқу үрдісінде пайдаланудың жалпы әдіснамасы А.М. Гельмонт [Гельмонт, 1927], Ю.И. Мнежинская [Мнежинская, 1927] және Б.Н. Кандырин [Кандырин, 1929] сияқты ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. П. Первов өзінің «Қоғам аудиториясындағы кино» атты мақаласында, оқу үрдісінде фильммен жұмыс істеудің бірнеше тәсілін анықтаған [Первов, 1916: 217]. Автор оқу үрдісінде кино көрсетуді әдебиет саласында шығармалар жазуда тиімді тәсілдердің бірі ретінде қарастырады. Бұл әдісті жақтаушылардың бірі – С.Н. Пензин болды. Ол өзінің «Кинематография және оның білім берудегі рөлі» атты кітабында киноның білім берудегі маңыздылығын және педагогикалық рөлін қарастырды [Пензин, 1987].

Тарихтағы киноның пән ретіндегі маңыздылығы туралы алғашқы еңбектің авторы – В.А. Готвальт [Готвальт, 1909: 12]. Ол өз еңбегінде киноның деректі қызметі және киноның тарихи құндылыққа ие болу мүмкіндіктері туралы ойларын жазған. Автор өз зерттеуінде: «деректі фильм ең сенімді тарихи дереккөз» деген тезисті алға тартты. Автор оқу үрдісінде тарихи киноларды пайдаланудың алгоритмін жасады.

Жалпы киноның екі негізгі жанры болып деректі және көркем фильмдер саналады. Ондағы деректі фильмдер – нақты оқиғалар мен адамдардың тарихын баяндайтын өнер туындысы. Ол шындықты сипаттауға және талдауға, тарихи фактілерді түсіруге, сондай-ақ автордың көзқарасын бөлісуге тырысады. Сондықтан тарих сабақтарында деректі фильмдерді пайдалану білім алушыларға теориялық материалды нақты өмірлік мысалдармен және оқиғалармен толықтыруға, сонымен бірге тарихи оқиғалар арқылы халықтың әлеуметтік жағдайын және олардың салдарын жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Кинохроникадан алынған материалдар тарихи оқиғаларды талдау және бағалау дағдыларын дамытады.

В.А. Готвальттың «деректі фильм ең сенімді тарихи дереккөз» деген тезисі В. Леликов пен В. Музовскаяның кинохроника материалдары тарихты зерттеуде дереккөз ретінде деректік құндылыққа ие болу мүмкіндіктері туралы айтқан тұжырымдарын дәлелдей түседі. Кеңестік кезеңде кинохроника материалдарын дереккөз ретінде зерттеген ғалымдардың бірі С.И. Черепинский болды. Ол фильм тек белгілі бір процеспен ғана емес, сонымен қатар тез өзгеретін құбылыспен танысуға қызмет етеді деп тұжырымдады [Черепинский, 1989: 14]. Автордың пікірінше, кино білім әлеміне жол көрсетуші. С.И. Черепинский: «кино мен тарихты қоғамның өткенді түсінуін қалыптастырудың маңызды бөлігі» деген тұжырым жасайды. Оның тұжырымы бойынша бірінші компонент – фильмдерде бейнеленген оқиғаларды тарихи шындықты зерттеу құралы ретінде пайдалану, киноның кең әлеуметтік контекстке қатысты функциясы және кино қосалқы тарихи дереккөз ретінде қоғамды талдауға мүмкіндік береді. Екінші компонент – фильмді белгілі бір тарихи оқиғалардың көрінісін жасау құралы ретінде қабылдау бейнеленген оқиғалардың шынайлығы және оларды қою құралдары туралы сұрақтар қоюға мүмкіндік береді. Бұл тарихи оқиғаларды нақты түсінуге және оның мазмұнын ашуға септігін тигізеді. Үшінші компонент – киноны өндіру, ол мәдени және әлеуметтік идеялармен біріктіріледі. Соңында кино өнімдерін жасау және олардың қоғамда пайда болуы үшін негіз болып табылатын мәдени органы зерттеу болып табылады [Черепинский, 1989: 18]. Кинохроникадан алынған материалдарды оқу үрдісінде пайдалану тарихқа нақты көзқарас бере алады, көбінесе жоғалып кеткен немесе өзгерген дәуірлерді және мәдениеттерді ашады.

1950-1980 жылдардағы еліміздің өндірістік орындарында жұмыс істеген жұмысшылар туралы түсірілген кинохроникалар кеңес халқының әлеуметтік тарихын зерттеуде дереккөз ретінде ерекше құнды. ҚР Орталық мемлекеттік кино-фотоқұжаттар мен дыбыс жазбалар архивінен алынған Архив №103 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 103], Архив №104 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 104], Архив №108 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 108], Архив №110 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 110], Архив №115 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 115], Архив №127 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 127], Архив №130 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 130] кинохроника материалдарында 1950-1980-ші жылдары Алматы қаласының өндірістік орындарында жұмыс істеген жұмысшылардың әлеуметтік жағдайы сол уақыт қалпында бейнеленген. Бұл кинохроникалардан сол кездегі еңбек мәдениеті мен өндірістік тәртіп айқын көрінеді. Онда жұмысшылардың Алма-Ата II станциясындағы вагон доңғалақтарын жөндеу шеберханаларындағы жұмыстары, Алма-Ата-1 станциясы теміржолшылары мен рельстерде вагондары бар локомотивтер және пойыздарды жөнелту жұмыстары бейнеленген. Сондай-ақ аталған кинохроникаларда Алматы қаласындағы кондитерлік фабрика жұмысшыларының әлеуметтік мәртебесі көрініс табады. Мұнда жұмысшылардың жетістіктері, марапаттаулары, еңбек озаттары ретінде танылуы жиі кездеседі. Бұл кеңестік қоғамда жұмысшы табының жоғары әлеуметтік маңызға ие болғанын дәлелдейді.

Алматы мата фабрикасының жіп иіру цехында шикізат және шығындарды үнемдеу байқаулары, үнемделген шикізатты пайдаланатын жаңа өндіріс әдістеріне, зауыт шеберханаларына арналған жабдықтар және Алматы мата фабрикасының өндірісінің артуының бейнеленуі аталған уақыттағы қаланың әлеуметтік-экономикалық дамуын көрсетеді. Жұмысшылардың өндірістік орындардағы қызметі, станок жанындағы еңбегі, ұжымдық жұмыс түрлері бейнеленген кинохроникалардан сол кезеңдегі социалистік еңбек адамының бейнесін сол қалпында көреміз. Сонымен қатар бұдан Алматы қаласының

индустриялық дамуы байқалады. Қаладағы өндірістік орындардың кеңеюі, жаңа зауыттардың іске қосылуы, техникалық жаңалықтардың енгізілуі қаланың әлеуметтік-экономикалық құрылымының өзгеруін көрсетеді. Бұл киноқұжаттар әлеуметтік тарихты зерттеуде маңызды ақпарат көзі саналады. Жұмысшылардың сырт келбеті, киім үлгісі, ұжымдық қарым-қатынасы, еңбек мәдениеті сол кезеңдегі қоғамның әлеуметтік құрылымы арқылы жұмысшы табының орнын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, кинохроникалар сол кезеңде идеологиялық дереккөз қызметін атқарғандығы аңғарылады.

Архив №127 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 127], Архив №129 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 129], Архив №115 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 115], Архив №110 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 110], Архив №106 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 106] кинохроника материалдарында 1950-1980-ші жылдары Қарағанды қаласының көмір бассейні, металлургиялық зауыттар мен аяқ киім фабрикасында еңбек еткен жұмысшылар, сондай-ақ болашақ кеншілер бейнеленген кинохроникалар өңірдің әлеуметтік тарихын кешенді түрде көрсетілуімен ерекшеленеді. Аталған кинохроникаларда көмір бассейнінде еңбек еткен кеншілердің ауыр әрі қауіпті жұмысы көрсетілген. Шахтадағы еңбек көріністері жұмысшы табының төзімділігін және ұжымдық жауапкершілігін айқындайды. Бұл кадрлар арқылы көмір өндірісінің Қарағанды өңірі үшін стратегиялық маңызға ие болғаны және кеншілердің қоғамдағы ерекше әлеуметтік мәртебесі көрініс табады. Сонымен қатар, кеншілердің еңбек жағдайы, арнайы киімдері, қауіпсіздік шаралары сол кезеңдегі өндірістік саясат пен әлеуметтік қорғау жүйесінің деңгейін сипаттайды.

Кинохроникаларда кеншілер көбіне еңбек ерлері ретінде дәріптеледі, бұл кеңестік идеологияның айқын белгісі болып табылады және белгілі бір кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық, мәдени және идеологиялық үдерістерді көзбен көруге мүмкіндік береді. Сондықтан бұл материалдар тарихи дереккөз ретінде ерекше маңызға ие. Кинохроникалар еңбек үдерісін тікелей бейнелейтін визуалды дерек болып табылады. Жұмысшылардың шахтадағы, зауыттағы, фабрикадағы нақты еңбек жағдайы, құрал-жабдықтары, қауіпсіздік шаралары жазбаша деректерде толық қамтылмайтын қырларын ашады. Осы арқылы өндірістің шынайы сипаты мен жұмысшы тұрмысы нақты көрініс табады. Кадрларда еңбек адамын дәріптеу, кенші мамандығын мадақтау, болашақ кеншілерді тәрбиелеу көріністері кеңестік идеологияның қоғамға қалай ықпал еткенін көрсетеді. Аталған кинохроникалар жазбаша құжаттарды толықтырып, Қарағанды өңірінің индустриялық дамуы мен жұмысшы табының әлеуметтік тарихын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Архив №115 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 115], Архив №117 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 117] кинохроника материалдарында аталған жылдардағы Балхаш қаласының өндіріс орындарында жұмыс істеп жатқан жұмысшылардың металл балқыту процесі бейнеленген. Балхаш қаласының металлургиялық зауыттары, байыту цехтары және мыс балқыту зауытында еңбек еткен жұмысшылар түсірілген кинохроникалар өңірдің әлеуметтік тарихын зерттеуде дереккөз ретінде айрықша маңызға ие. Сол сияқты Архив №115 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 115] кинохроникасында Шымкент қорғасын зауытының балқыту цехындағы жұмысшылар мен бригадирлердің жұмыс ауысуы кезіндегі жұмыстары бейнеленген. Мұнда өндірістік еңбек үрдісі нақты әрі көрнекі түрде көрсетілген. Металлургиялық зауыттардағы ауыр физикалық еңбек, жоғары температура жағдайында жұмыс істеу, байыту цехтарындағы технологиялық операциялар сол кезеңдегі өндірістің күнделікті шындығын ашуға мүмкіндік береді. Сондықтан кинохроникалар жұмысшы табының әлеуметтік бейнесін қалыптастырушы дерек болып табылады.

Осындай Семей қаласына қатысты маңызды дереккөздер Архив №106 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 106], Архив №107 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 107], Архив №108 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 108], Архив №118 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 118], Архив №126 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 126], Архив №113 [ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 113] кинохроника материалдарында бейнеленген. Бұл кинохроникалар жұмысшылардың еңбек жағдайын, өндірістік процестерді, техника мен құрал-жабдық деңгейін, жұмыс уақыты мен тәртібін көзбен көруге мүмкіндік береді. Ол жазба деректерде ашыла бермейтін еңбек мәдениетін зерттеуге жол ашады. Кинохроникаларда бейнеленген кадрлар арқылы жұмысшылардың

жасы, киім үлгісі, ұжымдық қарым-қатынас, әйелдер мен жастар еңбегінің үлесі анықталады. Бұл кеңестік кезеңдегі қала халқының әлеуметтік құрамын талдауда маңызды дереккөз болып табылады. Осы келтірілген кинохроникаларда еңбек ерлері, жоспарды орындау тақырыптары жиі көрсетіледі. Бұл материалдар мемлекеттік идеологияның еңбек арқылы қалай насихатталғанын зерттеуде дерек бола алады.

Семей қаласындағы зауыттар мен жол салу көріністері қаланың индустриялық өсу деңгейін, инфрақұрылым дамуын нақты бейнелейді. Бұл аймақтық әлеуметтік тарих үшін аса құнды. Кейбір кинохроникаларда жұмысшылардың жұмыс орындағы нақты жағдайы көрінеді. Мұндай мәліметтер ресми құжаттарда кездеспейді. 1950-1980 жылдардағы Семей қаласының өндірістік кинохроникалары кеңестік кезеңдегі еңбек адамдарының әлеуметтік өмірін, өндірістік қатынастарды және қаланың дамуын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік беретін бірегей визуалды дерек көзі. Сонымен қатар бұл материалдар әлеуметтік тарихты нақты әрі шынайы зерттеуге көмектеседі.

Қорытынды. Кеңестік Қазақстан қоғамының дамуындағы жетістіктері және еңбек етуге дайын болған кеңес адамдарының ынта-жігері, ертеңгі күнге үміттері мен сенімдері туралы көп нәрсе айтатын кинохроникаларда көрініс тапқан бейнелер әлеуметтік тарихты зерттеуде дереккөз ретінде маңызды. 1950-1980 жылдардағы кинохроника материалдарының түсірілуі қолданыстағы саяси, әлеуметтік және экономикалық жүйені қолдау және нығайту үшін үгіт-насихат құралы ретінде де қызмет етті. Кинохроника материалдары бұқаралық ақпараттар құралы сияқты елдің ішінде болып жатқан оқиғалар туралы жаңалықтарды Қазақстан халқына жеткізді. Кинохроникалар тарихымыздың қысқаша нұсқаларын ұсынатындықтан, оларды кеңестік Қазақстан туралы тарихи дереккөздер санатына жатқызуға толық негіз бар. Себебі, бұл кинохроникалардың деректік маңызы уақыт өте келе әлеуметтік тарихты зерттеушілер арасында артып келеді. Кинохроника материалдары өткен уақыттардың қозғалысын, адамдардың бейнесінің түпнұсқасын сақтайды және ол болашақта тарихшылардың маңызды дереккөзіне айналатыны сөзсіз.

ӘДЕБИЕТ

Гельмонт А.М. Кино как фактор воспитания // Вестник просвещения. 1927. № 5. С.9-21.

Готвальд В. А. Кинематограф: (живая фотография): его происхождение, устройство, современное и будущее общественное и научное значение. Москва, 1909. 120 с.

Далаева Т.Т., Султангалиева Г.С., Маничкин Н.А., Крупко И.В. Аудиовизуальные сюжеты социальной истории и культурной памяти казахстанского общества (конец XIX-начало XXI вв.). Алматы: Press Co, 2014. 320 с.

John Clarke, Seksenbayeva G. Visualizing history: the 'Soviet Kazakhstan' newsreel series // Вестник, Серия историческая. КазНУ им. Аль-Фараби. №1 (88), 2018. С. 62-70.

Кандырин Б.Н. Детское и учебное кино // Искусство в школе. 1929. № 2-3. С. 57-58.

ҚР Орталық мемлекеттік кино-фотоқұжаттар мен дыбыс жазбалар архиві (ҚР ОМҚФДЖА). Арх.№ 103. «Кеңестік Қазақстан» киножурналы, 1950. № 2. Режиссер: Смирнов Я. Операторлар: Чикноверов И., Гитлевич И., Кулаков А., Шарипов.

ҚР ОМҚФДЖА. Арх.№ 104. «Кеңестік Қазақстан» киножурналы, 1950. № 2. Режиссер: Давлетбеков Х., Операторлар: Смирнов Я., Чикноверов И., Шаипов.

ҚР ОМҚФДЖА. Арх.№ 108. «Кеңестік Қазақстан» киножурналы, 1950. № 2. Режиссер: Давлетбеков Х. Операторлар: Чикноверов И., Коваль А., Сигов

ҚР ОМҚФДЖА. Арх.№ 110. «Кеңестік Қазақстан» киножурналы, 1950. № 2. Режиссер: Файк Э. Операторлар: Кулаков А., Смирнов Я., Гитлевич И., Стебут Ю.

ҚР ОМҚФДЖА. Арх.№ 115. «Кеңестік Қазақстан» киножурналы, 1950. № 2. Режиссер: Давлетбеков Х. Операторлар: Колесников А., Новожилов Г., Гитлевич

ҚР ОМҚФДЖА. Арх.№ 127. «Кеңестік Қазақстан» киножурналы, 1950. № 2. Режиссер: Файк Э. Операторлар: Коваль А., Смирнов Я., Сагимбаев М., Зайцев В.

ҚР ОМҚФДЖА. Арх.№ 130. «Кеңестік Қазақстан» киножурналы, 1950. № 2. Режиссер: Абишев О. Операторлар: Чикноверов И., Коваль Ю.

ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 106. «Кеңестік Қазақстан» киножурналы, 1950. № 2. Режиссер: Давлетбеков Х. Операторлар: Чикноверов И., Додонов М., Сагимбаев М., Зайцев В.

ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 117. «Кеңестік Қазақстан» киножурналы, 1950. № 2. Режиссер: Давлетбеков Х. Операторлар: Гитлевич И., Чикноверов И., Сагимбаев А.

ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 107. «Кеңестік Қазақстан» киножурналы, 1950. № 2. Режиссер: Абишев О. Операторлар: Чикноверов И., Гитлевич И., Додонов М.

ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 118. «Кеңестік Қазақстан» киножурналы, 1950. № 2. Режиссер: Файк Э. Операторлар: Колесников А., Чикноверов И., Зайцев В.

ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 126. «Кеңестік Қазақстан» киножурналы, 1950. № 2. Режиссер: Абишев О. Операторлар: Колесников А., Чикноверов И., Зайцев В.

ҚР ОМКФДЖА. Арх.№ 113. «Кеңестік Қазақстан» киножурналы, 1950. № 2. Режиссер: Давлетбеков Х. Операторлар: Кулаков А., Колесников А., Додонов.

Леликов В. Синематограф и школа // Сине-фото. 1908, № 9. С. 2-3.

Музовская Е. Значение кинематографа в деле преподавания // Вестник воспитания. 1909. № 5. С. 177-179.

Менжинская Ю.И. Ближайшие задачи в области кино для детей // На путях к новой школе. 1927. № 3. С. 5-14.

Первов П. Кинематограф в народной аудитории // Вестник воспитания. Петербург, 1916. №1. С. 216-236.

Пензин С.Н. Кино и эстетическое воспитание: методологические проблемы. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. 176 с.

Сексенбаева Г.А. Центральный государственный архив кинофотодокументов и звукозаписей: история и современность. Учебное пособие Алматы: Қазақ университеті, 2014. 190 с.

Сексенбаева Г.А. Аудиовизуальная репрезентация культуры Казахстана. https://studwood.net/2364474/istoriya/audiovizualnaya_reprezentatsiya_kultury_kazahstana

Черепинский С.И. Учебное кино: история становления, современное состояние, тенденции развития дидактических идей. Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1989. 168 с.

REFERENCES

Gelmont A.M. Cinema as a Factor in Education // Vestnik vospitaniye. 1927. No 5, pp. 9-21. (In Russian)

Gotvald V.A. Cinema: (living photography): its origin, structure, modern and future social and scientific significance. Moscow, 1909. 120 p. (In Russian)

Dalaeva T.T., Sultangaliyeva G.S., Manichkin N.A., Krupko I.V. Audiovisual stories of social history and cultural memory of Kazakhstani society (late 19th – early 21st centuries). Almaty: Press Co, 2014. 320 p. (In Russian)

John Clarke, Seksenbayeva G. Visualizing history: the ‘Soviet Kazakhstan’ newsreel series // Bulletin, Historical Series. Al-Farabi Kazakh National University. No 1 (88), 2018, pp. 62-70. (In English)

Kandyrin B.N. Children's and educational cinema // Art in school. 1929. No. 2-3, pp. 57-58. (In Russian)

Central State Archive of Film, Photographic Documents and Sound Recordings of the Republic of Kazakhstan (CSA FPhDSR). Arch. No. 103. “Socialist Kazakhstan” film magazines, 1950. No. 2. Director: Smirnov Y. Cameraman: Chiknoverov I., Gitlevich I., Kulakov A., Sharipov. (In Russian)

CSA FPhDSR. Arch. No. 104. “Socialist Kazakhstan” film magazines, 1950. No. 2. Director: Davletbekov Kh., Cameraman: Smirnov Y., Chiknoverov I., Shaipov. (In Russian)

CSA FPhDSR. Arch. No. 108. “Socialist Kazakhstan” film magazines, 1950. No. 2. Director: Davletbekov H. Cameraman: Chiknoverov I., Koval A., Sigov. (In Russian)

CSA FPhDSR. Arch. No. 110. “Socialist Kazakhstan” film magazines, 1950. No. 2. Director: Faik E. Cameraman: Kulakov A., Smirnov Y., Gitlevich I., Stebut Yu. (In Russian)

- CSA FPhDSR. Arch. No. 115. “Socialist Kazakhstan” film magazines, 1950. No. 2. Director: Davletbekov H. Cameraman: Kolesnikov A., Novozhilov G., Gitlevich. (In Russian)
- CSA FPhDSR. Arch. No. 127. “Socialist Kazakhstan” film magazines, 1950. No. 2. Director: Faik E. Cameraman: Koval A., Smirnov Y., Sagimbayev M., Zaitsev V. (In Russian)
- CSA FPhDSR. Arch. No. 130. “Socialist Kazakhstan” film magazines, 1950. No. 2. Director: Abishev O. Cameraman: Chiknoverov I., Koval Yu. (In Russian)
- CSA FPhDSR. Arch. No. 106. “Socialist Kazakhstan” film magazines, 1950. No. 2. Director: Davletbekov H. Cameraman: Chiknoverov I., Dodonov M., Sagimbayev M., Zaitsev V. (In Russian)
- CSA FPhDSR. Arch. No. 117. “Socialist Kazakhstan” film magazines, 1950. No. 2. Director: Davletbekov H. Cameraman: Gitlevich I., Chiknoverov I., Sagimbayev A. (In Russian)
- CSA FPhDSR. Arch. No. 107. “Socialist Kazakhstan” film magazines, 1950. No. 2. Director: Abishev O. Cameraman: Chiknoverov I., Gitlevich I., Dodonov M. (In Russian)
- CSA FPhDSR. Arch. No. 118. “Socialist Kazakhstan” film magazines, 1950. No. 2. Director: Faik E. Cameraman: Kolesnikov A., Chiknoverov I., Zaitsev V. (In Russian)
- CSA FPhDSR. Arch. No. 126. “Socialist Kazakhstan” film magazines, 1950. No. 2. Director: Abishev O. Cameraman: Kolesnikov A., Chiknoverov I., Zaitsev V. (In Russian)
- CSA FPhDSR. Arch. No. 113. “Socialist Kazakhstan” film magazines, 1950. No. 2. Director: Davletbekov H. Cameraman: Kulakov A., Kolesnikov A., Dodonov. (In Russian)
- Lelikov V.* Cinematography and School // Sine-foto. 1908, No 9, pp. 2-3. (In Russian)
- Muzovskaya E.* The Importance of Cinematography in Teaching // Vestnik vospitaniye. 1909. No 5, pp. 177-179. (In Russian)
- Menzhinskaya Yu.I.* Immediate Tasks in the Field of Cinema for Children // Towards a New School. 1927. No 3, pp. 5-14. (In Russian)
- Pervov P.* Cinema in the public audience//Bulletin of education. Pg., 1916. No. 1, pp. 216-236. (In Russian)
- Penzin S.N.* Cinema and aesthetic education: methodological problems. Voronezh: Voronezh University Publishing House, 1987. 176 p. (In Russian)
- Seksenbaeva G.A.* «Central State Archive of Film, Photo, and Sound Recordings: History and Modernity». Study Guide, Almaty: Kazakh University, 2014. 190 p. (In Russian)
- Seksenbaeva G.A.* «Audiovisual Representation of Kazakhstan's Culture». https://studwood.net/2364474/istoriya/audiovizualnaya_reprezentatsiya_kultury_kazahstana. (In Russian)
- Cherepinsky S.I.* Educational cinema: history of formation, current state, trends in the development of didactic ideas. Voronezh: Voronezh Publishing House. state University, 1989. 168 p. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Дәулет Ылгар – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 2 курс магистранты (050010, Алматы қ-сы, Достық п-сі 13, Қазақстан). E-mail: ylgard@bk.ru

Сведения об авторе: Даулет Ылгар – магистрант 2-го курса Казахского национального педагогического университета имени Абая (050010, г. Алматы, пр. Достык, 13, Казахстан). E-mail: ylgard@bk.ru

Information about the author: Daulet Ylgar – Second-year master's student at the Kazakh National Pedagogical University named after Abai (050010, Dostyk Avenue 13, Almaty, Kazakhstan). E-mail: ylgard@bk.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 26.02.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 02.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 11.03.2026.

ӘОЖ 94 (574)

ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕК – ҰЛТ МӘДЕНИЕТІН ҰЛЫҚТАҒАН ТҰЛҒА РЕТІНДЕ**Б.Қ. Исабек**Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада мемлекет және қоғам қайраткері, этнограф-ғалым Өзбекәлі Жәнібектің қазақ халқының ұлттық мәдениетін жаңғыртудағы және дәстүрлі өнерін сақтау мен дәріптеудегі қайраткерлік қызметі талданады. Зерттеуде оның қазақ халқының көне музыкалық аспаптарын қайта тірілту, «ұмыт қалған» халық билерін жаңғырту, фольклорлық-этнографиялық ансамбльдерді ұйымдастыру, қазақтың ұлттық киім үлгілерін жасау, қазақ халық музыкалық аспаптар музейін ұйымдастыру бағытындағы ұйымдастырушылық және ғылыми-ізденушілік жұмыстары жан-жақты сипатталады. Сонымен қатар, мақалада қайраткердің ұлттық мәдениетті заман талабына сай дамытуды көздеген көзқарасы мен ұлттық мұраның мәдени саясат және жастарды отаншылдық рухта тәрбиелеу үшін маңызы айқындалады. Өзбекәлі Жәнібектің тұлғалық болмысы – ұлт мәдениетін жаңғырту миссиясымен біте қайнасқан, ұлтқа жанкештілікпен қызмет етудің өнегелі үлгісі ретінде бағалануы тиіс. Бұл – оның елге деген қызметін жай ғана тарихи факт ретінде емес, бүгінгі мәдени саясат пен ұлттық тәрбие үшін өнегелік үлгісі ретінде тануға мүмкіндік береді. Бұл зерттеуде оның тек дәстүрлі музыка мен фольклорлық ансамбльдерді құрудағы, көне музыкалық аспаптарды, би өнерін, қазақ киімдерін жаңғыртудағы жасаған өнегелі істері ғана талқыланады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысында этникалық және ұлттық мәдениетті белсенді қолдаған көрнекті тарихи тұлға, сондай-ақ кеңестік тоталитарлық жүйе жағдайында мәдени мұра мен көшпелілер өркениетінің құндылықтарын сақтауға үлес қосқан, сол арқылы ұлттық бірегейлікті танытқан тұлға ретінде Ө. Жәнібеков туралы ғылыми және ғылыми-көпшілік материалдар пайдаланылды.

Зерттеудің деректік негізін Өзбекәлі Жәнібектің мемуарлық және ғылыми еңбектері («Тағдыр тағылымы», «Уақыт керуені», «Эхо» және т.б.), сондай-ақ қазақтың дәстүрлі өнері мен музыкалық аспаптарына қатысты жазбалары мен естеліктері құрайды. Сонымен бірге, Қ. Ергөбектің, Б.Адырбектің зерттеулері, мерзімді басылым материалдары пайдаланылды. Зерттеуде тарихи-биографиялық және тұлғатану әдістері арқылы Өзбекәлі Жәнібектің ұлттық мәдениетті жаңғыртуға бағытталған қызметі нақты тарихи уақытпен қарастырылып, оның бастамаларының саяси-әлеуметтік ахуалмен байланысы анықталады. Деректанулық талдау мемуарлық мәтіндер мен баспасөз материалдарының шынайылығын, мазмұндық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді, ал мәдениеттанулық және этнографиялық талдау көне аспаптарды, би үлгілерін, ұлттық киім үлгілерін жаңғырту арқылы қазіргі ұлттық мәдениеттің даму үрдістерімен сабақтастыра зерделеуге бағытталды. Салыстырмалы және жүйелеу әдістері негізінде қайраткердің фольклорлық ансамбльдер құру, көне билерді қалпына келтіру, музей ісін дамыту бағытындағы еңбектері ұлттық өнерді қайта түлетудің өзара байланысқан қырлары ретінде қарастырылды.

Тірек сөздер: ұлттық мәдениет, дәстүрлі өнер, көне музыкалық аспаптар, фольклорлық-этнографиялық ансамбль, халық биі, қазақ халық музыкалық аспаптар музейі.

Сілтеме жасау үшін: Исабек Б.Қ. Өзбекәлі Жәнібек – ұлт мәдениетін ұлықтаған тұлға ретінде // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), 80-87 бб. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.09

ОЗБЕКАЛИ ЖАНИБЕК КАК ВЫДАЮЩИЙСЯ ДЕЯТЕЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

Б.К. Исабек

Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова
(Казахстан)

Аннотация. В статье анализируется государственная и общественная деятельность этнографа-учёного, государственного и общественного деятеля Узбекали Джанибекова, направленная на возрождение национальной культуры казахского народа, а также на сохранение и популяризацию традиционного искусства. В исследовании всесторонне рассматриваются его организационная и научно-исследовательская работа по восстановлению древних казахских музыкальных инструментов, возрождению «забытых» народных танцев, созданию фольклорно-этнографических ансамблей, разработке образцов национальной казахской одежды, а также организации музея казахских национальных музыкальных инструментов. Кроме того, в статье раскрываются взгляды деятеля, ориентированные на развитие национальной культуры в соответствии с требованиями времени, а также подчеркивается значение национального наследия для культурной политики и патриотического воспитания молодежи. Личность Узбекали Жанибека следует оценивать как нравственный пример бескорыстного служения нации, неразрывно связанный с миссией возрождения национальной культуры. Это позволяет нам признать его служение стране не просто историческим фактом, но и нравственным примером для современной культурной политики и национального образования. В данном исследовании рассматриваются только его нравственные поступки в создании традиционных музыкальных и фольклорных ансамблей, в возрождении старинных музыкальных инструментов, танцевального искусства и казахских костюмов.

Материалы и методы исследования. В исследовании использованы, как научные, так и научно-популярные материалы об О. Жанибекове как о выдающейся исторической личности, активно поддерживавшей этническую и национальную культуру, а также как о человеке, который в условиях советской тоталитарной системы способствовал сохранению культурного наследия, ценностей кочевой цивилизации, тем самым показывал уникальность национальной идентичности.

Источниковедческой основой исследования послужили мемуары и научные труды Узбекали Жанибека («Тагдыр Тағылымы», «Бакыт Керуени», «Эхо» и др.), а также его заметки и мемуары о традиционном казахском искусстве и музыкальных инструментах. Кроме того, были использованы исследования К. Эргобека, Б. Адырбека и материалы периодических изданий. В исследовании, с применением историко-биографических и личностно-познавательных методов, рассматривается деятельность Узбекали Жанибека, направленная на возрождение национальной культуры в конкретный исторический период, и определяется связь его инициатив с политической и социальной ситуацией. Документальный анализ позволил определить подлинность и содержательные особенности мемуарных текстов и пресс-материалов, а культурологический и этнографический анализ был направлен на изучение процессов развития современной национальной культуры через возрождение старинных инструментов, моделей танца и национальных костюмов. На основе сравнительных и систематических методов работа фигур в направлении создания фольклорных ансамблей, восстановления старинных танцев и развития музейной деятельности рассматривалась как взаимосвязанные аспекты возрождения национального искусства.

Ключевые слова: национальная культура, традиционное искусство, древние музыкальные инструменты, фольклорно-этнографический ансамбль, народный танец, музей казахских национальных музыкальных инструментов.

Для цитирования: Исабек Б.К. Узбекали Жанибек как выдающийся деятель национальной культуры // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), с. 80-87. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.09

UZBEKALI ZHANIBEK AS AN OUTSTANDING FIGURE OF NATIONAL CULTURE

B.K. Isabek

South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov (Kazakhstan)

Abstract. The article analyzes the public and political activities of the statesman and public figure, ethnographer-scholar Uzbekali Zhanibekov, focusing on his contribution to the revival of the national culture of the Kazakh people and to the preservation and promotion of traditional arts. The study comprehensively examines his organizational and research activities aimed at restoring ancient Kazakh musical instruments, reviving “forgotten” folk dances, establishing folklore and ethnographic ensembles, reconstructing traditional Kazakh national costumes, and founding the museum of Kazakh National Musical Instruments. In addition, the article highlights the public figure’s vision of developing national culture in accordance with contemporary demands, as well as emphasizes the significance of national heritage for cultural policy and for fostering patriotism among the younger generation. Uzbekali Zhanibek's personality should be assessed as a moral example of selfless service to the nation, inextricably linked to the mission of reviving national culture. This allows us to recognize his service to the country not simply as a historical fact, but also as a moral example for contemporary cultural policy and national education. This study examines only his moral actions in creating traditional musical and folklore ensembles, and in reviving ancient musical instruments, dance, and Kazakh costumes.

Research materials and methods. The study utilized both scholarly and popular science materials about Uzbekali Zhanibekov as an outstanding historical figure who actively supported ethnic and national culture, as well as a person who, under the Soviet totalitarian system, contributed to the preservation of the cultural heritage and values of nomadic civilization, thereby demonstrating the uniqueness of national identity.

The source material for this study was Uzbekali Zhanibek's memoirs and scholarly works ("Tagdyr Tagylymy", "Bakyt Keruyeni", "Echo," etc.), as well as his notes and memoirs on traditional Kazakh art and musical instruments. Research by K. Ergobek and B. Adyrbek, as well as materials from periodicals, were also utilized. Using historical, biographical, and personal-cognitive methods, this study examines Uzbekali Zhanibek's activities aimed at reviving national culture in a specific historical period and determines the connection between his initiatives and the political and social context. Documentary analysis allowed us to determine the authenticity and substantive features of memoir texts and press materials, while cultural and ethnographic analysis focused on the development of modern national culture through the revival of ancient instruments, dance patterns, and national costumes. Based on comparative and systematic methods, the work of figures in the direction of creating folklore ensembles, restoring ancient dances and developing museum activities was considered as interrelated aspects of the revival of national art.

Keywords: national culture, traditional art, ancient musical instruments, folklore and ethnographic ensemble, folk dance, museum of Kazakh National Musical Instruments.

For citation: Isabek B.K. Uzbekali Zhanibek as an outstanding figure of national culture // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), pp. 80-87. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.09

Кіріспе. азақ халқының ұлттық болмысын сақтауда және ұлттық құндылықтарын дәріптеуде Өзбекәлі Жәнібектің атқарған еңбегі орасан зор. Ол – мемлекет және қоғам қайраткері ретінде қазақтың жоғалтқанын түгендеп, ұлт мәдениетін жаңғыртып, дамыту ісіне, атадан балаға мұра болып келе жатқан дәстүрлі өнерімізді әлемге паш ету жолында өлшеусіз үлес қосқан «Рух сардары» болды. XX ғасырдың 60-70 жылдардың өзінде кеңестік

идеологияның шектеулеріне қарамастан ұлтымыздың мәдени болмысын жаңғырту миссиясын табанды түрде жүзеге асырған Өзбекәлі Жәнібек бұны өзінің өмірлік ұстанымы мен мемлекеттік қызметінің өзегіне айналдырды. Қызметтің қай деңгейінде болса да ол шешімдерінің түпкі мәнін ұлт руханиятын көтеруге бағыттады. Ол әсіресе мәдениет саласында батыл бастамаларды көтеріп, ұлттық сана мен тарихи жақты қалыптастыруға ерекше көңіл бөлді. Қоғам қайраткерінің бастамасымен ұлт мерекесі – Наурыздың халыққа оралуына, айтыс өнерінің жандандырылуы, ұлттық ойындар мен салт-дәстүрлік рәсімдердің мәдени іс-шараларға енгізілуі сол кезең үшін тарихи тұрғыдан маңызға ие тәуекелді қадам болды.

XX ғасыр басында Алашорда мемлекетінің басшысы Әлихан Бөкейханов 1915 жылдан бастап Наурыз мерекесінің уақытын 22 наурызға белгілеп, қоғамдық ортада бекітеді. Түркістан республикасының Атқару комитетінің төрағасы болған Тұрар Рысқұлов 1920 жылы 26 наурыздағы №406 бұйрығымен юлианша күнтізбесімен 9 наурыз, григорианша 22 наурыз бүкілхалықтық «Көктем мерекесі», «Наурыз» болып бекітілсін деген шешім шығарып, ресми түрде бекітті. Алайда кеңестік билік 1926 жылдан мерекені діни мереке деп санап, ресми тойлауға тыйым салды. Кеңес елінде большевиктік темір тәртіп босаңсып, жариялылық, қайта құру кіргеннен кейін қазақ елінде өткен ғасырдың 80-ші жылдардың соңында бұл мейрамды қайта тойлау жаңғыртылды. Өзбекәлі Жәнібековтің тікелей атсалысуымен 1988 жылдың 22 наурызынан бастап Наурыз мерекесі елімізде ұлттық мереке күні болып белгіленіп, республика көлемінде тойлана бастады.

Қазақ халқының этнографиялық бай әлемін қалпына келтіріп, ұлттық салт-дәстүр мен сананы жаңғыртып, оның жүздеген білгірлері мен іздеушілерін игілікті жұмысқа жұмылдыра алған да Өзбекәлі Жәнібек болатын. Соның айғағы – этнограф-ғалым өзі бас болып, ұзақ жылдар тірнектеп жүріп, жинақтап ашқан Алматы қаласындағы республикалық музыкалық ұлт аспаптар музейі еді. Бұл жайлы қоғам қайраткері Қуаныш Сұлтанов өз естелігінде еске алады: «Кезінде ол мұражайдың ашылуы үлкен оқиға болған. Мұражай жұмысымен қатар құрылған этнографиялық «Сазген» және Нұрғиса Тілендиевтің атақты «Отырар сазы» ансамбльдері де өз нақыштарымен, өз үндерімен дүниеге келді. Аталмыш мұражайдың жұмысын жолға қою айтуға жеңіл, шын мәнінде тауқыметі көп, әлеуметтік жағдайы жоқ жұмыс еді. Сондай-ақ, «Отырар сазы» ұжымы тарихының өзі бөлек әңгіме. Бұл жерде айтудың реті келіп тұрғаны – Нұрғиса Тілендиев пен Өзбекәлі Жәнібектің бірлесіп, сол мұражайдағы ұлттық аспаптарды үлкен ансамбльде «сөйлетуі» еді. Анау-мынау бастық шенеуніктерге тарпан, мінез көрсетіп жүретін Нұрекең (Нұрғиса Тілендиев) Өзекеңмен үндесіп, шүйіркелесіп кететін» [Ергөбек, 2021: 43].

Өзбекәлі Жәнібек кеңестік идеология салдарынан көмескілене бастаған ұлттық сананы қайта жаңғырту жолында табанды еңбек етті. Ол «Тағдыр тағылымы» еңбегінде «Бәлкім, манағы «елеусіз қалған мың жылдың» хикаясы да осындай, ешнәрсеге жауап бермей, қол қусырып, «сен тимесең, мен тимен» деп отыра беретін сәуегейлердің іс-қаракетінен туса керек. Әйтпесе «ол жағы зерттелмеген» деп мыңжылдық тарихты сыртқа шығарып тастауға бола ма?», - деу арқылы сол кезеңдегі қоғамдағы ұлт жадына деген немқұрайлылыққа күйініш білдірді [Жәнібеков, 1997: 128]. Ол тарихи жадыны қалпына келтіруді – ұлттың рухани тәуелсіздігіне бастар негізгі шарт деп білді.

Талқылау және нәтижелер. Өзбекәлі Жәнібектің халқымыздың бірлігі мен берекесінің, ырысы мен ынтымағының киелі нышаны болған Тайқазандай қасиетті жәдігерді тарихи мекеніне қайтарудағы қызметі – тек мәдени оқиға емес, ұлттық рухты жаңғыртудың маңызды қадамы болды. Оның Тайқазанды елге қайтару идеясы алғаш рет 1977–1978 жылдары Қожа Ахмет Ясауи кесенесін мұражайландыру жоспары талқыландырылған тұста көтерді [Ергөбек, 2021: 249]. Алайда Эрмитаж қорында тұрған Тайқазанды Ленинградтан алдыру оңай болған жоқ. Бұл күрделі әрі ұзақ дипломатиялық және құқықтық үдеріс еді. Өзбекәлі Жәнібек мемлекетаралық құжаттардың мұқият дайындалуына тікелей ықпал етіп, мәселенің заңдық негізде шешілуін қамтамасыз етті. Оның табандылығы мен дәлелді ұстанымы нәтижесінде қарсы тараптың уәж айтуына мүмкіндік қалмады.

Сондай-ақ ол Эрмитаждың сол кездегі директоры, академик Б. Пиотровскиймен сыйластық қарым-қатынаста болып, бұл байланысты жәдігерді қайтаруда ұтымды пайдалана білді [Ергөбек, 2021: 279]. 1989 жылғы 18 қыркүйекте қасиетті Тайқазан Эрмитаж қорынан Түркістан қаласына жеткізілді. Жәдігер елге жеткенше, Өзбекәлі кесене ішіндегі орнын нақты белгілеп, «дәл осы жерге, биік тұғырдың үстіне қондырылуы керек» деп алдын ала дайындық жасатты. Бүгінде Тайқазан тұрған орын – сол кезде айқындалған тарихи шешімнің нәтижесі.

Тайқазанның елге оралуы – ұлттық рухтың жаңғыруының символына айналды. Бұл оқиға жастар үшін ұлттық намыс, тарихи әділеттілік және елдік мүдде жолында табандылық танытудың жарқын үлгісі болып қалды.

Өзбекәлінің қайраткерлік болмысы ұлттық мәдениетке тек мұра ретінде емес, заман ағымындағы қоғам дамуының тірек күші ретінде қарауымен құнды. Ол қазақтың қолөнері, ұлттық киімі, ою-өрнегі, тұрмыстық бұйымдары мен сәулет өнерін ғылыми-этнографиялық тұрғыда зерттеп, музей экспонаттарын көрмелерде лайықты түрде таныстырылуына жағдай жасады, сөйтіп ұлттық мәдениеттің құндылықтарын жас буынның санасына сіңіруге ықпал етті. Ол өзі өмір сүрген кеңестік кезеңнің қатаң идеологиялық шектеулеріне қарамастан, ұлттық мүддені ашық қорғау, ана тілі мен салт-дәстүрді жаңғыртуды, тарихи-мәдени ескерткіштерді қалпына келтіру мен қорғауды табандылықпен талап етуі – оның қайраткерлік қырын айқындайтын белгілердің бірі болды. Сондықтан да Өзбекәлі Жәнібектің тұлғалық болмысы – ұлт мәдениетін жаңғырту миссиясымен біте қайнасқан, ұлтқа жанкештілікпен қызмет етудің өнегелі үлгісі ретінде бағалануы тиіс. Бұл – оның елге деген қызметін жай ғана тарихи факт ретінде емес, бүгінгі мәдени саясат пен ұлттық тәрбие үшін өнегелік үлгісі ретінде тануға мүмкіндік береді. Бұл зерттеуде оның тек дәстүрлі музыка мен фольклорлық ансамбльдерді құрудағы, көне музыкалық аспаптарды, би өнерін, қазақ киімдерін жаңғыртудағы жасаған өнегелі істері ғана талқыланады.

Өзбекәлі Жәнібектің ұлт мәдениетін ұлықтаудағы ерен еңбегі – көне аспаптарды тірілтуі болды. Ғалым ұмыт болған жетіген, адырна, сазген, нарқобыз, үш ішекті домбыра, шіңкілдек, керней, желқобыз, желбуаз секілді аспаптарды зерттеп, оларды қайта дыбыстандыруға күш салды. Ол бұл туралы «Эхо» еңбегінде: «Уақыт қойнауында ұмыт болған халықтық музыкалық аспаптарды және орындаушылық дәстүрлерді қайта жаңғырту музыкалық шығарамалардың мазмұнын жаңа көркемдік құралдар арқылы ашып қана қоймай, жалпы ұлттық мәдениетті байыта түседі деген түсінікке сүйене отырып, соңғы жылдары көне халық аспаптарын жинау, қайта жаңғырту, үнін қалпына келтіру және жетілдіру жұмыстары жүргізілуде. Бұл жұмыстар музей қорларымен ғана шектелмей, жазба деректерге, халық аңыз-әңгімелеріне, далалық экспедиция материалдарына да негізделіп жүзеге асырылуда» - деп көрсетті [Джанибеков, 1996: 260]. Ол бұл жұмыстарды белгілі музыкатанушы, профессор Болат Сарыбаевпен, сондай-ақ қазақ көне өнерінің білгірлері С. Қасиманов, О. Хаймулдин және басқа мамандармен біріге отырып жасады. КСРО-ның халық артисі, дирижер, профессор Ш.Қажығалиевтің сызбалары мен эскиздері негізінде сырнай, дауылпаз сияқты музыкалық аспаптар қайта жаңғыртылып, оркестр құрамына енгізілді.

Осы аспаптарды насихаттау және өмірге қайта әкелуі фольклорлық ән-би ансамбльдерін құруға ұйытқы болды. Бұл жайында ол естелігінде былай деп еске алады: «Облыстық филармония дәстүрлі өнердің осындай ұмытылған немесе «құрып бітуге» айналған тұстарын қайта қалпына келтіріп, мүмкіндігінше бұрынғы табиғи ортасына – елдің тұрмысына қайтаруға қолқабысын тигізетін бірден бір мекеме болуға тиіс еді. Мұның өзі халық шығармашылығын насихаттаумен айналысатын фольклорлық-этнографиялық ансамбльдер, артистік топтар құрумен, теледидар мен радионың мүмкіндіктерін пайдаланумен тікелей байланысты болатын» [Жәнібеков, 1996: 102]. Оның Торғайдағы қызметінде осы жоспарын жүзеге асыруға өнер қайраткерлері Б. Сарыбаев, Д. Әбіров, О. Всеволодская-Голушкевич, Торғай театрының бас режиссері Қ. Жетпісбаевтармен қоян-қолтық жұмыстар атқарды. Нәтижесінде «Шертер», «Метелица» фольклорлық-

этнографиялық ансамбльдері, цирк тобы құрылды, дарынды жас биші Тойған Ізімованың концерттік бағдарламасы жасалды.

«Шертер» ансамбілінен кейін «Ғасырлар пернесі», «Сазген», «Адырна» халық аспаптары ансамбльдері, «Отырар сазы» оркестрі құрылды. «Шертер» ансамблі өзіне тән ұлттық аспаптарымен ұмытыла бастаған халық әуендерімен халықтың ықыласына бөленді. Өзбекәлі Жәнібектің бастамасымен құрылған бұл ансамбль туралы профессор, әдебиетші, сыншы Құлбек Ергөбек «Ол ұйытқы болып жинастырып, ұйымдастырған қазақтың көне әуез аспаптарынан құралған «Шертер» фольклорлық-этнографиялық ансамблі, оның мүшелеріне тігілген әсем ұлттық киімдер тек Торғай облысында ғана емес, республика көлемінде жаңалық болды» - деп, бағасын берді [Ергөбек, 2021: 160].

«Шертер» – қазақтың көне әуез аспаптарынан құралған, кейін ұйымдастырылған «Ғасырлар пернесі», «Сазген», «Адырна» халық аспаптар ансамбльдерінің және «Отырар сазы» оркестрінің ізашары болған тұңғыш шығармашылық ұжым еді. Ансамбльдің негізін пішімі мен дыбыс ерекшеліктеріне қарай өзгешеленетін, төкпе күй орындауға бейімделген батысқазақстандық домбыралар, шертпе күй тартуға ыңғайлы семейлік үлгідегі домбыралар, іліп-қақпай нақышын келтіретін торғайлық домбыралар, көне заманғы шертер мен қылқобыз құраған болатын. Оларға қоса жетіген, шаңқобыз, үшкірік, дабыл, даңғыра, асатаяқ секілді ұлттық аспаптар енгізілді. Ансамбль соңғы кезде ұмыт бола бастаған халық әуендерін – «Бозінгенді», «Арман қоңырды», «Ой толқынын», «Желдірмені», «Кеңес күйін» орындағанда, тамылжыған сазды үнімен жұртты ерекше әсерге бөлеп, тәнті ететін еді. Қайыржан Мақанов басқарған бұл ансамбльдің құрамында Қазымгүл Базанова, Қыпшақ Қойғарин, кобызшы Сапар Әбенев, биші Тойған Ізімова, Шотай Жолдасбаев сияқты өнер саңлақтары болды [Жәнібеков, 2011: 147-148]. Ғалым-қайраткер Б.Сарыбаевпен бірлесіп, ұмытылған адырна, сазген, жетіген, шертер, нарқобыз, үлдек сияқты аспаптарды ғылыми негізде қайта жасап, оларды «сөйлетті».

Өзбекәлі Жәнібек сахнадағы «псевдофольклормен» (картон сәукеле, талғамсыз жылтырақтар) аяусыз күресті. Өзі 16 жыл бойы зерттеген «қасаба» (келіншектердің бас киімі), күндік, жаулық, мұрақ, нымша сияқты киім үлгілерін архивтік деректер негізінде тірілтіп, олардың әрбір тігісі мен оюына дейін қадағалады. Ол ұлттық киім мен өнерді қастерлеуді «елдің есейгенінің айғағы» деп білді және жастарды «баттиған» талғамсыз оюлардан сақтап, бекзаттыққа баулыды.

Торғай өңіріндегі қызметінен Алматыға оралған Өзбекәлі Жәнібек өзінің ұлттық мәдениетті жаңғыртудағы істерін ар қарай жалғастырды. Осының нәтижесінде 1981 жылы «Сазген» ансамблі мен «Отырар сазы» оркестрі дүниеге келді [Қосмамбетов: 2011]. Оркестрдің құрылуы қазақ халық музыкалық аспаптар музейінің ашылуымен тығыз байланысты болды. «Отырар сазы» оркестріне жетекшілік жасаған белгілі өнер саңлағы Нұрғиса Тілендиев Өзбекәлі Жәнібекпен бірлесе отырып, музейдегі ұмытылған аспаптарды оркестрде дыбыстаудың жолын тапты. Өзбекәлі Жәнібек Нұрғиса Тілендиевке оркестр репертуарын байытуға, аспаптардың сапасын жақсартуға үнемі қолдау көрсетті. Жоғарыда айтылған музейдің ашылуына ықпал еткен қазақ халқының этнографиялық бай мұрасын қайта жаңғыртып, оны ұйқастыруда білгірлер мен іздеушілерін жұмылдыра алған Өзбекәлінің ұйымдастырушылық қабілеті еді. Ол осы музей туралы «Қазақтың халық аспаптары музейін ұйымдастыруға, оның оңайға түсе қоймағанын, экспозициясын құрастыруға менің бақандай екі жыл уақытым кетті» - деп жазады қайраткер мемуарында [Адырбек, 2021: 281].

Қоғам қайраткері қазақтың ұлттық мәдениетінің қай саласында болмасын өзіндік сара жолын салып кеткен тарихи тұлға. Ол жоғарыда айтылған өнер ұжымдарын ұйымдастыру барысында әртістердің ұлттық киім үлгілеріне аса мұқият мән берген. Өзбекәлінің ғылыми ізденушілігінің бір саласы ұлттық киім үлгілері мен ондағы ою-өрнектердің мән-мағынасын зерттеу болды. Өзбекәлі Жәнібек «Сазген» ұлт аспаптар ансамбль әртістеріне арнап «Қазақ театр қайраткерлері қоғамының» киім тігу шеберханасында 22 дана бірегей киім коллекциясын жасатқан. Өкінішке орай бұл үлгілер сақталмапты. Бұл жайында

әдебиеттанушы, сыншы, ғалым Құлбек Ергөбек өз еңбегінде қынжыла өкініш білдірген [Ергөбек, 2021: 163].

Биылғы жылдың ақпан айында Арқалық қаласындағы облыстық Дала өлкесі тарихы музейі Түркістан қаласында Өзбекәлі Жәнібектің туылғанына 95 жыл толуына орай «Рух сардары» атты көшпелі көрме ұйымдастырды. Музей директоры Терек Рауан бастаған ұжым Торғай өңірінде құрылған «Шертер» ансамблінің әртістерінің киімдерінің үлгілерін тауып, көрмеде көпшілікке таныстырды. Бұл үлгілер кезінде Өзбекәлі Жәнібековтің бастамасымен шеберлермен бірге жасаған ұлттық киім нұсқалары екен. Бұл жәдігерлер ұлт перзентінің халқы үшін жасаған еңбектерінің айғағы.

Өзбекәлі қазақ халқының мәдениеті мен өнерінің тамыры тереңде жатқанын дәлелдеп, «қазақта мәдениет, би және сан алуан музыкалық аспаптар болмаған» деген сыңаржақ пікірлерге ғылыми әрі қайраткерлік тұрғыдан қарсы шықты. Ол өзінің «Эхо» еңбегінде «тарихта бисіз халық болған емес» деген ұғымды алға тартып «Кейбір мамандар арасында қазақ халқында бұрын жеке би өнері болмаған деген пікір кездеседі. Алайда тарихи дәлелдерге жүгінбей-ақ, қазақ тілінде «би» (танец), «билеу» (танцевать) сөздерінің болуының өзі, сондай-ақ музыкалық фольклор қорындағы «би-күйлері» деп аталатын би ырғағының барлығы бұл пікірдің негізсіз екенін көрсетеді» дей келе, қазақтың би өнерін зерттеген ғалым Л. П. Сарынованың «жақында ғана ізі табылған көне халық билері қазіргі кезде жиі айтылатын «қарапайым бидің бастамалары» да, «билік элементтері» де емес, патриархалдық-феодалдық қоғамның мәдени деңгейіне сай қалыптасқан, өзіндік көркемдік құралдары бар дербес би өнері болған» деген пікірін келтірген [Джанибеков, 1996: 260].

Өзбекәлі Жәнібек бұл пікірімен тоқтамай «Алтынай» мемлекеттік би ансамблін құрды және көптеген көне билерді ғылыми негізде қалпына келтірді. Ол осы ансамбльдің негізгі қалаушысы ретінде айтып отыратын Қазақ КСР өнеріне еңбегі сіңген қайраткер, балетмейстр О. В. Всеволодская-Голушкевичпен бірге экспедицияларға шығып, көнекөз қарттардан би кимылдарын жазып алған [Ергөбек, 2021: 313].

Этнограф Өзбекәлі Жәнібектің осындай табанды еңбегінің арқасында ұмытыла бастаған билер қайта оралды. Олар рәсімдік және бақсы билері: «Айқосақ», «Бақсы ойыны», «Жезтырнақ», «Буынби», тұрмыстық және аңшылық билер: «Қоян-бүркіт», «Киіз басу», «Ортеке», «Өрмек-би», «Құсбегі – дауылпаз», «Келіншек», жауынгерлік билер: «Қылышпен-би» (саблямен билеу), «Сайыс», «Мерген», көпшілік билер: «Алқа-қотан», «Ұтыс-би», «Көкпар», «Шашу» сияқты билер болды. Қоғам қайраткері өзінің «Уақыт керуені» еңбегінде би өнері туралы «Қазақтың би өнері ежелден бері келе жатқан халықтың көңіл-күйіне, ой-арманына, тілек-аңсарына, тіптен уақыт талабына, дәуір талғамына сай өзінше дамып, ұрпақтан ұрпаққа алмасып келе жатқан халық жасампаздығының үлгісі болып табылады» деп, баға бере отырып, би өнерін одан әрі дәріптеу қай қайсымыз болса да ел алдындағы, тарих алдындағы қасиетті борышымыз деп түйіндейді [Жәнібеков, 1992: 151].

Оның қазақ халқының өткені мен мәдени мұрасын, халық сәулеткерлігін, ою-өрнегін, ұлттық киім-кешегін зерттеп, осы бағытта жазған ғылыми еңбектері қазақ елінің тарихы мен мәдениеті бойынша зерттеулерді дамытуда үлкен маңызға ие. Мемлекет қайраткерінің осындай маңызға ие еңбектер қатарына «Қазақтың қолтума мәдениеті» (1982), «Жаңғырық ... Алтын домбыра жайлы аңыздың ізімен» (1990), «Уақыт керуені» (1992), «Жолайырықта» (1995), «Қазақ киімі» (1996), «Ежелгі Отырар» (1997), «Тағдыр тағылымы» (1996,1997) деген кітаптары мен көптеген ғылыми мақалалары кіреді.

Қорытынды. Өзбекәлі Жәнібек – қазақ халқының ұлттық мәдениетін сақтап, оны жаңғырту жолында жанкештілік еңбек еткен, шоқтығы биік қайраткер тұлға. Ол көне музыкалық аспаптарды қайта тірілту, фольклорлық-этнографиялық ансамбльдер құру, халық билері мен ұлттық киім үлгілерін ғылыми негізде қалпына келтіру арқылы дәстүрлі өнерді қайта жаңғыртудың тиімді үлгісін көрсетті. Оның қазақ халық музыкалық аспаптар музейін ұйымдастыруы, «Шертер», «Сазген», «Ғасырлар пернесі», «Адырна», «Алтынай», «Отырар сазы» секілді өнер ұжымдарының құрылуына ұйытқы болуы ұлттық өнердің тек саханада емес, қоғамдық санада қайта түлеуіне мүмкіндік берді.

Қайраткердің мәдениет саласындағы қызметі оның ұлттық мәдениетті қоғам дамуының тірек күші ретінде терең түсінгенін дәлелдейді: ол ұлттық мәдени құндылықтарымыз арқылы жаһандану дәуірінде жастардың тарихи жадын қалыптастыратын, отаншылдық сезімді күшейтетін қуатты тәрбие құралы ретінде қарастырады. Бүгінгі мемлекетіміздегі «Мәдени мұра» бағдарламасының (2017), «Ұлттық рухани жаңғыру» ұлттық жобасының (2021) мазмұны Өзбекәлі Жәнібек ұстанған өмірлік ұстаным мен өнегелі ойларымен үндесіп жатыр. Сондықтан да оның ұлттық өнер мен мәдениетті ұлықтаудағы тәжірибесін ғылыми тұрғыдан зерделеу – қазіргі заман үшін өзекті болып қала береді.

ӘДЕБИЕТ

- Адырбек Б. Өзбекәлі Жәнібек.* Алматы: Қазақстан, 2021. 384 б.
Джанибеков У. Эхо... по следам легенды о золотой домбре. Алматы: Өнер, 1990. 304 с.
Ергөбек Қ. Ұлтымыздың ұйытқысы. Алматы: Алтын Кітап баспасы, ЖШС, 2021 ж. 376 б.
Жәнібеков Ө. Тағдыр тағылымы (естеліктер). Алматы, Рауан, 1997. 136 б.
Жәнібеков Ө. Таңдамалы шығармалар жинағы. 2-кітап. Алматы: ҚАЗАқпарат, 2011. 320 б.
Жәнібеков Ө. Уақыт керуені. Алматы: Жазушы, 1992. 192 б.
Қосмамбетов Т. Оңтүстік Қазақстан газеті, №170-171, 5 қараша, 2011ж.

REFERENCES

- Adyrbek B.* Ozbekali Zhanibek. Almaty: Kazakhstan, 2021. 384 p. (In Kazakh)
Dzhanibekov U. Echo... po sledam legendy o zolotoj dombre. Almaty: Oner, 1990. 304 p. (In Kazakh)
Ergobek Q. Ultymyzydyn uytqysy. Almaty: Altyn Kitap baspasy, ZhShS, 2021 zh. 376 p. (In Kazakh)
Zhanibekov O. Tagdyr tagylymy (estelikter). Almaty, Rauan, 1997. 136 p. (In Kazakh)
Zhanibekov O. Tandamaly shygarmalar zhinagy. 2-kitap. Almaty: QAZAqparat, 2011. 320 p. (In Kazakh)
Zhanibekov O. Uakyt kerueni. Almaty: Zhazushy, 1992. 192 p. (In Kazakh)
Qosmambetov T. Ontustik Qazaqstan gazeti, №170-171, 5 qarasha, 2011zh. (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Исабек Баршагүл Қашқыңқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан Педагогикалық университеті (Қазақстан Республикасы, Шымкент қ., А. Байтұрсынов к., №13, инд 160012). ORCID: /0000-0002-1470-8945. E-mail: barsha73@mail.ru

Сведения об авторе: Исабек Баршагуль Кашкиновна – кандидат исторических наук, профессор Южно-Казахстанского педагогического университета имени Узбекали Жанибекова, (Республика Казахстан, г. Шымкент, улица А. Байтурсынова, №13, инд. 160012). ORCID: 0000-0002-1470-8945. E-mail: barsha73@mail.ru

Information about the author: Barshagul K. Isabek – a candidate of historical sciences and professor at the South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov (Republic of Kazakhstan, Shymkent, A. Baitursynov Street, No. 13, ind 160012). ORCID: 0000-0002-1470-8945. E-mail: barsha73@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 24.02.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 03.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 14.03.2026.

ӘОЖ 32:574

ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ - ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВТІҢ ӨНЕГЕЛІ ІСТЕРІ*Г.Д. Сүгірбаева, Э.Б. Оразбаева*Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(Қазақстан)

Аңдатпа. Бұл мақалада Өзбекәлі Жәнібековтің мемлекеттік және қоғамдық қызметінің негізгі бағыттары мен тарихи маңызы, мәдени саясатты қалыптастырудағы рөлі, ұлттық мұраны жаңғыртуға қосқан үлесі және идеологиялық-ұйымдастырушылық қызметі деректік материалдар мен ғылыми әдебиеттер негізінде қарастырылады. Сонымен бірге мақалада Өзбекәлі Жәнібековтің мәдениет саласындағы басқарушылық тәжірибесі, дәстүрлі өнер мен тарихи ескерткіштерді қорғау бастамалары мен қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін арттырудағы өнегелі істерінің маңыздылығы жаңа көзқарас тұрғысынан талданған. Зерттеуде Өзбекәлі Жәнібековтің Алаш ардақтыларының есімдерін халыққа қайта оралтуға атсалысқандығы және осы негізде қазақ жастарын оқу-білімге шақыру жолында қазақ халқының келешегі үшін атқарған қызметтері сараланған. Мақалада қазақ мәдениетін жаңғырту жолында тарихымыздан сыр шертетін ескерткіштерді қалпына келтірудегі, елімізде музей ісін қалыптастырудағы, Наурыз мейрамын қайта жаңғыруына, қазақ халықтық ән-би өнерін дәріптеу үшін фольклорлық ансамбльдер ашудағы қажырлы еңбегі мен үлгі-өнегесі туралы айтылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Мақаланың деректік негізін Өзбекәлі Жәнібековтің мемуарлық және ғылыми еңбектері, А. Тәжіұлы, Қ. Ергөбек, Б.Адырбектің еңбектері, тұлғаның замандастарының естеліктері және архивтік материалдар құрайды. Бұл дереккөздер тарихи тұлғаның қоғамдық қызметтегі атқарған істерін бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында тұлағатану шеңберіндегі биографиялық тәсіл, тарихи-деректанулық әдіс, жүйелеу, салыстырмалы талдау, мазмұндық талдау әдістері қолданылды. Биографиялық тәсіл арқылы Өзбекәлі Жәнібековтің өмір жолы мен қоғамдық-мемлекеттік қызмет кезеңдері қарастырылып талданады. Тарихи-деректанулық әдіс деректердің шынайылығын, олардың зерттеу тақырыбы үшін маңызын айқындауға мүмкіндік береді. Мазмұндық және салыстырмалы талдау әдістері арқылы қоғам қайраткерінің ұлт мәдениетін жаңғырту, этнографиялық мұра, музей ісі, жастар тәрбиесі барысындағы іргелі істері айқындалып, тұлғалық қырлары ашылады. Сонымен қатар қазіргі қоғамдағы «Адал азамат» біртұтас тәрбие бағдарламасымен сабақтастығы қарастырылады. Жүйелеу барысында Өзбекәлі Жәнібековтің өнегелі істері бірнеше бағытта талданады.

Тірек сөздер: этнограф-ғалым, қоғам қайраткері, мәдениет министрі, театр, ескерткіш, музей, білім.

Сілтеме жасау үшін: Сугирбаева Г.Д., Оразбаева Э.Б. Қоғам қайраткері Өзбекәлі Жәнібековтің өнегелі істері // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), 88-94 бб. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.10

ОБРАЗЦОВЫЕ ДЕЯНИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ**УЗБЕКАЛИ ДЖАНИБЕКОВА***Г.Д. Сугирбаева, Э.Б. Оразбаева*Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова
(Казахстан)

Аннотация. В данной статье на основе документальных материалов и научной литературы рассматриваются основные направления и историческое значение государственной и общественной деятельности Узбекали Жанибекова, его роль в

формировании культурной политики, вклад в возрождение национального наследия, а также его идеологическая и организационная деятельность. Одновременно в статье анализируется значение управленческого опыта Узбекали Жанибекова в сфере культуры, его инициативы по защите традиционного искусства и исторических памятников, а также его нравственные поступки в повышении государственного статуса казахского языка с новой точки зрения. В исследовании рассматривается вклад Узбекали Жанибекова в возвращение имен героев Алаша народу и, на этой основе, его заслуги перед будущим казахского народа в деле привлечения казахской молодежи к образованию. В статье рассказывается о его трудолюбии и примере в реставрации памятников, повествующих об истории нашей страны на пути модернизации казахской культуры, в формировании музейного дела в стране, в возрождении праздника Наурыз и в создании фольклорных ансамблей для популяризации казахской народной песни и танца.

Материалы и методы исследования. Источниками для статьи послужили мемуары и научные труды Узбекали Жанибекова, работы А. Тажиулы, К. Ергобека, Б. Адырбека, мемуары современников, а также архивные материалы. Эти источники позволяют оценить достижения исторической личности на государственном уровне.

В ходе исследования в рамках изучения личности использовались биографический подход, историко-документальный метод, систематизация, сравнительный анализ и контент-анализ. Биографический подход позволил рассмотреть и проанализировать жизненный путь и этапы общественной и государственной деятельности Узбекали Жанибекова. Историко-документальный метод позволил определить достоверность данных и их значимость для темы исследования. Методами контент- и сравнительного анализа были выявлены основополагающие работы общественного деятеля в процессе возрождения национальной культуры, этнографического наследия, музейной деятельности и воспитания молодежи, а также раскрыты аспекты его личности. Кроме того, была рассмотрена преемственность с единой образовательной программой «Адал азамат» в современном обществе. В ходе систематизации в нескольких направлениях был проведен анализ нравственного творчества Узбекали Жанибекова.

Ключевые слова: этнограф-ученый, общественный деятель, министр культуры, театр, памятник, музей, образование.

Для цитирования: Сугирбаева Г.Д., Оразбаева Е.Б. Образцовые деяния общественного деятеля Узбекали Джанибекова // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), с. 88-94. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.10

THE EXEMPLARY DEEDS OF PUBLIC FIGURE UZBEKALI ZHANIBEKOV

G.D. Sugirbaeva, E.B. Orazbaeva

South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov (Kazakhstan)

Abstract. This article, based on documentary materials and scientific literature, examines the main areas and historical significance of Uzbekali Zhanibekov's public and social activities, his role in shaping cultural policy, his contribution to the revival of national heritage, and his ideological and organizational activities. The article also analyzes the significance of Uzbekali Zhanibekov's managerial experience in the cultural sphere, his initiatives to protect traditional art and historical monuments, and his moral actions in elevating the official status of the Kazakh language from a new perspective. The study examines Uzbekali Zhanibekov's contribution to the restoration of the names of the Alash heroes to the people and, based on this, his services to the future of the Kazakh people in engaging Kazakh youth in education. The article describes his diligence and example in the restoration of monuments telling the story of our country's history on the path to modernization of Kazakh culture, in the formation of museum affairs in the country, in the revival of the Nauryz holiday, and in the creation of folklore ensembles to popularize Kazakh folk song and dance.

Research materials and methods. The article draws on the memoirs and scholarly works of Uzbekali Zhanibekov, the works of A. Tazhiuly, K. Ergobek, and B. Adyrbek, the memoirs of his contemporaries, and archival materials. These sources allow us to assess the historical figure's achievements at the national level.

The study utilized a biographical approach, a historical documentary method, systematization, comparative analysis, and content analysis to study his personality. The biographical approach allowed us to examine and analyze the life and stages of Uzbekali Zhanibekov's public and public activities. The historical documentary method allowed us to determine the reliability of the data and its relevance to the research topic. Content and comparative analysis were used to identify the public figure's seminal works in the revival of national culture, ethnographic heritage, museum activities, and the education of youth, and to reveal aspects of his personality. Furthermore, continuity with the unified educational program "Adal Azamat" in modern society was examined. During the systematization, Uzbekali Zhanibekov's moral work was analyzed in several areas.

Keywords: ethnographer-scholar, public figure, Minister of Culture, theater, monument, museum, education.

For citation: Sugirbaeva G.D., Orazbaeva E.B. The exemplary deeds of public figure Uzbekali Zhanibekov // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), pp. 88-94. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.10

Кіріспе. Қазақ тарихында халқымыздың ұлттық руханияты мен мұрасын сақтап, оны дәріптеген бірегей тұлғалардың бірі – Өзбекәлі Жәнібеков болды. Ол мемлекеттік және қоғамдық қызметтерде жүріп, кеңестік кезеңнің қатаң идеологиялық шектеулеріне қарамастан, қазақ халқының мәдени, рухани байлығын жаңғыртып, тарихымызды, тілімізді, мәдениетімізді сақтау мен дамытуға саналы ғұмырын арнады. Оның қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін арттыру, Алаш ардақтылары Ахмет Байтұрсынов, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытовтардың есімдерін халыққа қайта оралту, қазақ жастарын оқу-білімге шақыру, тарихымыздан сыр шертетін ескерткіштерді қалпына келтіру жолында еңбек сіңірген адам. Қоғам қайраткері ретінде қандай қызметтер атқарса да ұлттық мүддені жоғарғы орынға қоя білді.

Нәтижелерді талқылау. Өзбекәлі Жәнібеков 1952 жылы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының тарих факультетін бітіріп, өзінің еңбек жолын Келес ауданының Абай ауылында мектепте мұғалім болып бастаған [Келес аудандық мемлекеттік архиві, Қор-1: 3]. Жас маман мектепте жүктелген міндетке жауапкершілікпен қарап тәлім-тәрбиеге бет бұрды және үш жылдың ішінде өз қабілетімен оқу ісінің орынбасарлығына дейін көтеріледі. Ұстаздықпен қатар қоғамдық жұмыстарға белсене араласқан Өзбекәлі Жәнібековті көп ұзамай аудан басшылары партия қызметіне шақырады. Мектептегі еңбек жолы оның үлкен қайраткерлікке дейінгі алғашқы кәсіби мектебі болды.

1955 жылы тамызда аудандық партия комитетінің штаттағы насихатшылық лауазымына келген Өзбекәлі Жәнібеков осы жылдың қараша айында Келес аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшысы болды. Ауданда оның бастамасымен жастарды елді-мекендерді көгалдандыру, санитарлық тазалықты сақтау және спортты дамыту секілді игі істерге тарту қолға алынды. Бұл туралы К. Адырбекұлы: «Тарих пәнінің маманы. Бүгінде шәкірттеріне сабағын қызықты өткізгені жөнінде кез келгені куәлік етеді. Ол оқушыларға тартымды сабақ өткізіп қана қоймай, мектептің ішкі шаруашылығын ұйымдастыруда да тынымсыз іс жүргізді. 1955 жылы жас маманның алғырлығын байқаған аудан басшылары оны аудандық комсомол комитетінің хатшысы етіп тағайындайды. Ол кезде бұл аудан негізінен мақта өсірумен айналысатын. Осы қызметінде Өзбекәлі Жәнібеков жастарды еңбекке жұмылдырып, еңбек өнімділігін арттыра білді. Көп ұзамай іскер жанды облыс басшылары облыстық комсомол комитетінің хатшысы қызметіне шақырады», - деп өз естелігінде жазады [Ергөбек, 2021: 65].

Комсомолдық қызметте жүріп жасаған өнегелі істерінің бірі жастар жетекшісі Ғани Мұратбаевқа арнап ескерткіш ашуы еді. Ол туралы шәкірті А. Тәжіұлының «Тау тұлға» кітабында еңбек ардагері Қ. Тұрсынқұлов «Өзбекәлі Жәнібеков» атты естелігінде былай деп жазған: «Ескерткішті ашуды қалай ұйымдастыру мәселесімен тікелей Өзекең өзі айналысып, Мәскеумен, Ташкентпен, Бішкекпен телефон арқылы байланысып жүрді. Ол осы кезге дейін біз хабарсыз болып келген Ғани Мұратбаевтың зайыбын тауып, сол кісімен ұзақ сөйлесті. Сол жылғы жаз айларының бірінде Шымкентке барып келді де, екі аптадан кейін Ғани ескерткіші ашылатынын жария етті. Шынында да екі аптадан соң өзі барып, Мәскеу, Өзбекстан, Қырғызстан комсомол ұйымдарының өкілдерінің қатысуымен ескерткішті ашты. Ғани ағамыздың зайыбы да қатысты.

Кейіннен білсек, облыстың бірінші басшысы В. Ливенцов сол кезде демалысқа кетіп, ескерткіш ашылардан бір-ақ күн бұрын оралыпты. Ол кісі сол салтанатты жиынның үстінде-ақ обкомның бірінші хатшысы Қаражан Әбіләзімовті болмашы сылтауларды желеу етіп, жерден алып, жерге салып әбден ұрысқан дейді. Оның себебін де мен кейін білдім. Бірер айдан соң Шымкентке бір барған сапарымда В. Ливенцовқа кездестім. Ол кісі бірден:

– Ғаниларыңның ескерткішін көрдің бе? Сол ескерткіш қоятын орын ба? Оны жастар паркіне немесе стадионның алдына орнату керек еді», - деді.

Сөйтсем, Ливенцов ағамыз Ғани ескерткішін Шымкентке мүлдем қойғызбаудың әрекетін жасап жүрген екен. Қайткенде де қаланың орталығына қойғызбауды мақсат тұтқан. Осыны сезген Өзбекәлі Жәнібеков Ливенцовтың демалысқа кету мезгілін аңдып жүріп, бар мәселені Сасбұқаевпен шешкен екен. Бәрі дайын болып, ел құлақтанып, қонақтар келіп қалған соң өзі бір-ақ күн бұрын келген облыс басшысы амалсыз Өзбекәлі Жәнібековтің шешіміне көніп, салтанатқа қатысып, сөз сөйлеген екен. Оны маған ашу шақырып айтқан сөздерінен сезе қойдым. Ғани ескерткіші Шымкентте осылай ашылды» [Ергөбек, 2021: 96]. Кеңестік кезеңдегі саясаттың тоталитарлық жүйесіне қарамастан Ғанидай ұлт перзентіне ескерткіш ашу ерен ерлікпен тең еді. Бұл – Өзбекәлі Жәнібековтің ұлтына деген сүйіспеншілігінің көрінісі.

Қоғам қайраткерінің келесі бір ұлтжандылығына Торғай өңіріндегі қызметі барысындағы білім ошақтарын, атап айтқанда мектептерде қазақ сыныптарын көбейтуі, орта арнаулы оқу орындары мен қазіргі Ыбырай Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық университетін, мәдениет орындарын ашуда орны толмас қызмет атқарды. Оған музейлер, театр, радиоторабын ашып, қазақ тілінде телехабарлар жүргізуі, қазақ тілінде шығатын газет-журналдар жаздыртып алдыртуы дәлел болады.

Өзбекәлі Жәнібековтің қазақ халқының тарихын, мәдениетін, өнерін, тілін өскелең ұрпаққа жеткізу жолындағы қайсар, жанаямас еңбегі турасында замандастары мен әріптестерінің келесі естеліктерінен танып, біле аламыз. Мемлекет қайраткері З. Камалиденов Өзбекәлі Жәнібековтің халқы үшін атқарған істері жайлы: «Облыстық партия комитетінің идеология жөнінен хатшысы Өзбекәлі Жәнібеков оқу, мәдениет, тұрмыстық мәселелерге қызу кірісті. Ең алдымен, облыс орталығын тездетіп салу үшін, КСРО Комсомолдар ұйымының басшысы Е. Тяжельниковке барып, Арқалық қаласын салу ісін бүкілодақтық комсомол құрылысы ретінде жариялауға келісім алды. Комсомолдық штаб құрылып, оған өзі тікелей көмек жасады», - деп баяндайды [Ергөбек, 2021: 31].

Өзбекәлі Жәнібеков идеология саласының хатшысы қызметінде болғанында Торғайдың өнерін дамытып, мәдениетін өркендетуі жайында Ж. Өмірбеков «Торғай Өзағанды іздейді...» естелігінде былай еске алады: «Өзағанның жетекшілігімен Арқалық маңызды мәдениет орталығына айнала бастады. 1971-ші жылдардың өзінде-ақ облыс орталығында педагогикалық институт, екі орта арнаулы дәрежелі оқу орны, облыстық филармония, музыкалық драма театры, тарихи өлкетану музейі ашылды. Мұншама шаруалардың жүзеге асуы әрине айтуға ғана оңай. Ал соның сан қырлы қиыншылықтарын жөндеуде, қаржы тапшылығынан шығуда Өзбекәлі Жәнібеков қаншама тер төкті десеңізші» [Ергөбек, 2021: 283].

Сондай-ақ автор этнограф-ғалымның ән мен күйге бай, дәстүрлі, өнерлі, сан қырлы Торғайда әуез драма театрын ашуда сіңірген еңбегі туралы былай баяндайды: «Мәскеудегі М. Щепкин атындағы театр-көркемөнер училищесінде оқып жатқан 17 жігіт пен қызды өзі барып үгіттеп, Арқалыққа алып келді. Оларды жайлы пәтер, жылы киіммен қамтамасыз етті. Театр өзінің шымылдығын тұңғыш рет 1972 жылы желтоқсанда Мұхтар Әуезовтің «Айман-Шолпан» пьесасы бойынша жасалған әуезді комедиясымен ашты. Саңлақ сахнагер, Еңбек Ері Серке Қожамқұлов есімімен аталған Торғай театры бүкіл республика театрларының алдыңғы сапында болды. Театрға қажетті барлық бұйымдарды, жабдықтарды Өзбекәлі Жәнібеков ауылдағы қолөнер шеберлеріне өзі кеңес бере отырып жасатты» [Ергөбек, 2021: 284].

Облыстық тарихи өлке тану музейін ұйымдастырып, ашуда Өзбекәлі Жәнібековтің еңбегі тіпті ерекше болған. «Оның әрбір экспонатын өзі жинап, әр шегесін өзі қақты десем әсте қателеспеспін. Торғай тарихында Аманкелді Иманов көтерілісіне қатысты бұйымды іздестіріп, музейге алдыртты. Ал енді біреулерін жергілікті хас шеберлерге үлгісін өзі ұсынып жасаттырды. Аудандарды, елді мекендерді арнайы сапармен аралаған кездерінде көне бұйымдарды көре қалса музейге өз қолымен тапсыратын. Аса құнды құжаттар мен қазақтың дәстүрлі өнерінің озық нұсқаларынан саналатын экспонаттарды, әсіресе Торғай тарихына байланыстыларын сонау Орынбор, Қостанай, Ақмола музейінен қолқалап сұрап алдыртқанын да білеміз», - деп толғанады [Ергөбек, 2021: 283]. Жоғарыда келтірілген естеліктер Өзбекәлі Жәнібековтің Торғай өңірінде салып кеткен сара жолының айғағы іспеттес.

Белгілі тарихшы Манаш Қозыбаев Өзбекәлі Жәнібековпен таныстығы туралы: «Мен Өзекенді сонау Торғай сахарасында қызмет істеген кезден білемін. Аманкелдінің жүз жасқа толуына байланысты бір топ ғалымдармен 1973 жылдың көктемінде Арқалыққа бара қалдым. Партия тарихы институты, Ғылым академиясы ұйымдастырған ғылыми конференция өткізілді. Көктем, өкпек жел, жер бір еріп, бір қатып жатқан кез. Бізге Арқалықта бір жетідей болуға тура келді. Көбіне осы тұста мен Өзекенмен бірге жүріп, ұзақ кештер әңгіме-дүкен құрып, етене таныстым, жанын түсініп, достасып кеттім», - дей келе, «Екінші есімде қалғаны – облыстық музей тарихы. Шын мәнінде музей Өзекеннің еңбегі нәтижесінде өмірге келді, келіп қана қоймады, іші экспонаттарға толды, кемеліне келді. Торғай өңірі көз алдына келетіндей музей, сол заманда ең жақсы музейлердің біріне айналды», - деп Өзбекәлі Жәнібековтің ұлтжандылық тұлғасын аша түседі [Тәжіұлы, 2021: 158].

Қоғам қайраткерінің тұлғалық болмысы жайында мемлекет қайраткері Р. Бердіғалиева былай деді: «Өзбекәлі Жәнібеков десе біздің көңілде мәдениет, білім және зиялылық сияқты үш ұғым тұрады. Өзбекәлі Жәнібеков аз ғұмырында тағылымы мол көп іс тындырды. Ө.Жәнібеков есімін мен үш жақты еске аламын». Автордың бұл сөздері қайраткердің ғибратты ғұмыры мен атқарған істерін осы үш ұғыммен байланыстыра бағалаған.

Ал жастармен жұмыс барысында Өзбекәлі Жәнібеков жастарды іскерлікке баулитын тәлімгерлік мектебі болғандығын айтады. Сондай-ақ Р. Бердіғалиева өз естелігінде: «1976-1983 жылдар аралығында республика бойынша жасөспірімдер кітапханаларын құру, жастар тәрбиесін кітапханаларда жүргізу ісі жақсы қарқын алды. Алматыда тұңғыш жасөспірімдер кітапханасын құру туралы қаулы шығып, оның директорлығына тағайындалған менің алғашқы кезде кітапхананың материалдық базасын жасау үшін күн-түн демей еңбектенуіме тура келді. Бұл уақытпен санаспайтын, балалар үшін барлық күш-жігерді жанып, жоқтан бар жасаған мезгіл болатын. Өзбекәлі Жәнібеков осы тұста мәдениет министрінің орынбасарының міндетін атқарды», - деп сол кезде Мәдениет министрі лауазымындағы Өзбекәлі Жәнібековтің жасөспірімдер кітапханасын құру ісіндегі атқарған еңбегі туралы жазып кеткен [Ергөбек, 2021: 190].

Өзбекәлі Жәнібековтің халқы үшін тағы бір жасаған еңбегі 1943 жылдан өткізілмеген қазақтың төл өнері ақындар айтысын қайта тірілтуге жасаған батыл қадамы болды. Ақындар

айтысы туралы қоғам қайраткері өз естелігінде: «1977 жылы Мәдениет министріне орынбасарлыққа тағайындала салысымен менің көзіме түскені 1943 жылдан кейінгі 34 жыл ішінде республикада халық ақындары айтысының бірде бір рет өткізілмегені, «Халық ақыны» деген құрметті атақтың ешкімге берілмей келгені болды. Сол бір соғыс кезінде өткізілген соңғы айтысқа Қаныш Сәтбаев (қазылар алқасының төрағасы), Мұхтар Әуезов, Күләш Байсейітова сияқты аса көрнекті ғылым мен өнер қайраткерлері басшылық еткен екен. Біз де солардың дейгейінде өткізілген айтыстан кем түспейік дегендей, қазылар алқасына аса көрнекті мамандарды (олардың арасында Жұбан Молдағалиев те болатын) қатыстырдық», – деп айтады [Жәнібеков, 1997: 58]. Қоғам қайраткерінің бұл бастамасы ұлттық рухтың оянуына және сөніп бара жатқан дәстүрлі өнердің мемлекеттік деңгейге көтерілуіне ықпал етті.

Тұлғаның өмірі мен қоғамдық саяси қызметін зерттеген Б. Адырбек «Өзбекәлі Жәнібек» атты зерттеу еңбегінде Өзбекәлі Жәнібековтің өнегелі істерін: «Өзбекәлі Жәнібек өзінің кісілік бойын, қайраткерлік болмысын таза ұстап Алаш баласын алаламай бауырына тарта «қалың қазақтың Өзбекәлісіне» (М.Жолдасбеков) айналып жасады. Қарғадайынан қайраткер болып бой тастап, халық, ұлт үшін қаракет етіп «рух сардарына» (Ә. Кекілбайұлы) айналып еңбек етті. «Басынан бақайшағына дейін ұлттық рухпен тыныстаған...» (М. Шаханов) ұлтын сүйген ұлттық болмысты азамат қазақ қоғамының кешегі сірескен кеңестік саясатының өзін ұлт игілігіне жұмсай білген. Қазақ қоғамның ескісі күйреп, жаңасы жасалмаған үркер-кезеңінде тіршілік кешіп, аяғын пендешілікке алдырмай, кісілік тұлғасына кір шалдырмай-ақ жүріп өтті» (Ш. Мұртаза)», – деп қоғам қайраткерлерінің сөзімен түйіндейді [Адырбек, 2021: 135].

Қорытынды. Өзбекәлі Жәнібеков – қазақ халқының рухани жаңғыруына өлшеусіз үлес қосқан тарихи тұлға. Оның қоғамдық қызметі ұлттық мәдениетті сақтау, ұмыт бола бастаған салт-дәстүрді қайта тірілту, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру жолындағы табанды күресімен айтарлықтай ерекшеленеді. Кеңестік идеология үстемдік еткен кезеңде ұлттық мүддені қорғап, қазақтың тілі мен ділін, өнері мен мұрасын сақтап қалу үшін батыл қадамдарға баруы – оның азаматтық ұстанымының биіктігінің көрінісі.

Өзбекәлі Жәнібековтің еңбегі – тек өткеннің еншісі ғана емес, бүгінгі және келер ұрпақ үшін үлгі болатын өнеге мектебі екені айқын. Оның қоғамдық қызметі әр қазақтың бойында елге, жерге, ұлттық құндылықтарға деген жауапкершілік сезімін оятады. Сондықтан да Өзбекәлі Жәнібековтің өмір жолы – халқына адал қызмет етудің, рухани тәуелсіздікке ұмтылудың айқын көрінісі. Бұл ойымызға қоғам қайраткерінің «Қазіргідей аумалы-төкпелі ұйытқуларға қарсы тұра алатын жалғыз ғана құдірет бар. Ол ғасырлар бойы мысқылдап жиналған мәнді қазына – жалпыадамзаттық, халықтық, ұлттық игі қасиеттер. Елдің елдігі де халықтың өзі қастерлейтін асыл қазынасы сол – игі қасиеттердің болмысына сай келеді. Қазір осы жалпыадамзаттық игі қасиеттердің өзі де үлкен сыннан, уақыт тезінен өтуде. Біз үшін аса қиын да жауапты мәселе қоғамның рухани өміріне қажеттілердің бәрін түбегейлі зерттеп, бағыт-бағдарларын саралап, соған орай бұхара арасында тәлім-тәрбие жұмыстарын өрістетуде болып отыр» деген пікірі негіз болады.

ӘДЕБИЕТ

- Адырбек Б.* Өзбекәлі Жәнібек. Алматы: Қазақстан, 2021. 384 б.
- Ергөбек Қ.* Ұлтымыздың ұйытқысы. Алматы: Алтын Кітап баспасы, ЖШС, 2021 ж. 376 б.
- Жәнібеков Ә.* Тағдыр тағылымы (естеліктер). Алматы, Рауан, 1997. 136 б.
- Жәнібеков Ә.* Таңдамалы шығармалар жинағы. 2-кітап. Алматы: ҚАЗАқпарат, 2011. 320 б.
- Келес аудандық мемлекеттік архиві КММ. Қор-1; Тізімдеме -1ж; Іс-3.
- Тәжіұлы А.* Тау тұлға. Кітап-альбом. Алматы: «Дала Дизайн», 2021. 400 б.

REFERENCES

- Adyrbek B. Ozbekali Zhanibek.* Almaty: Kazakhstan, 2021. 384 p. (In Kazakh)
- Ergobek Q. Ultymyzdyn ujytqysy.* Almaty: Altyn Kitap baspasy, ZhShS, 2021 zh. 376 p. (In Kazakh)
- Zhanibekov O. Tagdyr tagylymy (estelikter).* Almaty, Rauan, 1997. 136 p. (In Kazakh)
- Zhanibekov O. Tandamaly shygarmalar zhinagy. 2-kitap.* Almaty: QAZaqqarat, 2011. 320 p. (In Kazakh)
- Keles District State Archive, Municipal State Institution. Fund 1; Inventory 1; File 3. (In Kazakh)
- Tazhiuly A. A Towering Figure. Book–album.* Almaty: “Dala Design”, 2021. 400 p. (In Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет: Сүгірбаева Гүлжан Дәулетбекқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан Педагогикалық университеті (Қазақстан Республикасы, Шымкент қ., А. Байтұрсынов к., №13, инд 160012). ORCID: 0000-0003-3375-3757. E-mail: sugirbaeva@mail.ru

Оразбаева Эльмира Бейсенбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан Педагогикалық университеті (Қазақстан Республикасы, Шымкент қ., А. Байтұрсынов к., №13, инд 160012). ORCID: 0000-0002-3277-0304. E-mail: elmiraorazbayeva@mail.ru

Сведение об авторах: Сугирбаева Гульжан Даулетбековна – кандидат исторических наук, доцент Южно-Казахстанского педагогического университета имени Узбекали Жанибекова (Республика Казахстан, г. Шымкент, улица А. Байтурсынова, №13, инд. 160012). ORCID: 0000-0003-3375-3757. E-mail: sugirbaeva@mail.ru

Оразбаева Эльмира Бейсенбаевна – кандидат филологических наук, и.о. доцента Южно-Казахстанского педагогического университета имени Узбекали Жанибекова (Республика Казахстан, г. Шымкент, улица А. Байтурсынова, №13, инд. 160012). ORCID: 0000-0002-3277-0304. E-mail: elmiraorazbayeva@mail.ru

Information about the authors: Gulzhan D. Sugirbayeva – a Candidate of Historical sciences and Associate Professor at the South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov (Republic of Kazakhstan, Shymkent, A. Baitursynov Street, No. 13, ind 160012). ORCID: 0000-0003-3375-3757. E-mail: sugirbaeva@mail.ru

Elmira B. Orazbayeva – Candidate of Philological Sciences (PhD equivalent), Acting Associate Professor at the South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov (Republic of Kazakhstan, Shymkent, A. Baitursynov Street, No. 13, ind 160012). ORCID: 0000-0002-3277-0304. E-mail: elmiraorazbayeva@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 25.02.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 03.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 14.03.2026.

UDC 069.51 (574.5)

THE SIGNIFICANCE OF MUSEUM EXHIBITIONS IN REVIVING FORGOTTEN KAZAKH TRADITIONS AND CUSTOMS

N. Almakhanova, A. Omirbekova

Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Abstract. This article examines Kazakh customs and traditions as a fundamental cultural code that has historically shaped national identity, moral values, and social order. Drawing on ethnographic, historical, philosophical, and religious perspectives, the study explores the structural and functional significance of customs (*adet*), traditions, and rituals in Kazakh society, emphasizing their role in education, intergenerational knowledge transmission, and the formation of national mentality. Particular attention is given to the interaction between Islamic values and pre-Islamic belief systems, demonstrating how their synthesis contributed to the emergence of a distinctive cultural model rooted in moral responsibility, social solidarity, and respect for communal norms. The purpose of this research is to examine the structural and functional foundations of customs and traditions and to determine their role and significance in the formation of national spirituality. The research highlights the evolution of Kazakh traditions from unwritten social laws to cultural practices that continue to inform contemporary identity, despite processes of modernization and globalization. Special focus is placed on the role of museum institutions and ethnographic exhibitions as mediators between past and present, capable of preserving and revitalizing both material and intangible cultural heritage. By contextualizing forgotten or declining traditions within their historical and symbolic frameworks, museums contribute to cultural continuity and youth education.

Research materials and methods. The article is based on a comprehensive range of sources reflecting the historical, ethnographic, and philosophical aspects of Kazakh culture and traditions. The research material includes scientific works on Kazakh ethnography, history, and spiritual culture, including studies by S. Kenzheakhmetuly, A. Zhunisov, and Sh. Ualikhanov, as well as scientific publications devoted to issues of national values, mentality, and the relationship between religion and traditions. Ethnographic descriptions of rituals and customs also played a significant role, including traditions related to family life cycles, social practices, and ceremonial activities that reflect both Islamic influences and pre-Islamic belief systems. Comparative analysis, historical method, regional research approach, and systematic collection and synthesis of materials. A phenomenological analysis of this structure allows for a deeper understanding of the mechanisms through which traditions contribute to the construction and preservation of national spiritual identity.

Key words: Kazakh traditions, customs, ethnography, intangible cultural heritage, national mentality, intergenerational knowledge, moral education, museum exhibitions, cultural preservation, heritage revitalization.

For citation: Almakhanova N., Omirbekova A. The significance of museum exhibitions in reviving forgotten kazakh traditions and customs // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), pp. 95-103. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.11

ҰМЫТЫЛҒАН ҚАЗАҚ ДӘСТҮРЛЕРІ МЕН ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫН ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Н. Алмаханова, А. Өмірбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада қазақтың салт-дәстүрлері ұлттық бірегейлікті, моральдық құндылықтарды және қоғамдық тәртіпті тарихи тұрғыдан қалыптастырған негізгі мәдени код ретінде қарастырылады. Этнографиялық, тарихи, философиялық және діни көзқарастарға сүйене отырып, зерттеу қазақ қоғамындағы әдет-ғұрыптардың (әдет), дәстүрлер мен рәсімдердің құрылымдық және функционалдық маңызын талдайды. Сонымен қатар олардың тәрбиелік мәніне, ұрпақтан-ұрпаққа білім жеткізуге және ұлттық менталитетті қалыптастырудағы рөліне ерекше назар аударылады. Исламдық құндылықтар мен исламға дейінгі наным-сенімдердің өзара ықпалы да қарастырылып, олардың синтезі моральдық жауапкершілікке, әлеуметтік ынтымақтастыққа және қоғамдық нормаларды құрметтеуге негізделген ерекше мәдени үлгінің қалыптасуына ықпал еткені көрсетіледі. Бұл зерттеудің мақсаты – әдет-ғұрыптар мен дәстүрлердің құрылымдық және функционалдық негіздерін қарастыру және олардың ұлттық руханияттың қалыптасуындағы рөлі мен маңызын анықтау. Зерттеуде қазақ дәстүрлерінің жазылмаған қоғамдық заңдардан бастап, қазіргі заманғы модернизация мен жаһандану үдерістеріне қарамастан ұлттық болмысты қалыптастыруды жалғастырып отырған мәдени тәжірибелерге дейінгі эволюциясы сипатталған. Сондай-ақ музей мекемелері мен этнографиялық көрмелердің өткен мен бүгіннің арасындағы байланыстырушы рөліне ерекше назар аударылады. Олар материалдық және материалдық емес мәдени мұраны сақтап, жаңғыртуға мүмкіндік береді. Ұмыт қалған немесе қолданыстан шығып бара жатқан дәстүрлерді тарихи және символдық тұрғыдан түсіндіру арқылы музейлер мәдени сабақтастықты сақтауға және жастарды тәрбиелеуге ықпал етеді.

Зерттеу материалдары және әдістері. Мақала қазақ мәдениеті мен дәстүрлерінің тарихи, этнографиялық және философиялық қырларын қамтитын кең ауқымды дереккөздерге негізделген. Зерттеу материалын қазақ этнографиясы, тарихы және рухани мәдениеті бойынша ғылыми еңбектер, соның ішінде С. Кенжеахметұлы, А. Жүнісов және Ш. Уәлихановтың зерттеулері, сондай-ақ ұлттық құндылықтар, менталитет және дін мен дәстүрдің өзара байланысы мәселелерін қарастыратын академиялық жарияланымдар құрайды. Зерттеуде салт-жоралғылар мен әдет-ғұрыптардың этнографиялық сипаттамалары маңызды орын алды, оның ішінде отбасылық-тұрмыстық циклге қатысты дәстүрлер, әлеуметтік тәжірибелер және исламдық ықпалдар мен исламға дейінгі сенімдерді қатар бейнелейтін рәсімдер қарастырылды. Мақалада салыстырмалы талдау, тарихи әдіс, аймақтық зерттеу тәсілі, сондай-ақ материалдарды жүйелі жинақтау және синтездеу әдістері қолданылды. Осы құрылымды феноменологиялық талдау дәстүрлердің ұлттық рухани бірегейлікті қалыптастыру мен сақтаудағы механизмдерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: қазақ дәстүрлері, әдет-ғұрыптар, этнография, материалдық емес мәдени мұра, ұлттық менталитет, ұрпақ аралық білім беру, адамгершілік тәрбиесі, музей көрмелері, мәдени мұраны сақтау, мұраны жаңғырту.

Сілтеме жасау үшін: Алмаханова Н., Өмірбекова А. Ұмытылған қазақ дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын жаңғыртудағы музей экспозицияларының маңызы // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), 95-103 бб. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.11

ЗНАЧЕНИЕ МУЗЕЙНЫХ ЭКСПОЗИЦИЙ В ВОЗРОЖДЕНИИ ЗАБЫТЫХ КАЗАХСКИХ ТРАДИЦИЙ И ОБЫЧАЕВ

Н. Алмаханова, А. Омирбекова

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби (Казахстан)

Аннотация. В статье рассматриваются казахские обычаи и традиции как фундаментальный культурный код, который исторически формировал национальную идентичность, нравственные ценности и общественный порядок. Опираясь на этнографические, исторические, философские и религиозные подходы, исследование анализирует структурное и функциональное значение обычаев (әдет), традиций и ритуалов в казахском обществе, подчеркивая их роль в воспитании, передаче знаний между поколениями и формировании национального менталитета. Особое внимание уделяется взаимодействию исламских ценностей и доисламских верований, показывая, как их синтез способствовал формированию уникальной культурной модели, основанной на нравственной ответственности, социальной солидарности и уважении к общественным нормам. Цель данного исследования – рассмотреть структурные и функциональные основы обычаев и традиций и определить их роль и значение в формировании национальной духовности. В исследовании также рассматривается эволюция казахских традиций – от неписаных социальных законов до культурных практик, продолжающих формировать современную идентичность, несмотря на процессы модернизации и глобализации. Особый акцент сделан на роли музейных институтов и этнографических экспозиций как посредников между прошлым и настоящим, способных сохранять и возрождать материальное и нематериальное культурное наследие. Помещая забытые или утрачивающие актуальность традиции в их исторический и символический контекст, музеи способствуют культурной преемственности и воспитанию молодежи.

Материалы и методы исследования. Статья основано на широком комплексе источников, отражающих исторические, этнографические и философские аспекты казахской культуры и традиций. Исследовательский материал включает научные работы по казахской этнографии, истории и духовной культуре, в том числе исследования С. Кенжеахметулы, А. Жунисова и Ш. Уалиханова, а также научные публикации, посвященные вопросам национальных ценностей, менталитета и взаимосвязи религии и традиций. Существенную роль сыграли этнографические описания обрядов и обычаев, включая традиции семейно-бытового цикла, социальные практики и ритуальные действия, отражающие как исламское влияние, так и доисламские верования. В статье использованы сравнительный анализ, исторический метод, региональный исследовательский подход, а также методы систематического сбора и синтез материалов. Феноменологический анализ данной структуры позволяет глубже понять механизмы, посредством которых традиции способствуют формированию и сохранению национальной духовной идентичности.

Ключевые слова: казахские традиции, обычаи, этнография, нематериальное культурное наследие, национальный менталитет, межпоколенческая передача знаний, нравственное воспитание, музейные экспозиции, сохранение культуры, возрождение наследия.

Для цитирования: Алмаханова Н., Омирбекова А. Значение музейных экспозиций в возрождении забытых казахских традиций и обычаев // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), с. 95-103. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.11

Introduction. Every people possesses its own distinctive way of life, means of subsistence, customs, and traditions. All of these emerge and develop together with the people themselves, closely accompanying their historical evolution. As social life and economic conditions progress and transform, the everyday life, customs, traditions, collective consciousness, worldview, and

mentality of a people also undergo change. Practices that once emerged in a particular historical period and were gradually formed into stable, systematic patterns over a long time may begin to lose their original content. In their place, new forms and meanings arise that correspond to changing social and class-based demands. Thus, social and economic conditions and their development inevitably influence long-established ways of life, customs, and traditions, contributing both to their transformation into new forms and to the gradual loss of their former functions. The ethnic characteristics of the Kazakh nation are manifested through participation in a shared linguistic and cultural community, particularly in various elements of traditional and everyday culture [Abdrasheva, 2007] The Kazakh ethnos is characterized by the commonality of fundamental elements of material and spiritual culture, daily life, customs and traditions, and modes of production. Like other nomadic peoples, the Kazakh ethnos is distinguished by a strong tradition of intergenerational transmission of information. In this context, epic genres-such as numerous legends, folktales, *terme*, epic poetry, genealogies (*shezhire*), and other oral forms-play a particularly significant role.

One of the defining cultural features of the Kazakh ethnos at the level of family and social organization is exogamy. Marriages within one generation, one family, close kinship groups, and up to seven generations were strictly prohibited, reflecting a deep-rooted taboo against incest. Another distinctive characteristic that sets the Kazakh ethnos apart from other ethnic groups is its complex interethnic and hierarchical social structure, which permeated the entire social organism from top to bottom. Each tribe was divided into several hierarchically organized ethnic groups, as well as smaller units united by intricate systems of social relations.

At the same time, the Kazakh family, as the smallest unit of tribal society, fulfilled an essential social function: educating the younger generation in respect for traditions, moral norms, and behavioral principles, and reinforcing these values in their consciousness. Respect for ancestors and adherence to their traditions were intrinsic qualities cultivated within the family. According to tradition, it is impossible to imagine a Kazakh family without an *aksakal* (elder), who served as the main guardian and moral foundation of spiritual values. The *aksakal* was believed to be closer to the world of past generations and ancestors, and therefore enjoyed exceptional respect. As a wise and experienced figure, the *aksakal* represented not only an ideal leader among the Kazakhs but also among other Eastern peoples, embodying a model personality and serving as a bearer and transmitter of the collective ethnic ideal.

Discussion and results. Customs and traditions constitute a complex of practices that have been accumulated over centuries in accordance with each nation's religion and beliefs, way of life, and specific features of national social organization; they represent patterns of behavior established within a community and society. In everyday usage, they function as accepted norms of conduct that distinguish one cultural group from another and regulate social behavior informally, serving as mechanisms for ordering social actions. For a nation, customs and traditions have historically been grounded as laws of life and society, forming spiritual wealth in the collective consciousness as sources of moral guidance, education, upbringing, and rules of existence. Alongside strict observance of these requirements and norms, society also imposed sanctions, based on these same principles, on those who failed to respect or uphold them. In traditional Kazakh society, customs and traditions functioned as an unquestionable social law.

For example, wedding rituals, *Nauryz kozhe*, bridal farewell ceremonies, hospitality feasts (*konagasy*), *shashu*, and the custom of *erulik* are regarded as established traditions. Customs and traditions possess significant didactic, educational, and communal value. Through tradition, one can observe the historical continuity and development of a people's social relations, culture of daily life, professional practices, moral norms, behavioral patterns, systems of upbringing, and spiritual activities passed down from generation to generation [Kenjeakhmetuly, 1994] The richness of customs and traditions reflects the richness of culture itself. In social relations, *adet* (custom) refers to processes that standardize rituals and procedural practices associated with everyday life and

traditional observances, integrating norms, requirements, and conditions performed within the framework of national consciousness. Closely associated with the concept of ritual (*ghuryyp*), this phenomenon is often expressed in a more complex conceptual form as customs and rituals (*adet-ghuryyp*). Over many centuries, although the form of certain customs may change, their core content remains constant. At the same time, cultural phenomena introduced from outside a given ethnic group-originating in other peoples and societies-may gradually become habitual and assimilated into the existing system of customs. Traditions may arise both externally and internally within a nation, appearing initially as individual normative practices that remain in use over three or four generations. As they come into harmony with national consciousness and aesthetic sensibilities, they are gradually culturally and socially appropriated, entering the broader conceptual domain of tradition and becoming firmly established. In this sense, traditions correspond to the nation's inherent spiritual-cultural and socio-practical essence. Spiritual values encompass humanity's accumulated knowledge, worldview principles, philosophical concepts, moral norms, and political understanding-that is, all elements associated with the spiritual achievements of civilization. The significance of spiritual values can be realized by each individual as a social subject through personal cultivation. Spirituality itself represents the measure of benevolence, morality, compassion, and kindness within an individual, manifesting as the conceptual understanding of personal existence. In other words, it reflects each person's formation, development, life goals, and chosen way of living. Customs and traditions constitute a complex, deeply rooted structure formed over centuries, enriched during each historical era and supplemented in response to the demands and conditions of modernity [Valikhanov, 1985] In this regard, the observation by Sh. Valikhanov-who noted that it is extremely difficult to determine which legends originated in ancient times, which religious concepts they stem from, and under whose influence they evolved due to the existence of contradictory interpretations-aptly reflects the complexity of identifying the evolutionary structure of customs and traditions.

In the life of the Kazakh people, customs and traditions have always occupied a special place. Scholars emphasize that since the formation of Kazakh society as a nation, two elements have been treated with particular care: language and customs. This perspective further confirms that these structures represent vital existential and worldview values. Mentality can be observed through the behavioral patterns, everyday life, and historical-cultural worldview that characterize the spiritual essence of an ethnos. The ethnic definition of mentality (from the Latin *mens*, meaning mode of thinking or a particular spiritual disposition of the mind) does not pertain to a single individual but rather represents a system of psychological and axiological orientations inherent to the collective consciousness of an entire people. National mentality not only provides spiritual strength and resilience in everyday life but also enables individuals to perceive complex phenomena by placing trust in their surrounding environment, while remaining attentive to aspects that transcend the visible, routine world. In this context, the preservation, interpretation, and exhibition of customs and traditions-particularly within museum spaces-serve as essential mechanisms for sustaining national mentality and reviving the traditional cultural code in contemporary society.

Today, although the names of certain customs and traditions have changed, there are regions where their essence has been preserved without distortion. In particular, in the western and southern regions of Kazakhstan, Kazakh customs and traditions continue to be practiced in everyday life without abandonment. Among the traditions that have been preserved are *at tuldau* (ritual marking of a deceased horse), kneeling to ask forgiveness, *aksarbas* vows, *aunatu* (ritual rolling of a child), giving *baigazy* (a gift for a new possession), tying the threshold (*bosaga bailau*), allocating inheritance shares (*enshi beru*), welcoming new neighbors (*erulik beru*), collecting aid (*zhylu zhynau*), expressing a ritual request (*kalau aitu*), and sealing the cauldron (*kazan shegeleu*).

While some traditions remain widely practiced among the people (such as *aidar tagu*, *konak kade*, *bastangy*, and others), many others are gradually being forgotten. In particular, there are numerous customs unfamiliar to today's youth. The traditions inherited from our ancestors were

always applied for benevolent and constructive purposes. Therefore, knowing them and, when appropriate, implementing them in everyday life remains both meaningful and valuable. For example, the custom known as «*Biz shanyshar*» clearly reflects the Kazakh people's care for children and the deliberate steps taken to secure their future.

Biz Shanyshar (The Awl-Sticking Custom) In earlier times, Kazakhs hosted guests without expecting any payment. For this purpose, they prepared special guest dwellings, kitchens for cooking meals, attendants, and even transport in advance. Failure to properly host a guest could result in public reproach or even fines. For instance, if meat was served without removing the sinew or glands, the host was required to compensate the guest. One of these complimentary meals was lunch (*tüstik as*). In summer, Kazakhs ate lunch when the shadow of a stick disappeared and the sun stood directly overhead. Travelers who arrived at this time would sit with the host, drink tea, eat, and then continue on their journey without staying overnight. However, those who came for «*biz shanyshar*» behaved differently: they refrained from conversation, placed their saddles together in one spot, and did not depart after lunch. In such cases, the host slaughtered livestock specifically for the guests. The visitors would then leave silently the following day around midday. Typically, elderly men arrived as such guests. After their departure, the household members would immediately understand the unspoken message. They would beat out the felt carpet (*syrmak*) and search for the whetstone. Upon finding an awl (*biz*) stuck into the carpet and discovering the whetstone missing, the meaning became clear. This symbolic act conveyed the message: «Our son has come of age, your daughter has reached maturity. We have a worthy son; you have a beautiful daughter. Let us become in-laws.». If the household with a daughter did not request the return of the whetstone, the elderly men would later return to formally propose marriage [Nurmuratov & Sagiqzy, 2006]. In general, the whetstone is a tool associated with men, while the needle belongs to women. The whetstone is used for sharpening, while the needle is used for embroidery and clothing. By sticking an awl into the felt carpet, the elders symbolically indicated the presence of a son in their household and expressed the wish for kinship. Taking the whetstone signified a proposal for marital alliance.

«After religion, the most powerful instrument of the Kazakh people is their customs and traditions» states Alikhan Bukeikhanov. Indeed, beginning from the era of the Türgesh Khaganate and later the Karakhanid State, virtually all aspects of Kazakh life-everyday practices, traditions and customs, ritual behavior, and even patterns of speech-began to take shape within the framework of Islamic law (Sharia). The legal codes known as *Zhargý* (including the *Zheti Zhargy*), compiled during the reigns of Esim Khan, Kasym Khan, and Tauke Khan, were likewise grounded in the Qur'an and the Hadith Throughout its history, the Kazakh people have endured innumerable hardships. They waded through floodwaters in heavy boots, endured bloodshed and suffering, and repeatedly faced the harsh winds of adversity. They crossed deserts in despair and passed through fire in agony; yet, each time they fell face down upon the earth, they rose again with the help of God. For this reason, the ancestors upheld the belief that «God's word is sacred» remaining steadfast in worship, prioritizing divine approval, comforting the grieving, and supporting those in distress. They shared both their wisdom and material sustenance without hesitation. The Kazakh people have long been united in assisting the defenseless and protecting the vulnerable, acting collectively and decisively in the pursuit of benevolence. This, indeed, represents the true character of a Muslim.

Regrettably, values such as respect for neighbors, faithfulness to entrusted responsibilities, and loyalty to one's word-values that are increasingly eroding today-were regarded by earlier nomadic generations as divine commandments and formed the foundation of their moral code [Orazbekova, 1993]. The saying of the Prophet Muhammad (peace be upon him), «One who is not trustworthy has no faith; one who does not keep his promise has no religion» was rendered in Kazakh proverbial wisdom as «there is no betrayal of a trust» and «a man's promise is his honor». In this way, hypocrisy and duplicity were firmly rejected. If one traces the origins of Kazakh

customs and traditions, one inevitably arrives at Islam. Alongside adherence to what Islam commands and avoidance of what it prohibits, many instructive traditions emerged, shaped through the application of Qur'anic verses, Hadith, and Sunnah practices in response to diverse social circumstances.

The laws referenced here are those of the *Zheti Zhargy*. Building upon the five-section *Zhargy* applied under Kasym and Esim Khans, Tauke Khan expanded the code by adding two further sections, forming the comprehensive *Zheti Zhargy*. Kenjeakhmetuly presents this material under the title «Steppe Laws» on page 84 of his book *Kazakh Customs and Traditions*. The *Zheti Zhargy* was adopted toward the end of the seventeenth century through the collective participation of Tauke Khan, Anet Baba, Khozhabergen Zhyrau, and the renowned biys Tole, Kazybek, and Aiteke, and it has survived to the present day as a valuable cultural and legal heritage. The frequent presence of provisions aligned with Sharia within this legal code serves as clear evidence of the extent to which the authors relied on the Qur'an and Hadith and demonstrates their deep understanding of Islam.

There exists a clear continuity and harmony between Islamic values and Kazakh customs and traditions, both of which retain great significance today. This is because the primary source of ancestral Kazakh customs and practices is Islam. In particular, the Sunnah and Hadith of the Prophet Muhammad (peace be upon him) became embedded as customary practices and occupied a central place in Kazakh culture [Religion and Tradition, 2013]. Nevertheless, it would be an overstatement to claim that all ancient traditions fully correspond to Islamic Sharia. Some customs originate from pre-Islamic Tengrist beliefs and have retained their symbolic value to this day. Harmonizing such practices with Islamic norms remains a complex issue, as certain elements do not fully align with Islamic doctrinal boundaries. Islam began to spread into the territory of present-day Kazakhstan in the early seventh century as a result of Arab expansion into Central Asia. Despite this, several pre-Islamic customs have continued to survive. For instance, in Kazakh social life, long-standing matrimonial traditions such as *besik kuda* (cradle betrothal), *kalyn toleu* (bride price), and *amengerlik* (levirate marriage) have persisted. Islamic and pre-Islamic traditions in family and kinship relations formed an integral part of believers' everyday lives. Funeral rites, memorial ceremonies, weddings, and circumcision rituals were widely practiced. In southern regions of Kazakhstan, where Islam became particularly influential, the celebrations of *Qurban Ait* and *Oraza Ait* assumed special prominence. Many pre-Islamic customs and rituals—such as *tasattyk*, *besik kuda*, *karsy kuda*, *süiiek zhangyrtu*, bride abduction, and the payment of bride price—became widespread and were often perceived by some Kazakhs as Islamic traditions. The intersection of such practices with Islamic principles can be illustrated by the example of *tasattyk*, a sacrificial ritual performed during times of drought. The tradition of invoking rain is rooted in ancient Turkic beliefs associated with sacred stones, known historically as *jede*, *tash*, *yada*, *ede*, *suu tash*, or *zhai tash*, concepts that remained prevalent from the early Middle Ages until the late nineteenth century. Today, this practice continues in rural areas, where farmers invite local imams to conduct *tasattyk* rituals during periods of drought and crop failure.

For centuries, the Kazakh people have preserved and protected universal human values. Therefore, the high spiritual level at which Islam has been embraced and promoted within Kazakh society is not surprising. Such values were transmitted through poetry, narratives, proverbs, and, most importantly, through customs and traditions. In this context, the documentation, interpretation, and presentation of these traditions—particularly within museum and ethnographic spaces—play a crucial role in safeguarding the continuity of Kazakhstan's spiritual and cultural heritage. In the context of rapid globalization and cultural transformation, museum institutions have emerged as one of the most effective platforms for preserving, interpreting, and revitalizing traditional cultural codes [Valikhanov, 1985]. For Kazakh society, where customs and traditions historically functioned as unwritten law, moral compass, and social regulator, museums serve not merely as repositories of material artifacts but as spaces of cultural memory and identity reconstruction. Through

ethnographic collections, ritual objects, oral histories, and multimedia narratives, museums translate intangible heritage-customs, beliefs, and social practices-into tangible forms accessible to contemporary audiences.

Museum exhibitions play a crucial mediating role between past and present by contextualizing traditional practices within their historical, religious, and social frameworks. As demonstrated in the preceding discussion, Kazakh customs and traditions are deeply rooted in both Islamic values and pre-Islamic belief systems, forming a complex and multilayered cultural structure. Exhibitions that accurately reflect this syncretism allow visitors to understand traditions not as static relics, but as dynamic systems that evolved in response to social, environmental, and spiritual needs. In this sense, museums contribute to the deconstruction of superficial or folklorized perceptions of tradition and promote a more nuanced academic understanding. Particularly important is the educational function of museum exhibitions for younger generations, many of whom are unfamiliar with lesser-known customs such as *biz shanyshar*, *tasattyk*, or traditional mechanisms of social responsibility and ethical conduct. By presenting these traditions through interactive displays, reconstructed ritual scenes, and explanatory narratives, museums facilitate intergenerational knowledge transmission-historically achieved through oral tradition-within a modern institutional framework. This process not only revives forgotten practices but also reinforces values such as trust, communal solidarity, respect for elders, and moral accountability, which remain socially relevant today.

Furthermore, museum exhibitions contribute to the reinterpretation of traditions in contemporary cultural discourse. Rather than advocating the uncritical restoration of all past practices, museums provide a reflective space where traditions can be evaluated, contextualized, and reimagined in accordance with present-day ethical, legal, and social norms. This approach aligns with academic perspectives that view tradition as a living cultural phenomenon rather than a fixed historical construct. As such, museums function as active cultural agents, ensuring continuity while enabling adaptive transformation. The integration of ethnographic research, historical analysis, and exhibition practice positions museums at the forefront of efforts to revive and sustain Kazakh traditional culture. By safeguarding both material and intangible heritage, museums play a vital role in preserving national identity, strengthening cultural self-awareness, and transmitting the traditional cultural code of the Kazakh people to future generations.

Conclusion. The Kazakh people are among those who have historically attached profound importance to child upbringing and, more broadly, to the moral formation of the individual, having developed effective principles and normative frameworks for education and socialization. An examination of national spirituality reveals that Kazakh philosophy and culture possess a rich potential for transmission to future generations. In analyzing national mentality, this study has addressed religion, language, customs and traditions, social structures, as well as philosophical and psychological dimensions [Zhunisov, 1992]. Despite the passage of centuries, the spiritual unity of the nation, grounded in historical continuity, has retained its value and continues to be actively examined in contemporary scholarship. The movement of essential national values toward universal human ideals within Kazakh culture originates primarily from deeply rooted moral principles. The centuries-long history created by the Kazakh people represents an invaluable treasure for present and future generations. This heritage is particularly precious due to its embodiment of faith, moral instruction, customs, and traditions. As inheritors of this educational and spiritual legacy, it is incumbent upon us to engage critically with it, to comprehend its inner meanings, and to transmit those elements that remain relevant and instructive for the upbringing of today's youth. Young people must not only be informed about their past but also be capable of interpreting it through the lens of contemporary realities and integrating it into their own cultural identity. It is evident that a people who lose their language, religion, and traditions face the risk of cultural dissolution. The traditions discussed in this study represent only a small portion of the vast cultural heritage that demonstrates the nobility, wisdom, and foresight of the Kazakh people. Numerous sacred customs,

rituals, and social practices that reflect national dignity and ethical refinement remain insufficiently studied or have fallen out of practice. The revival and reintegration of forgotten traditions lie within our collective responsibility. Rather than perceiving traditions as remnants of the past, they should be regarded as living witnesses of ancestral knowledge and experience.

In this context, museum institutions and ethnographic research play a decisive role in preserving, interpreting, and revitalizing traditional culture. By transforming intangible heritage into accessible educational and cultural narratives, museums serve as essential instruments for intergenerational transmission. Ultimately, customs and traditions function as powerful tools of moral education, shaping values, identity, and continuity within society. Their preservation and reinterpretation are therefore not acts of nostalgia, but necessary conditions for sustaining national identity and cultural resilience in the modern world.

REFERENCES

Abdrasheva B.Zh. National Values in Folk Traditions. In: Materials of the International Scientific Conference. Almaty, 2007. 127 p. (In Russian)

Ualikhanov Sh. Qazaqtardagy shamandyqtyn qaldygy [Traces of Shamanism among Kazakhs]. In: Tandamaly shygarmalar [Selected Works] (2nd ed.). Almaty: Zhazushy, 1985. 560 p. (In Kazakh / Russian edition)

Zhunisoov A. Babalar dasturi [Traditions of the Ancestors]. Almaty, 1992. 77 p. (In Kazakh)

Din men datur [Religion and Tradition]. Almaty, 2013. 192 p. (In Kazakh)

Kenjeakhmetuly S. Qazaqtyn salt-dasturleri men adet-guryptary [Kazakh Customs and Traditions]. Almaty: Ana Tili. 1994. (In Kazakh)

Qazaq ruhaniyaty: tarihi-filosofiyalyq zhane etnomadeni negizderi [Kazakh Spirituality: Historical-Philosophical and Ethnocultural Foundations]. Almaty, 2013. 197 p. (In Kazakh)

Nurmuratov S.E., & Sagiqyzy A. On the Issue of National Spirit. In: Materials of the International Scientific Conference. Almaty, 2006. 178 p. (In Russian)

Orazbekova Kh. Iman zhane inabat [Faith and Decency]. Almaty: Ana Tili, 1993. 58 p. (In Kazakh)

Qazaq salt-dasturleri [Kazakh Customs and Traditions] // Massaget.kz. (n.d.). [Electronic resource]. Retrieved March 12, 2026, from <https://massaget.kz/layfstayl/alemtanu/Qazaqstanym/15060/portal> (In Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет: Алмаханова Назерке Айдарқызы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Мәдениеттану білім беру бағдарламасының 1 курс докторанты (Әл-Фараби, 71. Алматы). E-mail: nazalmakhanova@mail.ru

Өмірбекова Әлия Өмірбекқызы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, дінтану және мәдениеттану кафедрасының қауымдастырылған профессоры (Әл-Фараби, 71. Алматы).

Сведения об авторах: Алмаханова Назерке Айдарқызы – докторант 1-го курса образовательной программы «Культурология» Казахского национального университета имени аль-Фараби (Аль-Фараби, 71. Алматы). E-mail: nazalmakhanova@mail.ru

Омирбекова Алия Омирбековна – доцент кафедры религиоведения и культурологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Аль-Фараби, 71. Алматы).

Information about the author: Nazerke A. Almakhanova – 1st-year PhD student in the Cultural Studies program at Al-Farabi Kazakh National University (Al-Farabi, 71. Almaty). E-mail: nazalmakhanova@mail.ru

Aliya O. Omirbekova – Associate Professor of the Department of Religious Studies and Cultural Studies at Al-Farabi Kazakh National University (Al-Farabi, 71. Almaty).

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 20.02.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 27.02.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 06.03.2026.

UDC 94(439): 392.8

THE ROLE OF HERBS AND SPICES IN TURKISH CUISINE IN HUNGARY

Andrea Ban

University of Debrecen (Hungary)

Abstract. This paper examines the role of herbs and spices in the cuisine of Turkish communities living in Hungary, with particular attention to processes of cultural continuity, adaptation, and substitution. Based on ethnographic observation, informal interviews, and ethnobotanical literature, the study analyses how traditional Turkish culinary practices are maintained or modified in a Central European context. Special emphasis is placed on the acquisition of raw materials, the use of ethnic grocery stores, and the interaction between Turkish and Hungarian gastronomic traditions. The findings demonstrate that herbs and spices function not only as flavouring agents but also as cultural markers that contribute to the preservation of identity within migrant communities. While certain adaptations occur due to availability and local taste preferences, the core structure of Turkish gastronomy remains remarkably stable. The study contributes to the understanding of migrant foodways and highlights the ethnobotanical significance of everyday culinary practices.

Materials and methods. The research is based on qualitative ethnographic methods, including participant observation in Turkish households, grocery stores, and restaurants in Hungary, as well as informal interviews with members of the Turkish community. The analysis is complemented by a review of ethnobotanical, historical, and gastronomic literature. Comparative analysis was applied to identify similarities and differences between Turkish and Hungarian culinary practices, with particular attention to the use of herbs and spices.

Keywords: Turkish cuisine, ethnobotany, herbs and spices, migration, food culture, Hungary

For citation: Andrea Ban. The role of herbs and spices in Turkish cuisine in Hungary // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), pp. 104-118. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.12

МАЖАРСТАНДАҒЫ ТҮРІК АСХАНАСЫНДАҒЫ ШӨПТЕР МЕН ДӘМДЕУІШТЕРДІҢ РӨЛІ

Андреа Бан

Дебрецен университеті (Мажарстан)

Аңдатпа. Мақалада Мажарстанда (Венгрияда) тұратын түрік қауымдастықтарының асханасындағы шөптер мен дәмдеуіштердің рөлі, мәдени сабақтастық, бейімделу және алмастыру үрдісіне жете назар аударылады. Этнографиялық бақылауларға, бейресми сұхбаттарға және этноботаникалық әдебиеттерге сүйене отырып зерделеген мақалада дәстүрлі түрік аспаздық тәжірибелерінің Орталық Еуропа контекстінде қалай сақталатынын немесе өзгертілетінін талдайды. Шикізатты сатып алуға, этникалық азық-түлік дүкендерін пайдалануда түрік және мажар (венгр) гастрономиялық дәстүрлерінің өзара ықпалдасуы қарастырылады. Зерттеу нәтижелері шөптер мен дәмдеуіштердің тек хош иістендіргіш ретінде ғана емес, сонымен қатар мигрант қауымдастықтарының мәдени бірегейлігін сақтауға ықпал ететін мәдени маркер ретінде де қызмет ететінін ашып көрсетеді. Белгілі бір бейімделулер қолжетімділікке және жергілікті талғамға байланысты болғанымен, түрік гастрономиясының негізгі құрылымы айтарлықтай тұрақты болып қала береді. Зерттеу мигранттардың тамақтану жолдарын түсінуге ықпал етеді және күнделікті аспаздық тәжірибелердің этноботаникалық маңыздылығын дәйектейді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу Мажарстандағы түрік үй шаруашылықтарын, сондай-ақ азық-түлік дүкендеріне және мейрамханаларына келушілерді

бақылауды, сондай-ақ түрік қауымдастығының мүшелерімен бейресми сұхбаттарды қамтитын бақылау этнографиялық әдістеріне негізделген. Талдау этноботаникалық, тарихи және гастрономиялық әдебиеттерге шолумен толықтырылған. Түрік және мажар (венгр) аспаздық тәжірибелерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау үшін салыстырмалы талдау жасалды, әсіресе шөптер мен дәмдеуіштерді пайдалануға назар аударылды.

Тірек сөздер: Түрік асханасы, этноботаника, шөптер мен дәмдеуіштер, миграция, тамақтану мәдениеті, Мажарстан (Венгрия)

Сілтеме жасау үшін: Андреа Бан. Мажарстандағы түрік асханасындағы шөптер мен дәмдеуіштердің рөлі // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), 104-118 бб. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.12

РОЛЬ ТРАВ И СПЕЦИЙ В ТУРЕЦКОЙ КУХНЕ ВЕНГРИИ

Андреа Бан

Дебреценский университет (Венгрия)

Аннотация. В работе исследуется роль трав и специй в кухне турецких общин, проживающих в Венгрии, с особым вниманием к процессам культурной преемственности, адаптации и замещения. На основе этнографических наблюдений, неформальных интервью и этноботанической литературы исследование анализирует, как традиционные турецкие кулинарные практики сохраняются или изменяются в контексте Центральной Европы. Особое внимание уделяется приобретению сырья, использованию этнических продуктовых магазинов и взаимодействию между турецкими и венгерскими гастрономическими традициями. Результаты показывают, что травы и специи функционируют не только как ароматизаторы, но и как культурные маркеры, способствующие сохранению идентичности в мигрантских общинах. Хотя определенные адаптации происходят из-за доступности и местных вкусовых предпочтений, основная структура турецкой гастрономии остается удивительно стабильной. Данное исследование способствует пониманию кулинарных традиций мигрантов и подчеркивает этноботаническое значение повседневных кулинарных практик.

Материалы и методы исследования. Исследование основано на качественных этнографических методах, включая включенное наблюдение в турецких домохозяйствах, продуктовых магазинах и ресторанах Венгрии, а также неформальные интервью с членами турецкой общины. Анализ дополнен обзором этноботанической, исторической и гастрономической литературы. Для выявления сходств и различий между турецкой и венгерской кулинарными практиками был применен сравнительный анализ, с особым вниманием к использованию трав и специй.

Ключевые слова: турецкая кухня, этноботаника, травы и специи, миграция, культура питания, Венгрия

Для цитирования: Андреа Бан. Роль трав и специй в турецкой кухне Венгрии // MUSEUM.KZ. 2026. №1 (13), с. 104-118. DOI 10.59103/muzkz.2026.13.12

Introduction. The best way to knowing, understanding and accepting a people is to start studying its cultural history – and one way to do that is by exploring its cuisine.

In my paper I explore and present the ways in which the use of herbs has changed among the Turks living in Hungary. As the common aphorism holds, “*Tell me what you eat, and I’ll say who you are*”. This and similar proverbs indicate that once you are acquainted with the diet and foods of a people or an ethnic group you will also have learnt a great deal about the community in general.

Over the centuries, the different foods have migrated along with the people and under the influence of changing circumstances they, too, have changed and evolved. This migration has contributed to the variety and multiplicity of foods. A difference in even one ingredient will result in flavours characteristic of the given region or people. Sometimes it is enough to change the quantity of a spice or additive or to omit or add one, a variation in the manner of preparation due to circumstances in the environment or the technical facilities and the result is a new dish. The natural environment spreading out under our feet, all the plants that we only need to reach out our hands for and they give us food as we go along, all provide additional features to the cuisine and gastro-culture of any nation adapting to the characteristics of the landscape, the soil, the climate and the geographic position. A further feature that has contributed to the appearance of different food variants is the free or illegal trade (or smuggling) of commodities among countries.

During my research my goal was to find out whether and to what extent the culinary habits of these Turkish people changed after they had moved to and settled in Hungary. If so, how is this noticeable? How far do these people preserve their traditions? What are the herbs and spices they even use in this country? Are these the traditional variants and where do these people acquire them? If they are not available in this country, what do they use for substitutes? And, most importantly, how does the Hungarian cuisine influence the flavours of the traditional Turkish dishes, how far and to what extent have changes taken place. Naturally, the reverse also applies. It is easily possible that the Turkish people who have entered employment and started a family in this country (including those in mixed marriages) also affect Hungary's culture as part of a kind of 21st century impact.

It is important to note that the shops established to serve the needs of these Turkish people are also visited by many Hungarians. Also, most Turkish restaurants follow their business interests when they offer mostly 'Hungarianised' versions of their Turkish dishes, to suit local taste. This way we can subtly hint that the impact of living together has already gently started to affect both cultures.

Discussion of the results. Hungary's Turkish occupation had a favourable effect on our foods and our culinary culture. During these 150 years the two nations passed on a great deal of knowledge to each other. One such transmission was the use of intensely seasoned dishes, as well as mutton roast on a spit, stuffed cabbage or stuffed vine-leaves, to mention but a few [Ketter, 1985: 158]. There are also several plants which became wide-spread due to Turkish influence. They played a great part in both export and import. It was during the Turkish period that a great many people began to grow ornamental plants such as roses, tulips, hyacinths and lilacs. The same is true of crops such as cucumbers, almonds, currants, cherries and quinces [Surányi, 1985: 61-62]. Although rice was first grown in Europe in the 8th century by the Moors, the first plantations in Hungary appeared during Turkish rule. The need to supply the kitchen of the Turkish army caused the Turks to establish rice plantations in the South of the country – this production was reduced after the Turkish occupation not to gain momentum again until the 20th century, when breeds adapted to our climate began to appear [Ketter, 1985: 160].

Aubergines (*tojásucsor*, *törökparadicsom* in Hungarian) originally come from Southeast Asia and India and found their way to this country through Turkish mediation to become an increasingly popular food. This is where we must also mention sweetcorn (*Zea mays*), poppies (*Papaver somniferum*), tomatoes and red paprika (*Capsicum annuum*) (further Hungarian names include *törökbors* and *pogánypaprika*).

There is a minor historical legend surrounding the introduction of paprika into this county in the 17th century. According to legend it was a Hungarian maidservant who pinched the seeds of 'Turkish pepper' from the garden of Mehmed Pasha of Buda. The Pasha saw the pretty young woman carrying her pitcher of water and had her taken to his Seray without delay. Locked inside the curious garden the young beauty could observe some very special flowers, including the paprika plant which was growing its bright red crops just then. She observed how the Turkish people dry the red fruit of the plant, grind it into powder and use it to season their dishes. Because she liked the

flavour, she got hold of some of the seeds of the plant. However, the young woman could not bring herself to forget her former lover, a young farmer. One day she had a lucky strike – she found a secret passage that her master had built and through this she could get out in the night to meet her loved one. One day she sneaked out carrying a small sack of seeds she had picked and gave it to her former fiancé, instructing him to take it home and plant the seeds. The young farmer did her bidding. By the following year every garden in the town was abundant with the paprika seedlings. The Hungarians grew very fond of the new red spice.

Although the legend about the young lovers is loveable, it is more likely that the plant, seen today as the national spice of the Hungarians (Fig.1-2), spread wide due to the activity of a handful of Bulgarian gardeners whom the Turks had invited into this country [Swahn, 2003: 174-177].

The Turks, who were also extremely fond of the fiery fruit of the paprika plant, had come in touch with it through Spanish and Portuguese mediation in the 16th or 17th century. Today there are innumerable variations and types in terms of flavour, colour, shape or growth rate. Hungary is now thought of worldwide as one of the leading producers of paprika, as well as several other plants, herbs and spices such as basil, garlic, parsley or various types of onions. In Turkey the most intensely produced herbs and spices are aniseeds, chili, bay leaves, oregano, poppies and sage [Swahn, 2003: 9].

Fig 1-2. Historically traditional methods of drying vegetables (tomatoes, peppers, eggplants, etc.) and fruits (plums, apricots, dates, figs, apples and grapes) by the nomadic peoples of the Eastern Hun Empire (including Hungarians, Turks, etc.) have been preserved to this day //http://receptjeink.blogspot.hu/2011/12/keleti-konyha-kincese.html. Photo: Andrea.Ban.

Herbs and spices in Turkish cuisine

Herbs and spices are substances we use in making or preserving our foods, due to their active agents (scent, flavour, aroma, colour or preservative effect). Mostly they come from plants (herbs and other plants produced for this purpose), but some others come from fungi, animal or mineral sources. According to another definition a spice is the part of a plant with an intense flavour or aroma which we add in small quantities to our food to preserve, enhance or modify the flavour or smell of our foods.

It is hard to tell how long humanity had been using herbs and spices. We cannot even estimate the century, but it is probable that flavouring goes back as far as cooking. Relevant

testimony comes from the remnants of food and drink which were found in dried form on the surviving fragments of clay dishes placed inside graves next to the deceased [Swahn, 2003: 11-19].

Naturally, as gastro-culture changes continually and special foods appear and influences are adapted from different cultures, various plants can act either as herbs and spices or as core ingredients of main courses – such as dill, the leaves of vegetables, paprika, tomatoes, mint, lemon, yoghurt or cheese.

“Turks of this Land”

Turkish people living in Hungary are either new immigrants from Turkey or are persons of dual citizenship (born in this country) living here with their families mostly in the major cities. They employ themselves either in commerce (textiles, foods, jewellery, household products), as wholesale or retail traders, business owners in the service industry (restaurants, fast food places), market vendors or the employees of any of these. A considerable number are visiting students studying at our colleges and universities. The Turkish food shops and restaurants opened in order to serve the needs of these people conjure up a tiny little Turkey inside Hungary.

The spread of grocery offered by these shops and the manner in which they display their spices, seeds and kernels, pickles or packaged products are no different here from the appearance, quality, packaging or range of choice offered back in Turkey. These shops draw their custom from two sources. One type of customer – the majority – are Turks who are attached to what they got used to in their own country; the rest are Hungarians who like or are interested in Turkish cuisine. As I have learnt, these little shops make sure they stock everything that is required in order to cook the foods of the authentic Turkish cuisine (Fig. 3-4). They procure these goods with the help of Turkish suppliers and wholesale traders.

Customers can buy not only the foods and drinks such as tea or coffee, but also the cooking dishes and cups or glasses needed for preparation and service. Most of the Turkish inhabitants of this country feel a profound sense of patriotism and a respect for their original homeland – retaining their identity even when living at a great distance from Turkey they are deeply attached to the traditional Turkish flavours and dishes, to their manner of preparation and the raw materials used therein.

Fig. 3-4. Spices. (Turkey, Istanbul – bazaar row, 23 April 2016). Photo: Andrea Ban.

The cuisines they follow may be categorised into three types.

1. Authentic Turkish cuisine. Traditional dishes, flavours, preparation, herbs and spices; meals in accordance with the time of day; using raw material purchased in Turkish shops and coming from Turkish import. They will not substitute, not even the fresh vegetables, only if they are unable to buy Turkish import products.

2. Mixed cuisine. This means a place where Turkish and Hungarian dishes are served alternately. There may be several reasons for this, such as a simple liking for Hungarian food, Turkish-Hungarian mixed marriages; children get used to Hungarian dishes at school canteens and claim similar dishes as those they have been socialised on. Many Hungarian university and college canteens are aware of the diverging religious and dietary needs of foreign students studying in this country and serve a spread of dishes also suited to their taste, but the choice is still rather narrow. This also motivates Turkish students to familiarise themselves with Hungarian cuisine and eating our foods. Similarly, in order to meet children's needs, the foods served may include items such as hot dogs and hamburgers which are not characteristic of Turkey and are imported even into our country.

3. Households that cook Hungarian dishes. Although this is very rare, and it is hard to declare that any such household is 100% Hungarian, but there are some which are predominantly so. This is the result of mixed marriages, but these are mostly Turkish people who are unable to acquire Turkish import all the time because there is no shop to meet their needs near where they live and acquiring such products is difficult.

It is important to point out that even in kitchens preparing Hungarian dishes or adapting a Hungarian style to any extent people do not use pork, in line with Muslim prohibition, and substitute it with beef, mutton or poultry.

Acquiring products

As I have just mentioned, Turkish people are very much attached to their own foods and drinks. The Turkish shops are stocked by Turkish suppliers, importers or wholesalers, whether we are talking of dry goods, fresh vegetables or meats, frozen, dried or tinned products.

People insist not only on the sight of well-stocked stores but also the experience of being served in the right way. Turkish customers like products of the meet counter to be ready to cook. This means that it is cleaned, chopped, washed, pre-packaged so you only need to rinse it through and can get down to cooking straight away.

They have a broad range of foods made from minced meat, which is put through the mincer two or even three times until they reach the consistency that Turkish people favour.

The cultivated plants of Turkish gastronomy in Hungary

The Turkish dietary spread eaten in a normal day, and the mealtimes are practically identical between the Hungarian and the Turkish peoples. Hungary's Turkish inhabitants, belonging to various Turkic groups, follow their traditional Turkish cuisine and make their dishes accordingly.

The three mealtimes are distinguished in the same way as in our culture, but the dishes eaten at these mealtimes, and the foods eaten between mealtimes are different. For snacks Turkish people eat mostly oily seeds prepared in any number of ways, sweet, savoury and spicy (chickpeas, sunflower seeds, pistachio, almonds, hazelnuts, peanuts, walnuts etc.) (Fig. 5).

Fig. 5. Selection of spices, side dishes (rice, bulgur), beans, chickpeas, etc., presented in Turkish style in Hungarian Turkish shops (Budapest, 25 June 2016). Photo: Andrea Ban.

Breakfast

Breakfast is eaten together. It is very ample and varied. There are several types of cheese served: harder, softer, white, salted etc. They very rarely eat smoked cheese, it is not characteristic in this part of the world – white soft cheese are far more common. Another typical breakfast food is a type of pastry rolled out thin and stuffed with various types of stuffing (meat, spinach, potatoes, cheese) – this is called “borek” (*börek*, *burek* or *byrek*) is a family of pastries or tarts popular in southeastern Europe). This is accompanied, as all other meals, with yoghurt, cottage cheese and cut meats. On the breakfast table you will always find various salads (mostly made from cucumbers, tomatoes, onions, olives, aubergines and pumpkins and raw fresh herbs such as dill, parsley and mint). Although compared to green plants available in Turkey the spread is narrower in Hungary. In Turkey, village people just walk out to their garden and pick what they had grown, or whatever nature had placed on their plate: *common knotgrass* (*Polygonum aviculare*, in Hungarian: *madárkeserűfű*), *common dandelion* (*Taraxacum officinale-pitypang*), *shepherd's purse* (*Capsella bursa pastoris* – *pásztortáska*), *buttonweed / roundleaf mallow* (*Malva neglecta* – *papsajtmályva*), *bitter dock* (*Rumex obtusifolius* – *lórum*), *common purslane / pursley* (*Portulaca oleracea* – *kövér porcsin*), *stinging nettle* (*Urtica dioica* – *csalán*). to mention but a few plants that constitute the ingredients of people there. The modest range available in this country consists of cultivated herbs such as pre-heated dill, mints, chives, spring onions, parsley and celeriac leaves. To a smaller extent Turks living in Hungary use potted herbs also, mainly relying on the offer of the supermarkets. For flavouring they use lemons.

Flavoured spreads from aubergines

Turkish people like to mix the sweet and the savoury, this is why they usually end their breakfast with jam (fig, sour cherry, apricot, grape, melon or strawberry), honey and *tahin pekmez*, a traditional ending to breakfast. Pekmez is a very sweet grape must cooked until thick which they spread on bread and eat as a sweet. Honey is also eaten on bread, not in the tea.

It is common to include *menemen* (similar to Hungarian *lecsó*) on the breakfasts table. The ingredients are the same as Hungarian *lecho* – onions, tomatoes, tomato paste, paprika. It is made with eggs, the same as in Hungary, but they chop the ingredients much smaller than we do, and flavour it with chili, olive oil, garlic, oregano, parsley and black pepper. Turkish people chop their

vegetables very small for any salad, claiming that the flavours come out much better that way – as anyone will testify who has tasted them. This is particularly true in the case of vegetables grown under a hotter climate, which arrive in the shops and restaurants all the way from Turkey.

Lunch. Soups.

There are several similarities in the flavouring of the dishes these two nations make for lunch. However, Turkish dishes are lighter and not as fatty as ours, their soups are sourer. This is also related to the climate – in hotter weather it is refreshing to eat and drink slightly sour things. They are very fond of cream soups, but meat soups and bouillons are also a part of the cuisine. One basic ingredient much used for soups is *bulgur*. Bulgur is a type of durum wheat rich in fibres, which is harvested before it is fully ripe. It is then pre-cooked or steamed for a short time and dried in the sun. During that time the grain completes ripening. It is sold in two sizes – one variant consists of half and whole grains, another of grains crushed small to the size of semolina.) Further ingredients are sweet corn, different types of lentils, spinach, dried and fresh beans, mushrooms, cabbage, peas, parsley, carrots, celeriac and potatoes. *Herbs used* are peppermint, lemon, paprika (chili, hot, sweet, ground, pulbiber, garlic, red onions, spring onions, leeks, thyme, tomatoes (whole, peeled, puréed), celeriac, carrots, parsley, nutmeg, dill, oregano. *Other flavour enhancing agents used as a spice* include salt, sugar, vinegar, butter, yoghurt, sour cream and cheese.

Second course: the subject of the present paper are mainly plants and their use in the diet of Turks living in Hungary. It is only in passing that I wish to speak about similarities in the cuisine of the two peoples and their causes, but I do not aim to survey the entire repertoire, as we are looking at one of the richest and most varied cuisines of the world.

The period of Turkish occupation has brought many advantages. Dishes that the Hungarians adopted from the Turks probably include stuffed cabbage or *sarma* which plays a role in both Turkish and Transylvanian cuisine to this day; and is still referred in Transylvania as *sarma*.

The same is true of *stew* (*pörkölt* in Hungarian) type dishes. The technique used in *stew* is so ancient, that probably even the Hungarians of the age of the Conquest made most of their meat dishes in this way. To fry and seal the diced cubes of meat before further cooking is still the first move of any good mutton dish to this day, and as we know, mutton is the most important meat staple both in the Cumania (Kunság) in Hungarian area and in Turkish cuisine. Naturally, *stew* was not made in the same way in the past as it is today, as paprika was not introduced to Europe, including Hungary, until the 16th century. The method of cooking *stew* varies also from one province of Turkey to another, which is mostly related to the quantity of onions or water used. One informant from Yogzat province who was born in Akdagmadeni said that their *stew* is like that cooked by the Hungarians – with plenty of sauce on top, made with lots of onions and chicken paprika is flavoured with yoghurt. One modification in Hungary is that we add sour cream, a richer and more creamy substance, and this informant claimed that this makes Hungarian *stew* tastier and more flavourful. Another informant who had come from a village near Istanbul described their local *stew* as a drier dish made with less sauce and adding little onion. Ground red paprika, black pepper, tomatoes and paprika are indispensable spices in making both variants of *stew*. It is interesting that the informant from Azerbaijan mentioned marjoram and mint in place of paprika when describing their variant of *stew*.

As a side-dish to go with meat dishes they use either potatoes, also popular in Hungary (prepared in many ways), rice, bulgur (the half and whole grains) or steamed vegetables. Of the cultivated plants the most widely used are aubergines (raw and dried), paprika (the type used for stuffing, dried or raw), red lentils, cabbage, chickpeas, dried beans and, last but certainly not least, grape leaves which are used in both a raw and a pickled form for their dishes.

Turks living in Hungary also use a wide array of herbs. They prefer spice mixtures prepared and sold in shops. The range of herbs and spices used for main courses is similar to those used in soups, but it also includes cinnamon, basil, marjoram, capers, cumin, coriander, ginger, bay leaves, allspice, pine kernels and blueberries. They also use white wine to enhance flavours (Fig. 6-7).

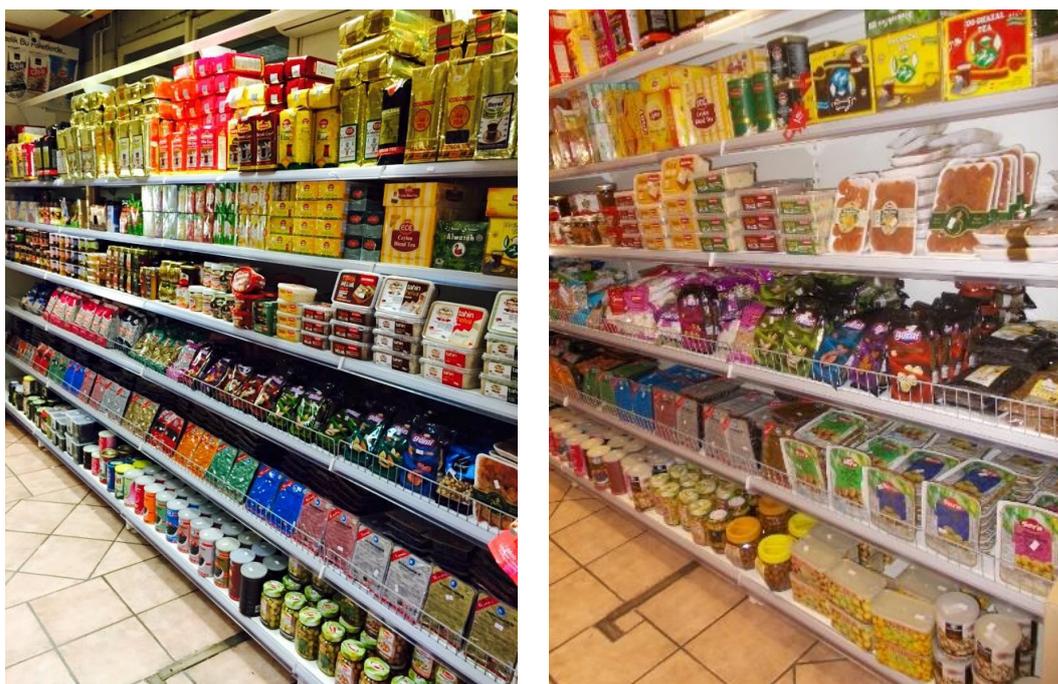

Fig. 6-7. Product assortment in Turkish grocery stores in Hungary – all items are Turkish imports (Budapest, 16 July 2016). Photo: Andrea Ban

Starters, salads, vegetable spreads

Apart from the vegetables mentioned before, aubergines are also used frequently as an ingredient for salads. They use a wide range of spreads made from vegetables, but aubergines are certainly the most widely used plant. It is flavoured with any of the herbs and spices described above.

Cakes, sweetmeats

Turkish cuisine, true to its standard, is also rich in cakes and sweetmeats. While Turkish people have a clear preference for ready-to-cook products and deep-frozen cakes, there is also a great deal they make at home. Turkish cakes are very sweet, they use lots of honey, sugar syrup, fruit syrups (date, pomegranate, carob etc.), fruit jams (fig, apricot, strawberry, rose). Dried and candied fruits (Fig.8) also appear both as raw materials and as flavouring, as do seeds and nuts (pistachio, sesame seeds, walnuts, almonds, chickpeas). Cakes are usually flavoured with orange water, rose water, cinnamon, vanilla, grated coconut, yoghurt or cocoa. Turkish people also have pancakes and what Hungarians call *langos* (savory doughnut fried in oil). They had never tried eating pancakes with jam, sugar and cocoa etc. Even cottage cheese is eaten in savoury form only. They were used to eating pancakes with sour cream, savoury minced meat, etc. However, because they like sweet flavours, they soon came to like the Hungarian version and now prepare their pancakes in the same way. Their *langos* is the same as the Hungarian variant.

Besides sour cream, honey is the only thing that Turks living in Hungary regularly buy in our shops or at our markets. They find them much nicer. Turkish people used to the flavours of very white soft cheese have also grown fond of Hungarian hard smoked cheeses and made them a regular raw material in their kitchen.

By contrast, as regards the quality of rice, Turkish people have such high expectations that even the most expensive rice available in this country does not hit the standard of the cheapest rice they would purchase in Turkey.

I must make separate mention of the range of choice they expect in terms of chickpeas and olives – one reason they avoid Hungarian shops is that they fail to meet these expectations (Fig.9).

Fig. 8-9. Selection of dried fruits and olives. (Turkey, Istanbul–bazaar, 23 April 2016). Photo: Andrea Ban

As regards the chances of substituting green herbs and vegetables, all of my informants replied that they like the Turkish types and mostly shop in Turkish shops, but if they fail to get access to Turkish products, they will buy fresh products at Hungarian markets (paprika, tomatoes, cucumbers, celeriac, parsley, carrots, onions, garlic, aubergines, pumpkins or fruit), but are unlikely to buy them in the supermarkets.

There are some cultivated plants which they can only access in Turkish shops: yard-long beans (*Vigna unguiculata*) or the fruit of the carob plant.

It is worth mentioning briefly that some of the restaurants and fast-food places run by Turkish people in Hungary and offering traditional Turkish dishes are not all that traditional anymore. Due to business policy, some of these restaurants hope to increase their audience by altering some of the recipes. As they put it, they have ‘Hungarianised’ their cooking. This does not mean modifying the meat – using pork is out of the question even if the goal is to please us or to increase profits. ‘Hungarianising’ means they have introduced Hungarian flavours into dishes which allowed it. They transformed their dishes into more full-bodied, fatty and spicy courses.

Herbs

A brief description of the herbs most commonly used by Turks living in Hungary and their use.

Bay leaves (*Laurus nobilis* – *Defne* in Turkish) This is an evergreen garden herb. The active agent is the leaf which is used in both raw and dried form. In folklore medicine its leaves were crushed and placed on wounds, scratches and burns because it contracts the blood vessels and reduces bleeding. If stored in oil, the leaves produce a unique flavour [Vermeulen, 2005: 164-165]. It is used for flavouring soups, vegetable purées, sauces, gravies, marinades, meat dishes and pickles.

Black pepper (*Piper nigrum* – *Karabiber*): this is an indigenous shrub of the tropics. One of the most widely used herbs of Turkish and Hungarian cuisine. The Hungarian word (*bors*) is of ancient Turkic origin and had come into Turkish from Iran through commerce [Racz, 2013: 155-156]. They use it as a spice. It gives a hot, piquant flavour to soups, meat dishes (roast or grilled meats, stews and ragouts). It is a spice used for sauces, gravies, salads, side-dishes and savoury cakes.

Lemon (*Citrus x limon* – *limon*). In both popular diet and popular medicine this is a very important plant. In cases of sore throat, it is recommended to eat the flesh of a lemon mixed with sugar [Vermeulen, 2005: 87-88]. They use the peel, the flower and the juice of the fruit alike. The

juice is used against fever and high blood pressure; it improves digestion and is the No. 1 home remedy against stomach and liver complaints. People suffering from a cold are made to smell lemon flowers. In the region of Bursa people pour hot water over lemon zest and 7-8 leaves of mint (*Menthae-nane*) and drink the resulting drink. In the area of Döşemealtı it is common for wool dyeing master's to place ground lemon zest into the dye to render the colour more lasting [Bartha, 1993: 42]. If you place a slice of lemon over an insect bite it reduces the swelling [Vermeulen, 2005: 87-88]. It is used widely in the patisserie industry and medicine in a number of ways even today. Lemon is used to flavour soups, salads, sweets and cooling drinks.

Lemon grass (*Melissa officinalis – ogul otu, kovan otu, turuncan, limon otu*): in popular medicine herb tea made from the leaves of lemon grass is recommended against stomach complaints. It is used most commonly by people suffering from insomnia. It reduces profuse menstrual bleeding if administered as a bath [Bartha, 1993: 42]. It is considered an elixir of life for body and soul. Due to its antidepressant quality, it gives the body a new lease of life. If made into a tincture and flavoured with honey it has a relaxing, soothing effect and is therefore recommended before sleep. It has the capacity to reduce cramps and nervous stomach pains [Vermeulen, 2005: 184-185]. Besides its remedial effects it is used to enhance the flavour of refreshing drinks (*szörbet-sörbet-serbet*), soups and sweets, which lends a lovely cool, refreshing flavour on hot days.

Fennel (*Foeniculum vulgare – raziyane, rezene, tatlı anason*): the seeds, flowers and roots are used likewise. A tincture of the seeds improves the appetite and helps get rid of winds. Nursing mothers also drink it hoping for plentiful milk. It is also good for people with kidney problems as it enhances urine secretion. The root, if boiled with honey and bandaged over the wound will cure the bite of a dog with rabies. In veterinary medicine it is known as an effective remedy against poisoning (Bartha, 1993: 42). In folk medicine the tincture of fennel is used to this very day as a remedy for the eyes, as it has the quality to improve the eyes. Women used to drink it to prevent obesity, men drank it after major feasts to help them feel better [Rác, 2013: 434].

Garlic (*Allium sativum – sarmisak*) Garlic is one of our most healthful plants. Its medical qualities strengthen the body, cleanse the veins and thus it is used in the case of cardio-vascular diseases. It also restores the blood's cholesterol level [Vermeulen, 2005: 36-37]. The juice of garlic boiled with pine leaves will stop a toothache. Head wounds are rubbed with a mixture of garlic, olive oil and honey. It is also good against coughs and a hoarse voice. Combined with fig leaves it is stuck on insect bites and the bite of dogs with rabies. If consumed with olive oil, it will start urine production and improve general health. The ashes of garlic mixed with honey will get rid of rashes and reduce blood pressure. People usually take its cloves, boil them, crush them, mix them with flour and make small balls of which they swallow a few each day. In Erzurum women in labour are made to smell garlic to help the placenta detach more easily [Bartha, 1993: 44]. Garlic has long been one of the most characteristic flavoured herbs used in folk gastronomy. It is used to season meat dishes and vegetables purées (in Hungary, for these are not characteristic in Turkey), salads, cheeses and other dairy products cut into thin slices or crushed. It makes a delicious cream soup! It is used both as a seasoning and as raw material in cooking.

Ginger (*Zingiber officinale*) is both a medical and a cooking herb. It is excellent against nausea. It was also used against asthma. Its characteristic spicy, piquant and sweet flavour is known to many as the typical spice of oriental foods. It is often consumed with just a small bit of cheese [Vermeulen, 2015: 309-310]. The rhizome of ginger is ground and added to fish dishes, meats, sauces, salads, cakes and drinks. Ginger can be the spice of any kind of food.

Thyme (*Thymus vulgaris – kekik, kekik otu*): The active agent is in the flowers, the leafy stem and the leaves. The pressed oil is used for improving the appetite, in the case of indigestion, or is boiled with water and vinegar and used as a gargle or against toothache. The same tincture if used as a footbath will alleviate rheumatic pain. During epidemics it is used to disinfect clothes. The part of the plant above the root is used in fabric dyeing. Wool tanned first with alum will turn yellow, tanned first with chrome it will turn brown and tanned first with copper sulphate it will turn

greenish grey. In Isparta if a woman wants to conceive, she will tie some thyme over her womb. A tea made from thyme is supposed to render childbirth easier [Bartha, 1993: 43].

Dill (*Anethum graveolens – Dere otu*): this plant is considered sacred in Egypt and was introduced to Europe during the Roman Empire. It was used in popular medicine to cure headaches and vascular disorders [Surányi, 1985: 239]. It is also known and used as a substance suited to strengthen the stomach, get rid of winds and gall and help lactation. Its tincture was also widely used against insomnia and colic. “Dill water” is known as a carminative, digestive substance and as helping sleep, while today it is an important component of liquid medication for children [Rácz, 2013: 384-385]. Its culinary application is to use the flower and leafy stem in pickles. It is very good for enhancing the flavour of salads, soups, meat dishes, sauces, gravies and cakes.

Coriander (*Coriandrum sativum – Kishnish*) – this is an ancient spice which is known to have been grown in Egypt as far back as 1500 BC and which was introduced to Europe by the Romans (Surányi, 1985: 240). Meats were stored and preserved after rubbing ground coriander into them. The parts used are the seeds and the leaves. The oil pressed from the seeds is an additive to perfumes. As a spice it is used for seasoning meat dishes, pickles, soups, cakes and drinks. It is one of the important ingredients for curing ham. An indispensable spice of Oriental cuisine [Vermeulen, 2005: 94-95].

Cumin (*Carum carvi – helps the secretion of stomach acid, cures digestive pain. Excellent against menstrual and intestinal cramps. Carminative and thus forms a part of tea mixtures for babies. The carvon contained in the seeds is excellent for disinfecting the intestines, it is known to kill bacteria and fungi. The young green leaves are mixed into salads and, directly before serving, into soups. Besides flavouring potato and cabbage-based foods and meat dishes it is often sprinkled on top of bread and other bakery products [Vermeulen, 2005: 78].*

Mint, peppermint (*Menthae piperita – nane*): it is grown and known worldwide for the active agent in its leaf and its essential oil. It was first transferred from the Holy Land to Greece and from there with the help of merchants to the countries and Asia and Europe. The active agent is in the leaf which is used in popular medicine as a tea for enhancing the appetite, as a carminative, a tranquiliser or against inflammations of the stomach and the intestines. Used as a gargle it helps sore throats, or as a compress against inflammations. Women tie a few leaves of mint over their womb to help fertility. In Erzurum women in childbed used to drink mint tea against cramps of the lower abdomen [Rácz, 2013: 514-517].

Oregano, wild marjoram (*Origanum vulgare – keklikotu*) this plant is grown both as a medical and a culinary herb. This is the herb grown and exported in the largest quantities in Turkey. In folk medicine its tea was given to people to combat internal infections. For sore throats and bronchitis or for aiding digestion they made a stronger tincture [Vermeulen, 2005: 211-212]. As a cooking herb it is used for sauces, on pizzas, for pasta and meat dishes (grilled or roasted), for salads (raw), or for flavouring vinegar, beer and other alcoholic beverages.

Paprika (*Capsicum annuum – Kırmızı biber*) Earlier we have already spoken about the spreading of paprika in Turkey and Hungary. Depending on its type it can be sweet (used for salads or too cook), very strong and hot (Cayenne or Chili paprika) which is used as a spice either raw or dried. Red pepper is also used in a dried form and crushed to larger flakes. It is used in a wide array of foods. Today, *stew (pörkölt* in Hungarian) and *gulyás* are unimaginable without the flavour and colour it produces. It is a basic ingredient and spice in soups, meat dishes, pastas and salads in raw, boiled, steamed, fried, grilled or dried forms (whole, diced or ground). It is an important raw material and spice for various lecho type dishes.

Tomato (*Solanum lycopersicum – Domates*) tomato is another vegetable and herb which came to Hungary with Turkish mediation. Its first written mention occurred in a catalogue by one Heindel in 1651 [Surányi, 1985: 216-218]. Besides gastronomic use it also has considerable medical effects. The alkaloid called tomatin is used to produce creams against fungoid infections and inflammations. In folk medicine a compress of green and red tomatoes was used to suck out

open and poisonous wounds, swollen sores [Rácz, 2013: 585]. Tomatoes first became popular as an ornamental plant, today they are one of the most wide-spread herb and vegetable. It is used widely – in sauces, salads, pickles, drinks, in a puréed form (often as raw material or flavouring for the former), in soups and lecho types of foods. It is excellent for enhancing the flavour of meats.

Spinach (*Spinacia oleracea* – *Ispanak*) this is a cultivated plant with a slight laxative effect and a high iron content. It is used as a vegetable to cook and a salad. Turkish people eat it raw as a salad.

Parsley (*Petroselinum crispum* – *Maydanoz*) this is a widely known medical herb in popular medicine due to its digestive and diuretic effect. There are many sub-species which differ either in the shape of the root (root parsley), or its length or thickness or in the leaf (leaf parsley), which can be smooth or frilled. In the kitchen they use both the root and the leaves as flavouring or raw material for soups, side-dishes, meat dishes, salads, but frilled leaves are also used for gastronomic decoration due to their bizarre appearance.

Rosemary (*Rozmarinus Officinalis* – *kush dili*) this plant is popular in Turkey both as a gastronomic and a medical herb. The tea is taken against stomach and intestinal complaints; the extract is rubbed to ease the pain of rheumatic joints. It probably came to Europe through Turkish mediation. The alcoholic extract or rosemary was the first distilled perfume used in Europe (Aqua Reginae Hungaricae). During the Great Plague there were many superstitious methods of protection existing among the public and the medical profession alike. Melius himself warns, “...although its smoke will purify a house where Death is present, but it will only get rid of the smell, not the Death itself.” In Hungary today it is known mostly from folk songs, but in Transylvanian folk cuisine its use as a herb is still widely known [Bartha, 1993: 41]. Before the appearance of refrigerators people used to rub dried and ground rosemary leaves into meat which used to preserve it for a long time – it did not go off and received a fresh flavour. The preservative effect is also the basis of its medical quality [Rácz, 2013: 635]. It is used in many dishes, mostly to flavour meats, primarily roasts, soups and salads.

Carrots (*Daucus carota subsp. Sativus* – *Havuch*) are an important vegetable and vitamin source originally from Asia. Its use is versatile. In its raw form it is used as a salad. In cooking it is a raw material or flavouring for soups, sauces, gravies and meat dishes. Baby carrots are used for pickling.

Cloves (*Syzygium aromaticum*, formerly *Caryophyllus aromaticus*) is the scented bud of a tropical tree on the Spice Islands of the West Indies [Rácz, 2013: 686-688]. It will significantly modify the flavour and bring about a special aroma if added to ham or cabbage. In popular medicine chewing a clove stopped toothache [Vermeulen, 2005: 281]. It is also good against digestive problems. It is a versatile spice used for meats and sweets alike.

Carob (*Ceratonia siliqua* – *akasya*) the fruit when ripe contains 30% saccharide as well as pectin, tannins and the essential oil which creates the flavour so characteristic of the fruit of the St. John's fruit tree. Ground carob stops diarrhoea and protects the intestines from excitants. The pressed juice of the seed is used against vomiting and reduces hunger. It was first cultivated in the East, and we have the Arabs to thank for spreading it, who make a fruit syrup from it called kaftan – a substance known to purify the voice and thus well known among singers. The seed when dried has a very constant weight and this was used for a long time in weighing precious stones – the word keration, meaning seed, is the root of the word karat still used today for the weight of gold [Rácz, 2013: 690-691]. Carob syrup is one of the most commonly used syrups in Turkish cuisine when it comes to adding a sweet flavour to any dish. The candied variant of the fruit is also eaten.

Garden onion (*Allium cepa* – *sogan*) is a vegetable and flavouring of primary importance in Turkish households. It enhances appetite if consumed in yoghurt together with chicory (*Cichorium intybus*–*hindiba*) and vinegar. It makes the body more resilient and onion juice mixed with honey improves the eyesight. In Erzurum if a pregnant woman is threatened with premature birth they make her drink the juice of onion skin. The external, yellowy brown skin has long been known and

used for dyeing wool and fabrics. It produces a pleasant yellow or olive-green colour depending on the tan used first. It is highly valued, hence the proverbial warning that onion skin is the shirt of angels, it must not be burnt. Popular belief also holds other prohibitions – on Friday nights you are not allowed to eat onions and when there is a waning moon you are not allowed to plant onions or work the land in any way at all. Small children all know the riddle ‘A bearded old man grows underground – what is it?’ (*Yer altında sakallı baba* [Bearded Father Underground]) the answer being none other than onion [Bartha, 1993: 44-45]. Popular belief also holds that a string of onions worn around the neck is able to keep the devil at bay. It prevents disease and is an excellent medical herb [Vermeulen, 2005: 34-35]. It is used as raw material or flavouring in several dishes. Cream of onion soup is not only delicious – it is much recommended in the autumn and winter period against colds. It provides the basis for *pörkölt* and other stews and determines their thickness. It is used widely for soups, meats, pastas and salads, boiled, fried, steamed, raw or grilled.

Sage (*Salvia officinalis* – *ada chayi*, *kutas bitki*) the active agent is in the leaves and the flowers. As a dyeing plant it will colour wool yellow if tanned with alum, light brown if tanned with chrome and greenish grey if tanned with iron sulphate [Bartha, 1993: 45]. Pour hot water over the flowers and used the liquid to purify the urinary tract, to stop draining the strength by sweating or to cure stomach complaints. The leaf is used frequently as an element of herb mixtures both fresh and dried. It makes for excellent flavouring for roast meats and salads.

Celeriac Zeller (*Apium graveolens* – *Kereviz*). In popular medicine it is used widely as a diuretic. It is not to be used by pregnant women. Commonly advised as a remedy against joint aches, rheumatism and asthma [Vermeulen, 2005: 47]. It is known to enhance sexual desire. Celeriac is grown both for its leaves and its root. The leaf is used fresh or dried and crushed; the root is used fresh cut into round slices or diced fine and dried. It is a flavouring and raw material used for soups, meat dishes, sauces, gravies and salads.

These are the herbs and spices used most widely by Turkish people living in Hungary.

Conclusion. To sum up, my investigations have led me to the conclusion that Turkish cuisine and gastronomy has always been rich in the use of herbs and spices which so magically enhance the flavour of our foods. These have remained constant as time passed, even though new ones have been incorporated due to various social, commercial and weather influences, but we can safely declare that overall, the traditional and authentic kitchen of the Turks has retained its ancient gastro-culture passed down for centuries.

Sun-drying is not a novel technique, as the migrant peoples of the Oriental Hun empire (Hungarians, Turks and other ethnic groups) already used this method to preserve a great portion of the food they produced. In Turkey this is natural to this very day. They sun-dry their tomatoes, paprika, aubergines and other cultivated plants. Sun-drying is also used for juicy fruits (plums, apricots, dates, figs, apples and grapes).

REFERENCES

Bagossy Klára (özü. Szűcs Antalné). *Eredeti Magyar Alföldi Szakácskönyv* [Original Hungarian Great Plain Cookbook]. Mezőtúr: Gyiko Könyvnyomda, 1893. (In Hungarian).

Balázs Judit. *Török „ízéltő”* [Turkish “taster”]. Manuscript. Accessed August 23, 2016. <http://mek.oszk.hu/00100/00133/00133.htm>. (In Hungarian).

Bartha Júlia. *A magyaros gasztronómia török eredete*. 2011. Accessed July 21, 2016. <http://www.szoljon.hu/jasz-nagykun-szolnok/magazin/a-magyaros-gasztronomia-torok-eredete-398371>. (In Hungarian).

Bartha Júlia. *Adatok a török nép etnobotanikai ismeretéhez* [Data for the ethnobotanical knowledge of the Turkish people] // *Keletkutatás* 1993 (ősz), pp. 41–57. (In Hungarian).

Bernáth Jenő. *Vadon termő és termesztett gyógynövények* [Wild and Cultivated Herbs]. Budapest: Mezőgazda Kiadó, 1993. (In Hungarian).

Fűszer [Spice] // <https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C5%B1szer> (2016.08.27.) (In Hungarian).

Hergenç Gülay. *Bitkiler: Beslenme, Sağlık ve Hastalıkta* [Plants in Nutrition, Health and Disease]. Istanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2015. (In Turkish).

Keleti konyha kincsei [Treasures of oriental cuisine] // <http://receptjeink.blogspot.hu/2011/12/keleti-konyha-kincsei.html> (2016.08.27.) (In Hungarian).

Ketter László. *Gasztronómiánk krónikája* [Chronicle of Our Gastronomy]. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó, 1985. (In Hungarian).

Kissné Dogossy Éva, Márton Zsoldos. *A természet kincseskamrája – gyógynövényekről, magvakról, gyümölcslevekről mindenkinek* [Nature's Treasure Trove]. Kisújszállás: Pannon–Literatúra Kft, 2007. (In Hungarian).

Kloss Jethro. *Gyógyító növények* [Medicinal Plants]. Törökbálint: GABO Könyvkiadó, 1988. (In Hungarian).

Magyarország [Hungary] // <https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyarorsz%C3%A1g> (2016.08.27.) (In Hungarian).

Parrot Hanna. *Gyógynövények és gyógyteák* [Medicinal Herbs and Herbal Teas]. T-REX'94 Kft, 1998. (In Hungarian).

Rácz János. *Növénynevek enciklopédiája: Az elnevezések eredete, a növények kultúrtörténete és élettani hatása* [Encyclopedia of Plant Names]. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2013. (In Hungarian).

Simon Tibor, Tibor Seregélyes. *Növényismeret – A hazai növényvilág kis határozója* [Plant Knowledge]. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. (In Hungarian).

Surányi Dezső. *Kerti növények regénye* [A Novel of Garden Plants]. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó, 1985. (In Hungarian).

Swahn Jan-Öjvind. *A fűszerek zamatos története* [The Savory History of Spices]. Budapest: Gulliver Könyvkiadó Kft, 2003. (In Hungarian).

Szalai Miklós. *Halimbai füveskönyv* [Halimba Herb Book]. Nyíregyháza: Black & White Kiadó, n.d. (In Hungarian).

Technical Terms. 2003. McGraw-Hill Companies, Inc. Accessed March 28, 2010. <http://www.answers.com/topic/tomatine>.

Ünsal Ayfer T. *Ayintab'tan Gaziantep'e* [From Ayintab to Gaziantep] // Yeme İçme, Eylül. 2009. (In Turkish).

Vermeulen Niko. *Gyógynövények enciklopédiája* [Encyclopedia of Medicinal Herbs]. Budapest: Ventus Libro Kiadó, 1998. (In Hungarian).

Автор туралы мәлімет: Бан Андреа – этнограф, Дебрецен университетінің докторанты (5200, Төрөксентмиклош, Дерине к. 36, Мажарстан). E-mail: banandrea.galeria@gmail.com

Сведения об авторе: Бан Андреа – этнограф, докторант Дебреценского университета (5200, Терексентмиклош, улица Дерине 36, Венгрия). E-mail: banandrea.galeria@gmail.com

Information about the author: Andrea Bán – ethnographer, PhD candidate, University of Debrecen. (Address: 5200, Törökszentmiklós, Déryné utca 36, Hungary). E-mail: banandrea.galeria@gmail.com

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 04.03.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 14.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 26.03.2026.

МАЗМҰНЫ

Н.Х. Құрманов Сүткент — Қараханидтердің жаңа теңге сарайы.....	5
Абдували Йолдашев Түркі халқытары мифологиясындағы жануар бейнесі.....	11
Л.А. Аллабердиева Мәмүндер дәуіріндегі Солтүстік Түркіменстан ескерткіштері Орта Азияның жалпы тарихи-мәдени мұрасы контекстінде	16
Э.Ф. Гюль Ислам өркениеті орталығының тоқыма коллекциясы Орталық Азия тоқыма өнері тарихын зерттеудің жаңа дереккөзі ретінде.....	27
А. Асқарұлы Қарқаралы дуаны қазақтарының қоғамдық-саяси өмірі (1822-1868 жж.).....	38
Қ.А. Талжанов Қазақ ер-тоқымдарының түрлері: тарихи-мәдени талдау (Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қоры негізінде).....	47
Г.К. Халидуллин, М.Ж. Нызанов 1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы қоныс аудару процесі.....	62
Ы. Дәулет Қазақстанның 1950-1980 жылдардағы әлеуметтік тарихын зерттеудегі кинохрониканың деректік құндылығы	71
Б.Қ. Исабек Өзбекәлі Жәнібек – ұлт мәдениетін ұлықтаған тұлға ретінде.....	80
Г.Д. Сугирбаева, Э.Б. Оразбаева Қоғам қайраткері Өзбекәлі Жәнібековтің өнегелі істері	88
Н. Алмаханова, А. Өмірбекова Ұмытылған қазақ дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын жаңғыртудағы музей экспозицияларының маңызы	95
Андреа Бан Мажарстандағы түрік асханасындағы шөптер мен дәмдеуіштердің рөлі.....	104

СОДЕРЖАНИЕ

Н.Х. Курманов Суткент — новый монетный двор Караханидов.....	5
Абдували Йолдашев Образ животных в мифологии тюркских народов.....	11
Л.А. Аллабердиева Памятники Северного Туркменистана эпохи Мамунидов в контексте общего историко-культурного наследия Центральной Азии.....	16
Э.Ф. Гюль Текстильная коллекция Центра исламской цивилизации как новый источник для изучения истории Центральноазиатского ткачества.....	27
А. Аскарулы Социально-политическая жизнь казахов Каркаралинского округа.....	38
Қ.А. Талжанов Виды казахских седел: историко-культурный анализ (на основе фондов Актюбинского областного историко-краеведческого музея).....	47
Г.К. Халидуллин, М.Ж. Нызанов Процесс переселения в Казахстане в 1920-х–1930-х годах.....	62
Ы. Даулет Документальная ценность материалов кинохроники в изучении социальной истории Казахстана в 1950-1980-х годах.....	71
Б.К. Исабек Озбекали Жанибек как выдающийся деятель национальной культуры.....	80
Г.Д. Сугирбаева, Е.Б. Оразбаева Образцовые деяния общественного деятеля Узбекали Джанибекова.....	88
Н. Алмаханова, А. Омирбекова Значение музейных экспозиций в возрождении забытых казахских традиций и обычаев.....	95
Андреа Бан Роль трав и специй в турецкой кухне Венгрии.....	104

CONTENT

N. Kurmanov Sutkent — a new mint of the Karakhanids	5
Abduvali Yoldashev The animal image in the mythology of turkic peoples	11
L.A. Allaberdyieva Monuments of Northern Turkmenistan of the Mamunid era in the context of the general historical and cultural heritage of Central Asia.....	16
E.F. Gyul The textile collection of the Center of Islamic Civilization as a new source for the study of the history of Central Asian weaving.....	27
A. Askaruly Social and political life of the kazakhs of the Karkaralinsky district (1822-1868)	38
Q.A. Talzhanov Types of Kazakh saddles: historical and cultural analysis (based on the funds of the Aktobe Regional Museum of Local Lore).....	47
G.K. Khalidullin, M.Zh. Nyzanov The process of resettlement in Kazakhstan in the 1920s–1930s.....	62
Y. Daulet The documentary value of newsreel materials in the study of the social history of Kazakhstan in the 1950s-1980s	71
B.K. Isabek Uzbekali Zhanibek as an outstanding figure of national culture	80
G.D. Sugirbaeva, E.B. Orazbaeva The exemplary deeds of public figure Uzbekali Zhanibekov	88
N. Almakhanova, A. Omirbekova The significance of museum exhibitions in reviving forgotten kazakh traditions and customs .	95
Andrea Ban The role of herbs and spices in Turkish cuisine in Hungary.....	104

БАС РЕДАКТОР:

Атығаев Нұрлан Әділбекұлы
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР:

Темиртон Галия
PhD докторы

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдуллах Гюндогду, тарих ғылымдарының докторы, Анкара университетінің тілдер және тарих-география факультетінің профессоры, жалпы түрік тарихы бөлімінің меңгерушісі (Түркия).

Ахметжан Қалиолла Саматұлы, Қазақстан Республикасы көркемсурет Академиясының академигі, тарих ғылымдарының кандидаты, этнограф-қару зерттеуші (Қазақстан).

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).

Кенжебаев Ғабит Қапезұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Абай атындағы Қаз ҰПУ Тарих және құқық институтының директоры (Қазақстан).

Ғабитов Тұрсын Хафизұлы, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің философия және саясаттану факультетінің философия кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Жолт Биро Андраш, антрополог, профессор (Венгрия).

Жұматаев Ринат Серікұлы, PhD доктор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан).

Ишанходжаева Замира Райымқызы, тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Улутбек атындағы Ұлттық университетінің профессоры (Өзбекстан).

Картаева Тәттігүл Ерсайынқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Петров Павел Николаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының профессоры (Ресей).

Подушкин Александр Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан).

Уәли Нүргелді Мақажанұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, тарих ғылымдарының кандидаты, «Тұран» университетінің Туризм және қонақжайлылық жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры (Қазақстан).

Харипова Рашида Ерімқызы, PhD докторы (Қазақстан).

РЕДАКЦИЯ КЕҢЕСІ:

Қыстаубаева Айгүл, Төрежанова Набира, Белтенев Жасұлан,
Мякишева Ольга, Жайнақов Ерсін, Балаева Арайлы, Жолбарыс Нұрсерік

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Атыгаев Нурлан Адилбекович
кандидат исторических наук, профессор

НАУЧНЫЙ РЕДАКТОР:

Темиртон Галия
PhD доктор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдуллах Гондугду, доктор исторических наук, профессор факультета языков, истории и географии университета Анкары, заведующий кафедрой общей истории Турции (Турция).

Ахметжан Калиолла Саматович, кандидат исторических наук, академик Академии художеств Республики Казахстан, этнограф-оружейник (Казахстан).

Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор (Казахстан).

Кенжебаев Габит Капезович, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, директор Института истории и права Каз НПУ им. Абая (Казахстан).

Габитов Турсун Хафизович, доктор философских наук, профессор кафедры философии и социологии факультета философии и социологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Жолт Андраш Биро, антрополог, профессор (Венгрия).

Жуматаев Ринат Серикович, доктор PhD, заведующий кафедрой археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Ишанходжаева Замира Райимовна, доктор исторических наук, профессор Национального университета имени Мирзо Улугбека (Узбекистан).

Картаева Таттигул Ерсайыновна, кандидат исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Петров Павел Николаевич, кандидат исторических наук, профессор Российской Академии Естествознания (Россия).

Подушкин Александр Николаевич, доктор исторических наук, профессор Южно-Казахстанского государственного педагогического университета (Казахстан).

Уали Нургелди Макажанович, доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Высшей школы туризма и гостеприимства университета «Туран» (Казахстан).

Харипова Рашида Еримовна, PhD доктор (Казахстан).

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Кистаубаева Айгуль, Торежанова Набира, Белтенев Жасулан,
Мякишева Ольга, Жайнаков Ерсин, Балаева Арайлы, Жолбарыс Нұрсерік

EDITOR-IN-CHIEF:

Nurlan A. Atygayev

Candidate of Historical Sciences, professor

SCIENTIFIC EDITOR:

Temirton Galiya

PhD

EDITORIAL BOARD:

Abdullah Gündoğdu, Doctor of Historical Sciences, Professor at the Faculty of Languages, History and Geography of Ankara University and Head of the Department of General History of Turkey (Turkey).

Akhmetzhan Kaliolla Samatovich, Candidate of Historical Sciences, Academician of the Academy of Arts of the Republic of Kazakhstan, ethnographer-gunsmith (Kazakhstan).

Abil Erkin Amanzholovich, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan).

Kenzhebaev Gabit Kapezovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the Faculty of History and Law of Abay Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan).

Gabitov Tursun Khafizovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor at the Department of Philosophy and Sociology, Faculty of Philosophy and Sociology, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

András Zsolt Biro – anthropologist, Professor (Hungary).

Zhumataev Rinat Serikovich, PhD, Head of the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Ishankhodjaeva Zamira Rayimovna, Doctor of Historical Sciences, Professor at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek (Uzbekistan).

Kartaeva Tattigul Ersayinovna, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Petrov Pavel Nikolaevich, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Russian Academy of Natural Sciences (Russia).

Podushkin Aleksandr Nikolayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor at South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan).

Uali Nurgeldi Makazhanovich, Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief Researcher at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

Fayzullina Galiya Shauketovna, Candidate of Historical Sciences, associate professor of the Higher School of Tourism and Hospitality of the Turan University (Kazakhstan).

Kharipova Rashida Erimqyzy, PhD (Kazakhstan).

EXECUTIVE EDITORS:

Aigul Kystaubaeva, Nabira Torezhanova, Zhasulan Beltenov,
Olga Myakisheva, Ersin Zhainakov, Balayeva Araily, Zhulbarys Nurserik

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Самал-1 ықшам ауданы, 44
Қазақстан Республикасының
Ұлттық орталық музейі
«MUSEUM.KZ» журналының редакциясы
Тел.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru

050100, Республика Казахстан,
г. Алматы, микрорайон Самал-1/44
Национальный центральный музей
Республики Казахстан
Редакция журнала «MUSEUM.KZ»
Тел.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru

050100, Republic of Kazakhstan,
Almaty, district Samal-1, 44
The National Central Museum of the
Republic of Kazakhstan
Editorial board of the journal «MUSEUM.KZ»
Tel.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru